



KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich tom XXXIV





COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

STANISLAW LESZCZYCKI
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 34

**REGIONAL DIMENSION
OF CHANGES IN POLISH
RURAL AREAS – SPATIAL
AND ECONOMIC ASPECTS**

Marcin WÓJCIK (ed.)





KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXXIV

**REGIONALNY WYMIAR
PRZEMIAN POLSKIEJ WSI –
ASPEKTY PRZESTRZENNO-
EKONOMICZNE**

Pod redakcją
Marcina WÓJCIKA



WARSZAWA 2013



STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH / RURAL STUDIES

RADA REDAKCYJNA / EDITORIAL BOARD:

Jerzy BAŃSKI <i>Polish Academy of Sciences</i>	Michael SOFER <i>Bar-Ilan University</i>
Roman KULIKOWSKI <i>Polish Academy of Sciences</i>	Vladimír SZÉKELY <i>Slovak Academy of Sciences</i>
Toivo MUILU <i>University of Oulu</i>	Antonín VAISHAR <i>Mendel University of Brno</i>
Roman RUDNICKI <i>Nicolaus Copernicus University</i>	Michael WOODS <i>Aberystwyth University</i>

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL COMMITTEE

Redaktor / Editor-in-Chief

Konrad CZAPIEWSKI
Polish Academy of Sciences

Zastępcy Redaktora / Deputy Editors

Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA <i>Polish Academy of Sciences</i>	Marcin WÓJCIK <i>University of Lodz</i>
---	--

Członkowie Komitetu / Committee Members

Barbara SOLON (Managing Editor) <i>Polish Academy of Sciences</i>	Edyta REGULSKA <i>Polish Academy of Sciences</i>
Michał KONOPSKI (English Language Editor) <i>Polish Academy of Sciences</i>	Mirosław BICZKOWSKI <i>Nicolaus Copernicus University</i>
Marcin MAZUR (Cartography Editor) <i>Polish Academy of Sciences</i>	Krzysztof JANC <i>University of Wrocław</i>

RECENZENCI / REVIEWERS

Anna KOŁODZIEJCZAK
Adam Mickiewicz University, Poznań

Konrad CZAPIEWSKI
Polish Academy of Sciences

Adres Redakcji / Editorial Office
00-818 Warszawa, Twarda 51/55
phone (+48 22) 697 88 34 fax (+48 22) 620 62 21
e-mail: b.solon@twarda.pan.pl, www.igipz.pan.pl

Skład i łamanie / Typesetting
Janusz KSIEŻAK

Tytuł indeksowany w BazEkon. Pełne teksty artykułów dostępne
w Repozytorium Cyfrowym IGIPZ PAN

Publikacja sfinansowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego
na Działalność Upowszechniającą Naukę

ISSN 1642-4689

ISBN 978-83-62089-26-0

Oddano do druku w grudniu 2013 r.

Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.



Spis treści

Wprowadzenie.....	7
Marcin WÓJCIK – Obszary <i>versus</i> miejsca czyli o przestrzennych formach interpretacji przemian polskiej wsi.....	9
Aleksandra JEZIEŃSKA-THÖLE –Modele rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu teoretycznym	23
Wiesława GIERAŃCZYK, Wieńczysław GIERAŃCZYK – Zróżnicowanie sytuacji demograficznej i ekonomicznej obszarów wiejskich w państwach Unii Europejskiej.....	39
Przemysław TOMCZAK, Stanisława GÓRECKA – Przestrzenne zróżnicowanie struktury demograficznej na obszarach wiejskich w Polsce	57
Mirosław BICZKOWSKI – Fundusze unijne jako czynnik rozwoju regionalnego w odniesieniu do koncepcji rozwoju neoendogenicznego ...	71
Roman RUDNICKI – Zmiany liczby i powierzchni gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 jako element oceny rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce	87
Wieńczysław GIERAŃCZYK, Wiesława GIERAŃCZYK – Zróżnicowanie rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2004–2012.....	113
Maciej HUCULAK, Magdalena DEJ, Wojciech JARCZEWSKI – Powiązania infrastrukturalne i funkcjonalne gmin wiejskich w ramach obszaru metropolitalnego – przypadek Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego	131
Barbara SZYDA – Urbanizacja wsi w strefie wpływów miasta a polityka przestrzenna władz gminnych. Studium miast Częstochowy, Kielc i Radomia.....	149
Marta BICZKOWSKA – Przemiany demograficzne w strefie podmiejskiej Wrocławia na przykładzie gminy Siechnice	161
Marta GWIAŹDZIŃSKA-GORAJ, Aleksandra JEZIEŃSKA-THÖLE – Peryferyjność obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego a zmiany ludnościowe w latach 1988-2011	175
Dominika STUDZIŃSKA – Wpływ funduszy unijnych na rozwój obszarów wiejskich w województwie pomorskim	187



Krystyna KUROWSKA, Hubert KRYSZK – Wykorzystanie środków finansowych na działania rolnośrodowiskowe w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2007–2013	205
Marcin FELTYNOWSKI – Planowanie miejscowe a użytkowanie terenów w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego	221
Danuta WALKIEWICZ – Przemiany wsi pod wpływem przemysłu na obszarze wiejskiej gminy Zgierz w województwie łódzkim – – wybrane aspekty przestrzenne	233
Tomasz NAPIERAŁA, Maciej ADAMIAK, Marek LAWIN – Budżet samorządowy jako narzędzie stymulacji rozwoju turystyki w gminach wiejskich województwa łódzkiego	247



Wprowadzenie

Niniejszy, 34 tom Studiów Obszarów Wiejskich poświęcony jest problematyce struktur i procesów kształtujących wiejską przestrzeń ekonomiczną. Zbiór prac stanowi efekt konferencji naukowej „XXIX Seminarium Geografii Wsi”, które odbyło się pod nazwą „Regionalny wymiar przemian polskiej wsi” w Rochnie koło Łodzi w dniach 20-21 czerwca 2013 r. Organizatorem spotkania naukowego była Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego oraz Komisja Obszarów Wiejskich PTG wraz z Oddziałem Łódzkim PTG. Seminarium zostało wsparte przez instytucje rozwoju wsi i rolnictwa regionu łódzkiego, zwłaszcza przez Sekretariat Regionalny Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich Województwa Łódzkiego (Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego). Konferencja ta stała się interdyscyplinarnym forum wymiany poglądów, doświadczeń w zakresie badań nad regionalnym wymiarem rozwoju wsi w Polsce, przede wszystkim w kontekście głównych trendów społeczno-gospodarczych, oddziaływania środków zewnętrznego wsparcia oraz społecznych i polityczno-kulturowych czynników przemian. Podstawowym celem konferencji była prezentacja wyników badań naukowców (geografów, ekonomistów, planistów, socjologów i in.) z różnych ośrodków nad regionalnym zróżnicowaniem przemian wsi polskiej, ich uwarunkowań, mechanizmów i konsekwencji.

Z uwagi na szeroką problematykę omawianych zagadnień artykuły zostały umieszczone w dwóch tomach, tj. w tomie 34 (aspekty przestrzenno-ekonomiczne) i tomie 35 (aspekty społeczne i środowiskowe). Treść artykułów zawartych w niniejszym tomie stanowi zatem zestaw zagadnień, które mieszczą się w szeroko pojętej problematyce przemian ekonomicznych wsi rozpatrywanej z punktu widzenia krajowych i regionalnych struktur przestrzennych. Wpisują się zatem w tradycyjne ujęcie problematyki przemian wsi i rolnictwa, dla którego typowa jest analiza ilościowego rozkładu cech demograficznych i ekonomicznych.

Tom otwiera artykuł autorstwa Marcina Wójcika, który stanowi wprowadzenie do prac zawartych w obu tomach. Jego głównym celem jest krytyczne spojrzenie na zastosowanie kluczowych dla formułowania założeń badań i pojęć takich jak „obszar wiejski” i „wieś”, a także konsekwencji, które z tego wynikają dla innych przestrzennych form interpretacji przemian polskiej wsi, takich jak „region” i „miejsce”. Artykuł tworzy zatem szeroką teoretyczną podstawę interpretacji zawartych w obu tomach różnych ujęć metodologicznych i metodycznych.

Prace zawarte w tomie ułożono według kryterium poziomu analizy przestrzenno-ekonomicznej. W tomie wyróżniono zatem następujące grupy zagadnień:

- problem przekształceń instytucjonalno-prawnych (formalnego kreowania obszarów wiejskich) oraz ogólnego zróżnicowania obszarów wiejskich w krajach Unii Europejskiej (A. Jezierska-Thole, W. Gierańczyk i W. Gierańczyk);



- regionalne zróżnicowanie struktur przestrzenno-ekonomicznych wsi w Polsce w zakresie demograficznym (P. Tomczak i S. Górecka), wykorzystania funduszy europejskich (M. Biczkowski), produkcji rolnej (R. Rudnicki) oraz funkcji turystycznej (W. Gierańczyk i W. Gierańczyk);
- przemiany przestrzenno-ekonomiczne regionów miejskich na przykładzie stref podmiejskich Krakowa (M. Huculak, M. Dej, W. Jarczewski), Wrocławia (M. Biczowska), Częstochowy, Kielc i Radomia (B. Szyda);
- wewnątrzregionalne struktury przestrzenno-ekonomiczne na przykładzie województwa warmińsko-mazurskiego (M. Gwiaździńska-Goraj i A. Jezierska-Thöle oraz K. Kurowska i H. Kryszk) i pomorskiego (D. Szymańska);
- lokalny wymiar przemian gospodarczych wsi (M. Feltynowski, D. Walkiewicz oraz T. Napierała, M. Adamiak, M. Lawin).

Redaktor tomu oraz Redakcja Studiów Obszarów Wiejskich żywią nadzieję, że zbiór prac tu zawartych będzie stanowił przydatny materiał w pracy naukowej i dydaktycznej.

Redaktor tomu
Marcin Wójcik



Marcin WÓJCIK
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Obszary *versus* miejsca, czyli o przestrzennych formach interpretacji przemian polskiej wsi

**Areas *versus* places – reflections on the spatial forms
in interpretation of the Polish countryside**

Streszczenie: Charakter pogłębionej refleksji nad obecnymi przekształceniami wsi powinien z jednej strony dotyczyć umiejscowienia ich w „długim czasie” zmian, z drugiej zaś uwzględniać rozważania nad skalą interpretacji procesów, rozumianą nie tylko w kategoriach zakresu przestrzennego (makro vs. mikro), ale przede wszystkim w znaczeniu symbolicznym (przestrzeń vs. miejsce). W przypadku badań wsi, zwłaszcza geograficznych, odczuwa się wyraźny brak refleksji nad przedmiotem badań, zwłaszcza w odniesieniu do obrazu, jaki się z nich wyłania. Geograficzny obraz wsi jest przede wszystkim pochodną oparcia badań na wzorcu neopozytywistycznym, a co za tym idzie koncentracji na opisie zjawisk w kategoriach ilościowego rozkładu i organizacji przestrzennej. Celem tego opracowania jest krytyczne spojrzenie na zastosowanie kluczowych dla formułowania założeń badań pojęć, takich jak „obszar wiejski” i „wieś”, a także konsekwencji, które z tego wynikają dla innych przestrzennych form interpretacji przemian polskiej wsi, takich jak „region” i „miejsce”.

Słowa kluczowe: wieś, przestrzeń, „miejsce”, teoria i metodologia, Polska.

Wprowadzenie

Współczesne szybkie przemiany strukturalne polskiej wsi rodzą wiele pytań dotyczących kierunku i tempa procesów społecznych, ekonomicznych, politycznych oraz ich efektów, w tym również przestrzennych (krajobrazowych). Ważne pytanie, bo odnoszące się do istoty tej zmiany, dotyka kwestii tożsamości kulturowej wsi. Charakter pogłębionej refleksji nad obecnymi przekształceniami wsi powinien bowiem z jednej strony dotyczyć umiejscowienia ich w „długim czasie” zmian, z drugiej zaś uwzględniać rozważania nad skalą interpretacji procesów, rozumianą nie tylko w kategoriach zakresu przestrzennego (makro vs. mikro), ale przede wszystkim w znaczeniu symbolicznym (przestrzeń vs. miejsce).

Problem naukowej interpretacji zmian dokonujących się na wsi dotyczy w dużej mierze sposobu opisu struktur i procesów, zarówno tych widocznych (obser-



wowalnych), jak i tych ukrytych – związanych przede wszystkim ze stanami emocjonalnymi i świadomościowymi człowieka. Ten sposób myślenia nieuchronnie prowadzi do rozważenia kwestii wartościowania jako integralnej części procesu poznawania (Buttimer 1974, Chojnicki 2010). Namysł nad zmiennością rzeczywistości w procesie badawczym powinien zawierać się w próbie odpowiedzi na trzy pytania, których kolejność odpowiada stopniom złożoności interpretacji zjawisk. W tym przypadku (badania wsi) pytania te można sformułować w następujący sposób:

- 1) „Jak zmienia się wieś?”. Pytanie odnosi się do sfery rzeczywistości obiektywnej (zjawisk) i dotyczy metod rejestracji właściwości obiektów (w czasie) oraz sposobów ich klasyfikacji.
- 2) „Jak opisać zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do teorii i metodologii badań naukowych, a tym samym związku interpretacji zmiany z odpowiednimi stanowiskami (orientacjami) filozoficznymi w naukach społecznych (scjentyzyczna vs. antyscjentyzyczna).
- 3) „Jak ocenić/wartościować zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do akceptacji badacza dla określonych zmian w postaci sądów wynikających z postawy moralno-etycznej.

Nie bez znaczenia dla odpowiedzi na pytanie dotyczące akceptacji dla określonych zmian (wsi) jest wybór odpowiedniej orientacji teoretyczno-metodologicznej. Przyjęcie paradygmatu neopozytywistycznego, którego jedną z cech jest odrzucenie sądów wartościujących jako składnika wiedzy naukowej (por. Chojnicki 2010), zamyka lub w dużej mierze ogranicza badaczowi możliwość ujawnienia własnych poglądów. Wybór takiej orientacji, zwalniającej badacza od ustosunkowania się do kwestii moralnych, etycznych oraz niedoskonałości wynikających często z czysto empirycznego charakteru badań, jest w dużej mierze dla wielu naukowców wygodny, bo pozwala na nieujawnianie własnego światopoglądu i neutralizuje krytykę, ograniczając ją do dyskusji nad zastosowaniem technik.

W przypadku badań wsi, zwłaszcza geograficznych, odczuwa się wyraźny brak refleksji nad przedmiotem badań, zwłaszcza w odniesieniu do obrazu, jaki się z nich wyłania. Geograficzny obraz wsi jest przede wszystkim pochodną oparcia badań na wzorcu neopozytywistycznym, a co za tym idzie koncentracji na opisie zjawisk w kategoriach ilościowego rozkładu i organizacji przestrzennej. Celem tego opracowania jest krytyczne (oceniające) spojrzenie na zastosowanie kluczowych dla formułowania założeń badań pojęć takich jak „obszar wiejski” i „wieś”, w kontekście różnych wzorców badawczych, zwłaszcza tych, które określają wzajemną opozycję pojęcia „przestrzeni” i „miejsca”.

Wieś i obszary wiejskie – czy rozróżnienie to ma znaczenie?

To, jak coś nazwiemy, ma konsekwencje dla sposobu interpretacji określonych zjawisk. Każde słowo, zwłaszcza odnoszące się do rzeczy (obiektów), budzi określone skojarzenia, a języki są swoistymi kodami kulturowymi, które tworzą systemy symboliczne, dostępne najpełniej dla członków danych wspólnot. Jak pisze

P. Sztompka (2003, s. 289) myślenie ma charakter symboliczny i operuje wspólnymi dla danej zbiorowości oznaczeniami zjawisk, zdarzeń i doświadczeń. Doświadczenie przestrzeni jest jednym z wielu elementów, które pozwalają ludziom poznać i tworzyć rzeczywistość (Tuan 1987). Heterogeniczny charakter przestrzeni jako pochodny zróżnicowania środowiska przyrodniczego i kulturowego tworzy w konsekwencji rozmaite doświadczenia, a sama przestrzeń napęla się w ten sposób przedmiotami i miejscami, tworząc system kulturowo znaczący dla jednostek i grup ludzkich. Tłumaczenia odpowiednich słów na inne języki to tylko pewne przybliżenie znaczenia, zwłaszcza jeśli przekład dotyczy terminów nasyconych kontekstami, wyobrażeniami, a także wyzwalających silne stany emocjonalne. Z geograficznego punktu widzenia do takich pojęć należą np. ziemia, kraj, krajobraz, państwo, terytorium, a także konkretne regiony oraz niezliczone miejsca i obiekty (góry, morza, rzeki itd.) o nazwach własnych, czyli oswojonych kulturowo w toku dziejów przez grupy ludzkie. Istotną kwestią w tym kontekście jest również zmiana znaczenia odpowiedniego słowa w czasie. Problem ten dotyczy głównie wpływu przekształceń społeczno-gospodarczych (cywilizacyjnych) na formę oraz treść określonych obiektów, zjawisk itd. Do terminów takich z pewnością również należy „wieś”, której zakres pojęciowy przez wieki ewoluował.

Opisane wyżej konteksty znaczenia kulturowego języka można rozważyć w stosunku do możliwości użycia pojęcia „wieś” i „obszar wiejski”. W literaturze panuje pod tym względem duża dowolność. Oprócz dwóch podanych wyżej stosowane są również inne terminy, np. tereny wiejskie, regiony wiejskie, wiejskie peryferia.

M. Woods (2011, s. 1) w pracy dotyczącej koncepcji „wiejskości” pisał, że wiejska przestrzeń ma wiele funkcji, ale również i wiele znaczeń. Podejmując tę myśl, można wskazać, że pierwsze znaczenie można rozważać w kategoriach wykorzystania przestrzeni (użytkowania) oraz roli (funkcji), jaką wieś pełni w życiu społeczeństw na różnych poziomach organizacji systemów społeczno-gospodarczych. Drugie znaczenie ma charakter symboliczny, bo odnosi się do specyficznych typów kultury oraz ich miejsca w kulturze narodowej oraz roli w budowie wspólnotowych identyfikacji (regionalnych, państwowych) bądź jako kontrapunkt względem sił „postępu” (miejskiego, globalnego).¹

Z tego punktu widzenia istotne jest stwierdzenie, czy pewne pojęcia określające przedmiot (wieś) konstruowane są niejako z zewnątrz i zostają narzucone w toku dyskursu (np. medialnego, akademickiego, prawnego itd.). W języku polskim naturalnym pojęciem, bo osadzonym w mowie potocznej, jest „wieś”. Pisząc (mówiąc) „wieś polska”, mamy na myśli nie tylko określony kontekst przestrzenny (terytorialny), ale również pewien zespół wyobrażeń i związane z nimi obrazy (krajobrazy, środowiska), stereotypy, skojarzenia odnoszące się do „wiejskości” w najszerszym ujęciu, jaki możemy sobie uzmysłwić. Podobnie rzecz się ma z poziomem regionalnym i lokalnym, kiedy wieś przedstawiana jest w kontekście więzi terytorialnej i otrzymuje niepowtarzalny kod terytorialno-kulturowy, np. wieś małopolska, mazowiecka, pomorska, ale również łowicka, kurpiowska, podhalańska

¹ Porównaj prace autora: Wójcik 2009, 2012.

czy łemkowska. W tym kontekście pojęcie „obszaru wiejskiego” brzmi sztucznie, nasycone jest treściami technicznymi oraz należy je traktować jako wytwór języka poszukującego nowych znaczeń dla form zredukowanych do pewnego wymiaru i używanych do konkretnych celów.

Przemyślenia te znajdują liczne potwierdzenia w literaturze, gdzie autorzy starają się dociec źródeł odmienności określonych pojęć. M. Woods (2011, s. 4–5) argumentuje, że użycie słów *country/countryside* ma w naukach społecznych inny kontekst niż sformułowanie *rural/rurality*. Drugie ujęcie jest bardziej preferowane w dyskusji akademickiej, ze względu na bardziej obiektywny i kulturowo neutralny charakter. Słowo „wieś” zarówno w języku polskim, jak i w języku angielskim (*country*) ma określony kontekst kulturowy. Mówiąc o wsi, najczęściej wyobrażamy sobie siedlisko, zamieszkującą w nim społeczność, charakterystyczne dla życia i pracy na wsi obrazy (potoczne określenie). Koncepcja obszaru wiejskiego („rural”) ma głównie charakter analityczny, przyjęty określony model badań naukowych. Zaletą terminu „rural” jest podobne brzmienie w kilku europejskich językach (również np. francuski, włoski), podczas gdy termin „countryside” nie ma często właściwego odpowiednika.

Interesujące w tym kontekście jest łacińskie pochodzenie terminów „rural” i „country”. M. Woods (2011, s. 4, za Ayto 1990) podaje, że przymiotnik „rural” (wiejski) pochodzi od rzeczownika „rus”, który oznaczał otwarty obszar. „Country” natomiast pochodzi od przyimka „contra”, co oznaczało m.in. pozycję położenia obszaru wokół czegoś lub przed czymś. Obiektem, względem którego określano przestrzeń, było najczęściej miasto.

Współczesne określenie „rural areas”, czyli obszary wiejskie można zatem traktować jako pojęcie opisujące pewne cechy odnoszące się do specyfiki budowy przestrzeni (krajobrazu). Otwarty krajobraz uznaje się jako jedną z najważniejszych cech wyróżniających obszar wiejski (por. Bański 2002). Pojęcie „wsi” tradycyjnie wpisuje się natomiast w dychotomiczny podział przestrzeni na miasta i wsie. Rozróżnienie to zbudowano zatem na określeniu „countryside”, w którym zawarta jest relacja pomiędzy centrum (miasto) a otoczeniem.² „Countryside” to po prostu wiejska okolica, a okolica jest zazwyczaj określana względem (wokół) czegoś. Niedoskonałość dosłownego przekładu tego terminu polega również na tym, że ma on szersze znaczenie niż osadnicze pojmowanie „wsi” w Polsce. Dla takiego ujęcia w języku angielskim zarezerwowane jest słowo „village” (wieś jako osiedle, siedlisko). Termin „countryside” obejmuje również treść przyrodniczą („łono przyrody”), tak więc w przybliżeniu można byłoby tłumaczyć go jako krajobraz, a może nawet jako środowisko. W tym ostatnim znaczeniu „countryside” oznaczałoby tyle, co środowisko miasta, czyli jego naturalne i antropogeniczne otoczenie, będące („żyjące”) z nim w symbiozie. W okresie międzywojennym do takiego sposobu myślenia nawiązał geograf W. Winid (1937, s. 17–18), pisząc „miasto i wieś są w naszej kulturze nieodzownymi składnikami krajobrazu geograficzne-

² M. Woods (2011, s. 4) zawarł tę myśl w następujący sposób „The term ‘countryside’ originally emphasized the definition of the country relative to the town (the ‘side’ of the town)...”

go, (...) lecz zawsze krajobraz geograficzny wsi pozostaje przyrodniczy, natomiast krajobraz geograficzny miasta – humanistyczny. (...) Mają one wyznaczoną sobie odrębną rolę w życiu gospodarczym i społecznym, całość tego życia, zwłaszcza gospodarczego, tworząc jedynie wspólnie”.

Współcześnie trudno jest to zrozumieć, przede wszystkim z uwagi na dominację zurbanizowanych form zamieszkiwania, zwłaszcza w kontekście rozwoju obszarów metropolitalnych. W naszych, polskich warunkach, związek ten jest jeszcze wyraźnie widoczny na obszarach peryferyjnych, gdzie małe miasta i ich rolnicze otoczenie („countryside”) stanowią pewne całości – mikroregiony społeczno-gospodarcze. W badaniach geograficznych myśl ta zawarta była w pracach P. Vidala de la Blache’a, gdzie stosowany termin „pays” oznaczał kraj, ale najczęściej w rozumieniu pewnego swojskiego (oswojonego) terenu – regionu, co było jednocześnie połączone z jego interpretacją w kategoriach wizualnych (krajobrazu – „paysage”). Pojęcie „pays” miało jednak wymiar ściśle wiejski, a „paysan” oznaczało raczej tubylca, czyli wieśniaka. W wiejskości odbijał się związek człowieka i ziemi, natomiast w szeroko rozumianym prowincjonalizmie (w krajobrazie wiejskim) poszukiwano „ducha” (istoty) tożsamości narodowej czy regionalnej (por. Archer 1993, Plit 2005).

Różnice pomiędzy tymi pojęciami w geografii są w dużej mierze wynikiem odmiennie zarysowanych programów badawczych w okresie polityki rozwoju dyscypliny przez specjalizację, w tym przypadku modeli studiów wiejskich powstałych w geografii rolnictwa i geografii osadnictwa (Wójcik 2011, 2012). Geografia osadnictwa koncentrowała się na problemie przemiany siedliska i rozłogu, ich morfologii oraz funkcji (zwłaszcza roli funkcji wsi w organizacji systemów osadniczych). Geografia rolnictwa operowała pojęciem obszaru rolniczego, a później obszaru wiejskiego, w ramach koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego. Obie tradycje ukształtowały się w ramach geograficznego funkcjonalizmu, który był w pewnym sensie pragmatycznym sposobem realizacji założeń badań powołanej po II wojnie światowej w Polsce geografii ekonomicznej i jej czterech głównych specjalizacji (geografii przemysłu, geografii rolnictwa, geografii transportu oraz geografii ludności i osadnictwa). Badania funkcjonalne wsi i sieci osadniczych były silnie związane z planowaniem przestrzennym i ekonomiką regionalną. Funkcja wsi traktowana była jako czynnik rozwoju lub czynnik wyjaśniający jej pozycję w całości (zespole, układzie, systemie). Funkcje wsi interpretowano zatem jako specyficzny rodzaj relacji, które powstają w efekcie specjalizacji elementów wchodzących w skład całości. Dla geografii rolnictwa wieś była obszarem rolniczym, którego właściwości rozpatruje się z punktu widzenia możliwości produkcyjnych. Funkcjonalizm w geografii rolnictwa, a później geografii obszarów wiejskich, koncentrował się na cechach działalności gospodarczej, które ujmowano w funkcjonalnym związku (współwystępowania i współzmienności).

Specjalizacja w geografii ekonomicznej doprowadziła do redukcji wsi do wybranych elementów, zależnych każdorazowo od odpowiedniej subdyscypliny (produkcja rolnicza, funkcje osiedli itd.). Charakterystyka wsi i obszarów wiejskich w kategoriach pełnionych funkcji zacierała ich społeczno-kulturowe zróżnicowa-

nie, wyjątkowość miejsca życia i pracy ludzi oraz indywidualność środowisk społecznych. Wieś przedstawiano najczęściej jako jednostkę, w której zachodzi przemiana funkcjonalna, ale bez kontekstu historyczno-kulturowego i poza tożsamością regionalną i lokalną. Człowiek zredukowany został do roli (funkcji) producenta, „nosiciela funkcji”, racjonalnego bytu, którego ruch w przestrzeni regulowany jest bodźcem pracy i odpoczynku.

O ile w przypadku geografii przyczyną redukcji „wsi” był branżowy podział dyscypliny oraz bezkompromisowe przyjęcie (narzucenie) metodologii pozytywistycznej, to w przypadku nauk społecznych, zwłaszcza socjologii, reorientacja była uzasadniana z punktu widzenia teorii oraz rozwoju myśli badań społecznych. Przemyslenia dotyczące różnic pomiędzy pojęciem „wsi” i „obszaru wiejskiego” są w dużym zakresie przedmiotem zainteresowania współczesnej socjologii. K. Gorlach (2004) odmiennność obu pojęć przedstawia w kontekście przemiany teoretycznej. Klasyczna koncepcja badań wsi w socjologii, wywodząca się m.in. z prac F. Tönnisa, M. Webera, interpretowała ją jako spójny układ społeczno-zawodowy i przestrzenny. Włączanie tradycyjnych (rolniczych) społeczności wiejskich w obręb społeczeństwa masowego doprowadziło do rozkładu tej spójności i jej znacznego zróżnicowania kulturowego, społeczno-zawodowego, a co za tym idzie również i przestrzennego. K. Gorlach (2004, s. 16), twierdzi, że pojęcie „obszar wiejski” narzuca inny obraz rzeczywistości społecznej. W odróżnieniu od wsi, w przypadku badań obszaru wiejskiego badacze przestają posługiwać się pojęciem całości. Obszar jest przestrzenią wyodrębnioną ze względu na pewną szczególną cechę. Dochodzi w ten sposób do swoistej redukcji całości do wybranych elementów, zaniku systemowego spojrzenia na rzeczywistość społeczną.

W innym kontekście problem ten widzi B. Fedyszak-Radziejowska (2013), która źródeł odejścia od koncepcji „wsi” upatruje w próbach narzucenia z zewnątrz nowej formy identyfikacji, która wyprzedza istniejący stan rzeczy (sądów). Wieś zdaniem autorki opiera się na identyfikacji wspólnotowej i łączy się z pojęciem tożsamości rozumianej jako istota, esencja danej kultury (Fedyszak-Radziejowska 2013, s. 98, za Koseła 2003). Identyfikacja wiejska jako przywiązanie do „obszarów wiejskich” brzmi sztucznie i nie oddaje sensu (wartości) wsi jako kategorii wynikającej z „doświadczenia” jej przez mieszkańców (Fedyszak-Radziejowska 2013, s. 98).

W tym kontekście można pokusić się o wniosek, że zastosowanie pojęcia „obszar wiejski” jest wynikiem nie tylko redukcjonizmu wsi do wybranych elementów, przedstawianych zazwyczaj w formalny sposób w ramach możliwości stwarzanych przez sprawozdawczość statystyczną. Koncepcja „obszaru wiejskiego” zrodziła się jako próba budowy nowej identyfikacji mieszkańców wsi, która opiera się na celach wspólnej polityki państw wchodzących w skład Unii Europejskiej. Inaczej mówiąc, w ramach takiej koncepcji poszukuje się form spójności symbolicznej wsi w oparciu nie o odrębności kulturowe (tożsamość kulturowa zostaje osłabiona, bo dzieli), ale wizję pewnych zmian, gdzie cele podporządkowane są określonym politykom wspólnotowym, np. spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej. Obszary wiejskie wyodrębnianie (identyfikowane) i przedstawiane

są w oparciu o cechy strukturalne, w sposób zobiektywizowany (sformalizowany) i dopasowany do wymogów pomiaru, nowocześnie nazywanym dziś „monitoringiem/obserwatorium terytorium”. Obszary wiejskie (europejskie) są próbą zastąpienia pojęcia „wsi”, a to – jak przedstawiono powyżej – nie tylko brzmi w narodowych językach odmiennie, ale niesie inne znaczenia kulturowe (tożsamościowe). Poszukiwanie pojęć, które w sensie kulturowym stanowiłyby nowe ramy wspólnotowej identyfikacji, nie jest zjawiskiem rzadkim. N. Davies (1998, s. 31), w swym monumentalnym dziele dotyczącym cywilizacji europejskiej, pisze, że samo pojęcie Europy zrodziło się w sytuacji zaniku podstaw wspólnej chrześcijańskiej identyfikacji. Pojęcie Europy, choć znane w przeszłości jako trzecia część „starego świata”, zastąpiło termin „świata chrześcijańskiego”, jako efekt potrzeby wprowadzenia określenia o bardziej neutralnych konotacjach. Epoka oświecenia pojęcie to rozpowszechniła, nadając mu nowe znaczenia – wspólnoty państw, których zdołaby w procesie postępu są nowe interpretacje humanizmu, odnoszące się do zasad prawa publicznego (laicyzacja).

Idąc tropem wyznaczonym przez B. Fedyszak-Radziejowską (2013), można zauważyć, że przejście od pojęcia „wieś” do pojęcia „obszary wiejskie” jest nie tylko przejawem redukcjonizmu, ale ma również wymiar ideologiczny, związany przede wszystkim z oddziaływaniem koncepcji modernizacji społecznej lub szerzej idei postępu. Era industrialna podkreśliła nie tylko dychotomię miasto – wieś na bazie zróżnicowania funkcjonalnego (industrializm vs. agraryzm), ale narzuciła temu podziałowi wymiar aksjologiczny, tzn. miasto zostało utożsamione z postępowością, wieś zaś przestrzenią (obszarem), na którą postęp ten ma oddziaływać.

Emanacją ideologii postępu była m.in. koncepcja urbanizacji wsi. W naukowej interpretacji przemian osadniczych podkreślano, że urbanizacja jest społecznym procesem o kompleksowym charakterze polegającym na przekształcaniu społeczeństwa tradycyjnego (wiejskiego) w bardziej heterogeniczne społeczeństwo miejskie (np. Rykiel 1977, Maik 1992). W ramach koncepcji urbanizacji dokonywano prób interpretacji przemian stylu życia w warunkach modernizacji społecznej, w tym także rozwoju społeczeństwa masowego (por. Starosta 1995, Jałowiecki, Szczepański 2009). Urbanizacja wsi wpisywała się w przypadku Polski w powojenną ideologię przekształceń społecznych, w których kultura wiejska była przedstawiana jako nienowoczesna, a tym samym nieprzystająca do przemian prowadzących w kierunku budowy społeczeństwa miejsko-przemysłowego pod wpływem określonej ideologii i polityki rozwoju (komunizm).³

Pojęcia „wsi” i „obszarów wiejskich” są powszechnie stosowane w badaniach wielu dyscyplin nauk społecznych. Należy jednak zastanowić się nad kontekstem ich użycia i próbować ograniczać ich wymienne używanie. Pojęcia te bowiem są równouprawnione, ale niejednoznaczne. Wobec zarysowanych źródeł i kontekstów ich użycia powinno się podchodzić do ich każdorazowego zastosowania z większą refleksją. Współczesne przekształcenia wsi i brak jej semantycznej jednoznacz-

³ W socjologii interesującą interpretację przedstawiła m.in. I. Bukraba-Rylska (np. 1992). Problem ten z perspektywy geograficznej był wielokrotnie przedmiotem rozważań autora (Wójcik 2009, 2010, 2012).

ności wplecione są i dziś w ideologię rozwoju. Nie wchodząc w dyskusję nad bilansem zysku i strat (bo jeśli są zyski, to przecież muszą być jakieś straty) w ramach europejskiej polityki rozwoju, problem zmienności wsi należy widzieć w szerszym kontekście kulturowym i historycznym, który staje się bardziej wyraźny, gdy „zejdziemy” z poziomu „obszaru wiejskiego” do poziomu „wsi”. Zmiana skali to nie tylko problem większej liczby i dokładności kształtu elementów, ale dotyczy przede wszystkim specyfiki regionalnych i lokalnych odmienności, bo to one przez wieki decydowały o dialektyce sił tworzących europejską jedność, a zarazem różnorodność. Wieś była i jest ważnym elementem europejskiej tożsamości.

Wieś jako „miejsce”⁴

Powrót do koncepcji wsi jako całości jest wynikiem przemiany paradygmatycznej geografii człowieka, zwłaszcza w obrębie przemian nazywanych „zwrotem kulturowym”. W tym przypadku jego charakter tkwi w powrocie do idei wiejskości. Idea swoistości cech wiejskiego życia jest silnie związana z tradycją badań geograficznych okresu klasycznego. Francuska szkoła geografii regionalnej P. Vidala de la Blache’a zbudowała program badań społeczności rolniczych, których codzienne działania w specyficznych warunkach otoczenia społecznego i przyrodniczego prowadziły do wytworzenia się niepowtarzalnych całości – *civilisation* i *milieu*. Wyjątkowość stworzonej koncepcji polegała na poszukiwaniu jedności powstającej w wyniku współpracy człowieka i przyrody. A. Buttimer (1971, 1990), rekonstruując założenia koncepcji P. Vidala de la Blache’a, podkreślała wyjątkowość badań geografii człowieka, która za cel stawia sobie badanie wzajemnego wpływu na siebie i połączenia różnorodnych zjawisk i sił w ramach ograniczonych możliwości istniejących w danym czasie i miejscu. P. Vidal de la Blache uważał, że wynikiem relacji człowieka ze środowiskiem jest zróżnicowanie krajobrazów rolniczych Francji. Twórca geografii człowieka twierdził, że stosunek człowieka do środowiska można badać empirycznie przez identyfikację *genres de vie* (stylów życia). Styl życia jest produktem historycznym, odzwierciedleniem *civilisation* (kultury), efektem wpływów przyrodniczych, społecznych, kulturowych w danym miejscu. *Milieu* utożsamiano natomiast z fizycznym i biotycznym środowiskiem życia ludzi.

Geografia wsi powinna zajmować się także stosunkiem ludzi do ich środowiska życia, wynikającym ze sposobów „zamieszkiwania”. Związki te materializują się w postaci określonych form krajobrazów kulturowych (regionów i miejsc). P. Vidal de la Blache i jego uczniowie koncentrowali się przede wszystkim na zewnętrznym wyrazie życia wsi – formach krajobrazu (Buttimer 1990). A. Buttimer (1990, s. 14) wyraziła to w następujący sposób: „Na styku *milieu* i *civilisation* został wyrzeźbiony żywy krajobraz – *paysage humanisé* – mówiący o tym, w jaki sposób poszczególne grupy, bogate w doświadczenie, interpretują, oceniają i wykorzystują swoje środowisko”.

⁴ Ta część tekstu powstała na bazie fragmentu podrozdziału *Geografia wsi – komplementarny program badań* z monografii autora pt. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych* (Wójcik 2012).

Kluczową kwestią dla oryginalności myśli widalowskiej było skupienie się na relacji człowieka do jego otoczenia (środowiska) w określonych sytuacjach życiowych. Duże zróżnicowanie środowiska przyrodniczego Francji oraz historyczna trwałość wspólnot regionalnych i lokalnych, rozwijających się na tym podłożu, dawało francuskim geografom ogromne możliwości w przedstawianiu efektów (kraj-obrazów, miejsc) różnych kombinacji uwarunkowań naturalnych, historycznych, społeczno-kulturowych. Związek geografii człowieka i historii stworzył podstawę dla rozwoju metody monograficznej dla przedstawienia określonych środowisk życia (miast, wsi, regionów).

Współcześni interpretatorzy myśli widalowskiej uważają, że *genre de vie* (styl życia) to sposób „zamieszkiwania”, a jego istotą jest wzajemne dopasowanie się społeczeństwa i warunków otoczenia. *Milieu* (miejsce lub środowisko życia) jest odwzorowaniem codziennych problemów, wartości, stereotypów przypisywanym poszczególnym elementom otoczenia narosłym w historycznym rozwoju (Wilczyński 2005, s. 95). A. Buttimer (1990, s. 21–26), uznając niepodważalne wartości prac P. Vidala de la Blache’a, nadaje nowe, dopasowane do współczesnych realiów, znaczenie dla myśli zawartych we francuskiej tradycji badań geografii człowieka. Osnową dla koncepcji autorki jest wprowadzenie potrójnie złożonego modelu pojęciowego, który określa strukturę przestrzeni w ujęciu geograficznym. I tak na strukturę tę składa się:

- noosfera (*civilisation* u Vidala), cechy świadomości (wiedza) – idee, wartości, symbole, wyobrażenia;
- socjo-technosfera (sztuczne elementy widalowskiego *milieu*) – środowisko, w którym działa człowiek, utożsamiane z krajobrazem (elementy fizyczne);
- biosfera (naturalne elementy widalowskiego *milieu*).

Cechą współczesnych badań geografii człowieka jest identyfikacja relacji (interakcji) między poziomami. Kluczowe znaczenie ma zatem *genre de vie*, w którym znajdują odbicie trzy poziomy doświadczenia – percepcyjny (noosfera), interpodmiotowy (socjo-technosfera) i organiczno-terytorialny (biosfera).

Model pojęciowy zaproponowany przez A. Buttimer (1990) można doskonale wykorzystać w identyfikacji i interpretacji swoistych cech życia wiejskiego oraz wyróżniania różnych sposobów powstawania tej swoistości. P. Vidal de la Blache ukazywał współistnienie stylu życia tradycyjnych, rolniczych społeczności i ich środowiska.

Współcześnie w badaniach wsi istotne jest przedstawienie, jak w tym samym środowisku przyrodniczym funkcjonują różne style życia i jakie relacje łączą poszczególne grupy mieszkańców wsi z naturą. Sfera „zamieszkiwania” łączy wszystkie sposoby życia wiejskiego. Dezagraryzacja wsi i erozja związku człowieka z przyrodą, opartego na traktowaniu natury jako sposobu zapewnienia w pierwszej kolejności przetrwania (bytu), powoduje, że wzrasta znaczenie innych relacji wynikających z realizacji potrzeb duchowych. Współczesne „zamieszkiwanie” we wsi (sposób życia), zgodnie z modelem A. Buttimer (1990), zawiera trzy wzajemnie powiązane ze sobą płaszczyzny, tj.:

- ideę „bycia”, „zamieszkiwania”, która łączy się z waloryzacją środowiska wsi oraz świadomością społecznych i indywidualnych potrzeb, które wieś pozwala zrealizować;
- materialną organizację przestrzeni wraz z jej wymiarem krajobrazowym;
- doświadczanie wsi, w którym zawiera się ocena elementów środowiska wsi jako pewnych wartości i znaczeń oraz pamięć jako wyraz społecznego „zakorzenienia” w „miejscu”.

Idea „zamieszkiwania” ma głęboki sens humanistyczny. Odzworowuje się w różnych koncepcjach nauk społecznych, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej (por. Jędrzejczyk 2004, s. 25–31). „Zamieszkiwanie” jest podstawą budowania ludzkich więzi z ziemią i światem (Rembowska 2008, s. 68) i realizuje jedną z najważniejszych potrzeb egzystencjalnych ludzi – pragnienia posiadania własnego „miejscu”. Idea zamieszkiwania ma wymiar ponadczasowy i niezależnie od zmieniających się uwarunkowań, zwłaszcza współczesnego postępu technologicznego, odzwierciedla się w procesie zakładania rodziny, budowy domu, zagospodarowania bliskiej przestrzeni według własnych zasad i przekonań. Sens ten, jak pisał Y.F. Tuan (1977), wpisuje się w humanistyczną interpretację przestrzeni, która w procesie „ucławiaczenia” (oswojenia się z nią ludzi) staje się „miejscem”. Szczególny i indywidualny sens zamieszkiwania odnosimy zwłaszcza do środowiska wsi, gdzie osvajanie środowiska jest aktem doświadczania na pograniczu świata ludzi i świata przyrody. Właściwości związane z przekształcaniem i dostosowaniem do własnych potrzeb i wyobrażeń fragmentu ziemi przypisane są do dwóch ważnych i nierozdzielnych, jak twierdzi M. Heidegger (1977), czynności – „budowania” oraz „mieszkania”. Budowanie ma na celu zamieszkiwanie i samo w sobie jest zamieszkiwaniem (Heidegger 1977, s. 317). W środowisku wsi budowanie, które zastępowane jest bardziej technicznym terminem „zagospodarowanie”, było od zawsze procesem „wydzierania” pewnego obszaru spod władania przyrody i przekształcania go we władanie człowieka – miejsce jego życia. Trwanie w zmienności jest nieustannym „dialogiem” człowieka z naturą. M. Heidegger (1977, s. 326) pisał, że „zamieszkiwanie” jest przyznaniem przestrzeni ujętej w pewne granice. Niemiecki filozof w następujący sposób formułuje tę myśl: „Przeto przestrzenie otrzymują swą istotę od miejsc, a nie od «przestrzeni»” (Heidegger 1977 s. 326). Zamieszkiwanie jest ideą konstruowania światów życia ludzi.

„Zamieszkiwanie” we wsi (nie „na wsi”) jest tym, co łączy dziś ludzi różnych profesji, poglądów i potrzeb. Przestrzeń osvajana jest obecnie na różne sposoby i w odmienny sposób dostosowywana do indywidualnych i zbiorowych potrzeb. Do czasów intensywnej industrializacji związek człowieka z przyrodą był widoczny również w miastach. Ich rozrost przestrzenny, intensywność przekształceń urbanizacyjnych spowodowały wytworzenie się środowiska sztucznego, w którym rytm życia indywidualnego i społecznego przestał nawiązywać w dużej mierze do rytmu wyznaczanego przez siły natury. Mieszkańcy miast, najpierw elita (np. artystyczna), a za nią inne grupy społeczne, nie mogąc zrealizować potrzeby kontaktu z naturą w mieście, zaczęli czasowo zmieniać środowisko zamieszkania (wy-

poczynek, „drugie domy” itp.). Idealizacja wsi nie następowała w większości przypadków z powodu zachwyty ciężką pracą rolnika, ale przede wszystkim z dostrzegania walorów płynących z harmonii życia w specyficznym *milieu* – małej społeczności wtopionej w naturę, która była dla niej źródłem wiedzy, pracy, obyczajowości i siły.

Dzisiaj wieś stała się synonimem tradycji, natury, prostoty; wieś tworzy równowagę w funkcjonowaniu społecznym. Myśląc o wsi, niezależnie jak współczesna cywilizacja zmienia ramy naszego życia, wracamy zawsze do naszych wiejskich korzeni, poszukując tego, co zostało zapomniane lub utracone. Powroty te są już inne, tak jak inna w swoich treściach i znaczeniach jest sama wieś. Wieś nie może być wobec tego traktowana jako „dopełnienie” miasta, ale stanowi dla niego alternatywę. Idea wsi, swoistość cech wiejskiego życia, odzwierciedla się w sposobie, w jaki ludzie zamieszkują ziemię. Emocje ludzkie sprawiają, że przestrzeń wiejska ulega metamorfozie w „miejsca”.

Podsumowanie

Przeciwstawienie wsi obszarom wiejskim jest czymś dużo więcej niż przełożeniem skali badań. Obszary wiejskie i wsie są odmiennymi przestrzennymi formami interpretacji stanu i przemian wiejskiej przestrzeni. W przypadku Polski jest to o tyle istotne, że wieś jest ciągle ważną formą zamieszkiwania kraju i odgrywa rolę kulturotwórczą w społeczeństwie. Rozróżnienie to jest istotne nie tylko z punktu widzenia badań oraz świadomości naukowej odnoszącej się do konstrukcji odwzorowań rzeczywistości (redukcje), ale również z punktu widzenia oceny i planowania wsi jako środowiska życia lokalnych społeczności. Dehumanizacja związana z formalizmem opartym na ilościowej interpretacji makrostruktur i makroprocesów, wplecionym w ideologię postępu (zazwyczaj wzrostu ekonomicznego) prowadzi do zaburzeń pomiędzy sferą strywalizowanych wniosków, a sferą rzeczywistości społeczno-kulturowej o znacznej komplikacji faktów, relacji i sądów. Koncepcja obszarów wiejskich skonstruowana została w obrębie naturalistycznego wzorca metodologicznego. Obszary wiejskie są rodzajem przestrzeni absolutnej (charakter substancjalny), ujętej przedmiotowo (por. Lisowski 2003, s. 42). Interpretacja obszarów wiejskich pozbawiona jest wniosków odnoszących się do kreacyjnej roli człowieka, jego świadomości historycznej i społecznej. Tak wykreowany obraz wsi nie ma znaczeń, sensów i wartości.

Zupełnie inna perspektywa rysuje się, kiedy wieś osadzimy w koncepcji „miejsca”. Przestrzeń absolutna w procesie nadawania znaczeń staje się wówczas przestrzenią nasyconą symbolami. Jest ona ujmowana z punktu widzenia podmiotu i jego relacji względem otoczenia (środowiska). Ujęcie takie często nazywa się heterotelicznym. Przestrzeń heteroteliczna wymaga odwołania się do nienaturalistycznych wzorców badawczych (Lisowski 2003, s. 43). Interpretacja wsi jako „miejsca” wiąże się zatem z odniesieniem do sposobów identyfikacji podmiotu (człowieka, społeczności) z elementami jego środowiska. Istotne znaczenie ma wówczas badanie tożsamości terytorialnej – ważnej składowej natury człowieka jako istoty społeczno-kulturowej.

Humanizację problemów badawczych w badaniach geograficznych porównuje się do uchylenia drugiego skrzydła „ontologicznych drzwi” do uniwersum (Jędrzejczyk 2011, s. 21). Takie podejście jest wyjściem do współpracy i wzajemnego zrozumienia, a uznanie różnych, ale równouprawnionych podejść, tworzy podstawę szerokiej interpretacji zjawisk. Z tego punktu widzenia istotną sprawą jest budowanie świadomości teoretycznej, gdyż to z niej wynika wiedza o różnych możliwościach studiów nad wiejską przestrzenią oraz przede wszystkim sama świadomość obrazu wsi, jaki kreowany jest w naszych pracach (por. Gregory 1994).

Literatura

- Archer K., 1993, *Regions as Social Organisms: The Lamarckian Characteristics of Vidal de la Blache's Regional Geography*, *Annals of American Geographers*, 83, 3, s. 498–514.
- Ayto J., 1990, *Dictionary of Word Origins*, Bloomsbury, London.
- Bański J., 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, *Przegląd Geograficzny*, 74, 3, s. 367–379.
- Buttimer A., 1974, *Values in geography*, Association of American Geographers, Resource Paper, 24, Washington.
- Buttimer A., 1990, *Charyzmat i kontekst: wyzwanie*, *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 4, s. 11–28 (tłumaczenia z jęz. ang. I. Sagan, Buttimer A., 1978, *Charism and Context: The Challenge of: "La géographie humaine"*, [w:] Ley D., Samuels M. (red.), *Humanistic Geography*, Mararoufa Press, Chicago, s. 58–76).
- Chojnicki Z., 2010, *Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 33–42.
- Davies N., 1998, *Europa*, Znak, Kraków.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2013, *Spółeczności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner (red.), *Spółeczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR, Warszawa, s. 95–118.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gregory D., 1994, *Geographical Imaginations*, Blackwell, Oxford.
- Heidegger M., 1977, *Budować, mieszkać, myśleć*, [w:] *Eseje wybrane*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Jałowiecki B., Szczepański M. S., 2009, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2011, *Od scjentyzmu do humanizmu. Geografia w poszukiwaniu nowego paradygmatu*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Ujęcia i problemy badawcze we współczesnej geografii*, *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, 5, s. 13–22.

- Koseła K., 2003, *Polak i katolik, Splątana tożsamość*, IFiS PAN, Warszawa.
- Lisowski A., 2011, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Plit F., 2005, *Paul Vidal de la Blache – krajobraz – obraz i geograficzna metoda jego interpretacji*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 4, Sosnowiec, s. 26–31.
- Rykiel Z., 1977, *Urbanizacja – ujęcie teoretyczne oraz aspekty procesu. Próba oceny*, Przegląd Geograficzny, 49, 1, s. 27–42.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospotecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sztompka P., 2003, *Socjologia*, Znak, Kraków.
- Tuan H.F., 1977, *Space and Place. The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Wilczyński W., 2005, *Ewolucja poglądów geograficznych na środowisko*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 73–102.
- Winid W., 1937, *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, Czasopismo Geograficzne, 15, 1, s. 4–18.
- Woods M., 2011, *Rural*, Routledge, New York.
- Wójcik M., 2009, *Spoleczna geografia wsi*, Czasopismo Geograficzne, 80, 1–2, s. 42–62.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] E. Kacprzak, A. Kołodziejczak (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 186–201.
- Wójcik M., 2011, *Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych*, [w:] M. Wesołowska (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 19–34.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce, Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Summary

On the one hand, the nature of in-depth reflection on the current rural transformations should involve placing them within long-term changes. On the other, it should take into account the reflections on the scale of interpretation of processes, not just in spatial categories (macro vs. micro) but, above all, in the symbolic sense (space vs. location). In the case of rural studies, especially geographical ones, we can see a clear lack of reflection on the research subject, particularly concerning the image that results from them. The geographical image of the countryside is



mainly derived from basing them on a neo-positivist model and, consequently, the focus on describing phenomena in terms of quantitative distribution and spatial organisation. The main purpose of this study is to present a critical (evaluative) look at the application of concepts critical for formulating research assumptions, such as rural area and countryside, as well as the consequences of such applications for other spatial forms of interpreting the transformations of Polish countryside, such as region and “place”.





Aleksandra JEZIERSKA-THÖLE

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu

ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń

alekjez@umk.pl

Modele rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu teoretycznym

Models of rural development from the theoretical perspective

Zarys treści: Celem artykułu jest przegląd i systematyzacja głównych koncepcji teoretycznych rozwoju obszarów wiejskich, przy jednoczesnym uwzględnieniu czynników rozwoju wskazywanych w tych modelach i teoriach. Szczególną uwagę zwrócono na koncepcję rozwoju zrównoważonego. W pracy dokonano próby określenia odpowiedniego systemu wskaźników i miar, za pomocą których możliwe jest modelowanie procesu rozwoju zrównoważonego.

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, czynniki rozwoju regionalnego, neoklasyczne modele rozwoju, rozwój zrównoważony.

Wprowadzenie

Obszary wiejskie Unii Europejskiej stanowią 91% powierzchni ogółem. Zamieszkuje je ponad 56% ludności 27 państw członkowskich. W Polsce ich udział wynosi 93% powierzchni kraju. Dominacja obszarów wiejskich wpływa w znaczącym stopniu na jakość życia całego społeczeństwa, ponieważ obszary te posiadają wiele dóbr publicznych, cennych przyrodniczo, społecznie i ekonomicznie. Jednocześnie obszary wiejskie charakteryzują się głębokimi społecznymi i ekonomicznymi dysparytetami w stosunku do regionów wysoko zurbanizowanych (Kulikowski 2012). Taka sytuacja powoduje, że w dalszym ciągu utrzymują się w tych regionach struktury kryzysogenne (zjawiska problemowe). Łagodzenie dysparytetów społeczno-gospodarczych wymaga podjęcia niezbędnych działań, w tym również w społecznościach lokalnych, opracowania specjalnych programów rozwoju, projektów i koncepcji w oparciu o endogeniczny potencjał obszarów wiejskich oraz środki funduszy UE. Od początku lat 90. XX w. zauważa się nowe tendencje we Wspólnej Polityce Rolnej (WPR), polegające na zwracaniu coraz większej uwagi na rozwój obszarów wiejskich w ujęciu kompleksowym, jako miejsca życia i pracy jego mieszkańców, a nie tylko sektora rolnego. Wcześniej WPR dawała zdecydowany priorytet organizacji wspólnych rynków rolnych, w tym wysokim subsydiom podtrzymującym ceny i opłacalność produkcji wielu surowców rolnych. Większe zainteresowanie obszarami wiejskimi wynika również z nawar-



stwienia się problemów strukturalnych: społecznych i gospodarczych, które opóźniają ich długotrwałą i intensywny rozwój (Bański i Czapiewski 2009).

Współczesne nauki ekonomiczne, geograficzne i socjologiczne dążą do wyjaśniania zjawisk i procesów występujących w gospodarce, w tym rolnictwie. W tym celu powstają uniwersalne teorie i modele mające praktyczne zastosowanie. Jednak mimo to nie udało się na przełomie XX i XXI w. wypracować spójnej koncepcji określającej czynniki i charakter cykliczności na rynku rolnym (Stępień 2011).

Celem pracy jest przegląd i systematyzacja głównych koncepcji teoretycznych i modeli rozwoju regionalnego odnoszących się do obszarów wiejskich, z jednoczesnym uwzględnieniem czynników rozwoju wskazywanych w tych modelach i teoriach. Przegląd koncepcji i modeli rozwoju dotyczy okresu powojennego, od lat 50. XX w. do czasów współczesnych. W pracy dokonano próby określenia odpowiedniego systemu wskaźników i miar, za pomocą których możliwe jest modelowanie procesu rozwoju zrównoważonego. Szczególny akcent położono na wizję i modele rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich we Wspólnej Polityce Rolnej w Europie oraz w Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa.

Pojęcie rozwoju oraz procesu modelowania

Zgodnie z definicją *Słownika języka polskiego* rozwój oznacza „proces przeobrażeń, zmian, przechodzenia ze stanów lub form bardziej złożonych lub pod pewnym względem doskonalszych mniej doskonałych do stanów bardziej doskonałych” (*Słownik...* 1985, s. 131). Według B. Piontek (2010, s. 118) rozwój „może służyć bądź nie służyć człowiekowi i może być na różne sposoby zawłaszczany”. Podobną definicję przedstawił J. Hausner (2004, s. 7), w której rozwój rozumiany jest „jako ukierunkowana zmiana dokonująca się w gospodarce i kulturze zgodnie z przyjętą aksjologią, czyli respektującą określone zasady, wartości”. Według J. Siemińskiego (2001) rozwój to proces przemian, w którym dany układ przechodzi przez poszczególne etapy od form i stanów prostych, mniej złożonych do form bardziej złożonych i doskonałych. Tak rozumiane pojęcie rozwoju zbliża do postępu, zmiany na lepsze, doskonałości i wzrostu. T. Borys (2010, s. 60) konkretyzuje rozumienie rozwoju jako „kategorii podstawowej i fundamentalnej (...) w praktyce życia społecznego, gospodarczego i politycznego”. Uważa również, że jest to „proces zmian ocenianych pozytywnie z punktu widzenia określonego systemu wartości”. W najnowszej literaturze przedmiotu rozgranicza się pojęcie rozwoju i postępu, tj. przy stosowaniu terminu „rozwój” nie stosuje się wartościowania, lecz podkreśla ciągłość i porównywalność kolejnych faz przemian. Stosowanie terminu „postęp” związane jest z ocenianiem pod względem jakościowym (Siemiński 2001).

Hierarchia celów rozwojowych jest bardzo ważną kwestią związaną z definicją rozwoju. Cele rozwojowe powinny być dostosowane do etapu rozwoju oraz uwarunkowań lokalnych, przyrodniczych i gospodarczych. Ich wartościowanie umożliwia aksjomaty i przyjęte wartości. Rozwój oparty na konkretnym systemie wartości nazywany jest przez Z. Sadowskiego (2005) rozwojem społeczno-gospodar-

czym. Wybór odpowiednich systemów wartości i przestrzeganie stadiów rozwoju jest gwarancją sukcesu. Przy czym może zaistnieć rozbieżność między sferą realną, w której zachodzą aktualne procesy zmian, a teoretycznymi koncepcjami i modelami rozwoju. Oznacza to, że normatywne kształtowanie rozwoju nie może ograniczać się tylko do jednej koncepcji, modelu rozwoju.

We współczesnej metodologii badań nauk ekonomiczno-geograficznych nastąpiło rozszerzenie zakresu badań metodologicznych o funkcję modeli oraz analogię w procesie poznawczym. Przyjmuje się, że teorie i modele stanowią zwieńczenie wszelkich procedur badawczych i ostateczną reprezentację poznania naukowego. Podkreśla się znaczenie modeli i teorii naukowych, zaliczając je do „operatorów poznawczych”. Modele w nauce pełnią funkcję: opisową (jak jest?), wyjaśniającą (dlaczego?), utylitarną (jakie korzyści?) i prognostyczną (jak będzie?). W klasycznej koncepcji model związany jest z procesami poznawczymi o charakterze metody analogii, tj. podobieństwa strukturalnego, czyli izomorfizmu pomiędzy przedmiotem a jego odwzorowaniem (Apostel 1960). Model w naukach empirycznych pełni różnorodne i złożone funkcje. Wśród funkcji tych L. Apostel wymienia: tworzenie teorii, upraszczanie, redukcję, rozszerzanie, uprawomocnienie, wyjaśnianie, konkretyzację, uogólnianie i eksperymentowanie. Amerykański filozof P. Achinstein (2004) wyróżnił model analogowy, zwany też modelem teoretycznym, który ma za zadanie rozwiązać problem i może/powinien ukazywać podobieństwo między modelowanym układem empirycznym a innymi układami empirycznymi. Oznacza to, że ta sama funkcja opisująca jeden aspekt modelu, opisuje jednocześnie inne podobne układy empiryczne. Modele są konstruowane na bazie teorii podstawowych w celu ukazania wewnętrznej struktury i mechanizmu układu empirycznego. Modele mają charakter aspektowy, a ich konstruowanie jest relatywizowane do problemu badawczego i do wymaganego stopnia dokładności jego rozwiązania. Jak podkreśla Z. Chojnicki (1966, s. 11), istotne jest przy tym, aby teoria przyjęta jako model należała do lepiej poznanej dziedziny niż pole badania, do którego jest zastosowany. Wykrywanie i formułowanie hipotez odbywa się na drodze przyjęcia lub stwierdzenia analogii. Operacje dotyczące analogii polegają na znalezieniu pewnych podobieństw w strukturze związków funkcjonalnych zjawisk lub na podstawie pewnych teoretycznych założeń.

Koncepcje rozwoju obszarów wiejskich

Pojęcie koncepcji (z jęz. łac. *conceptio*) jest konstrukcją teoretyczną i oznacza: ujęcie, spostrzeżenie, zbiór. Koncepcja może być stosowana w dwóch wymiarach, w pierwszym jako idea, pomysł, inspiracja oraz jako pogląd, przekonanie, zapatrywanie i przesłanie. W drugim wymiarze koncepcja to zamierzenie, inicjatywa, plan oraz program, schemat i scenariusz (Siemiński 1996, s. 127). Koncepcja rozwoju – to całościowy, spójny sposób wyjaśniania mechanizmu rozwoju regionalnego. Mechanizm ten można zdefiniować jako sposób oddziaływania czynników rozwoju na zmiany społeczne, gospodarcze, ekologiczne i przestrzenne w regionie (Brol 2006).

Koncepcje rozwoju obszarów wiejskich nawiązują do następujących teorii: modernizacji, rozwoju zależnego, ekorozwoju, rozwoju zrównoważonego, rozwoju kapitału społecznego, aktywizacji i rozwoju społeczności lokalnych, inicjatyw społecznych, strategii rozwoju lokalnego, rozwoju endogennego oraz wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (Domański 2009). Do badań obszarów wiejskich zastosowano nowe podejście analityczne, w którym obszary wiejskie nie są rozpatrywane w kategoriach agrocentrycznych. Podejście to wynika przede wszystkim z narastania procesów deagraryzacji, rozumianej jako spadek znaczenia rolnictwa dla gospodarki wiejskiej oraz lokalnej społeczności i kultury wsi. Takie ujęcie badań wynika również z wysokiego poziomu heterogenizacji struktury zatrudnienia i struktury społecznej obszarów wiejskich.

Jedną z najważniejszych koncepcji rozwoju obszarów wiejskich jest koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego. Pod tym pojęciem rozumie się odejście od traktowania obszarów wiejskich jako obszarów monofunkcyjnych, na których rolnictwo i produkcja surowców rolniczych stanowi dominującą lub jedyną funkcję tradycyjnej gospodarki rolnej. Zdaniem M. Kłodzińskiego (2010) wielofunkcyjny rozwój wsi to umiejętność wkomponowania w wiejską przestrzeń dodatkowych funkcji pozarolniczych. W Polsce po raz pierwszy na rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich zwracał uwagę J. Kostrowicki (1976) w artykule *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*, jednakże ze względów politycznych tezy te nie spotkały się z należyтым odzewem. Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego pojawiła się w Polsce w latach 90. XX w. m.in. z uwagi na kryzysową sytuację gospodarki rolnej, związaną z prywatyzacją sektora państwowego i wynikających z tych przemian problemów społecznych. Dodatkowo na obszarach wiejskich narastały procesy depopulacji oraz następowała deformacja struktur demograficznych w wyniku koncentracji pozarolniczej działalności gospodarczej w miastach w latach 70. i 80. XX w. W dokumentach rządowych z lat 90. (*Strategia dla Polski, w założeniach polityki społeczno-gospodarczej dla wsi, rolnictwa gospodarki żywnościowej do roku 2000*) zastosowano nowe podejście, polegające na zrozumieniu, że dla obszarów wiejskich równie ważne jak rolnictwo są pozarolnicze działy gospodarki oraz tworzenie nowych miejsc pracy w zawodach pozarolniczych lub związanych z rolnictwem bądź jego otoczeniem. Wielofunkcyjność obszarów wiejskich nie polega tylko na rozwoju pozarolniczych miejsc prac, ale na traktowaniu problemów wsi i jej otoczenia kompleksowo. M. Szczurowska i in. (2005, s. 50) podkreślają, że „modernizacja rolnictwa możliwa będzie tylko dzięki uwolnieniu z gospodarstw siły roboczej, która powinna znaleźć zatrudnienie w innych zawodach”. Wielofunkcyjność obszarów wiejskich odzwierciedla się w pełnieniu wielu istotnych funkcji (ryc. 1). Na obszarach wiejskich obok gospodarki rolnej ważną rolę pełni: nowoczesny przemysł, działalność usługowa, turystyka i wypoczynek oraz mieszkalność (Ermann i Hock 2004). Za J. Wilkinem (2009) należy podkreślić, że wieś wielofunkcyjna (wieś żywotna) jest niezbędnym warunkiem utrzymania wielofunkcyjnego rolnictwa. Wspieranie rozwoju wsi służy więc także rolnictwu.

Należy podkreślić, że rozwój wielofunkcyjny obszarów wiejskich powinien dostosować się do lokalnych uwarunkowań przyrodniczych oraz możliwości, potrzeb społecznych i gospodarczych regionu. W praktyce oznacza to, że nie zawsze i wszę-

dzie można wprowadzać tę koncepcję rozwoju, tzn. wyłączając obszary leśne, wodne, chronione i kulturowo cenne.



Ryc. 1. Wielofunkcyjność obszarów wiejskich.

Źródło: opracowano na podstawie: *Creating...* (2004).

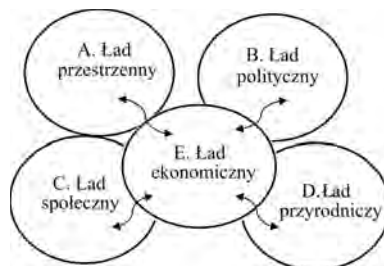
Multifunctionality of rural areas. A. economic function (agricultural, forest, industrial production), B. ecological function (protection and landscape management), C. housing function (trade and service), D. social function (support of rural population).

Source: own compilation on: *Creating...* (2004).

Kolejną ważną koncepcją rozwoju obszarów wiejskich, a zarazem najważniejszym wyzwaniem współczesnego świata, jest koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego (*sustainable development*). O potrzebie stosowania ograniczeń w przemianach gospodarczych, aby nie naruszały środowiska naturalnego, informował m.in. ekonomista, noblista J. Stiglitz (2004, s. 142) „bytowanie przyszłych pokoleń nie może odbywać się kosztem obecnych” oraz D. Jeffrey „samoregulujące się siły gospodarki rynkowej powinny się kierować nadrzędnymi zasadami sprawiedliwości społecznej oraz regulacjami w zakresie ochrony środowiska” (Sachs 2007). Podobnie Z. Sadowski (2005) uważa, że rozwój gospodarczy powinien służyć poprawie losu i warunków życia całego społeczeństwa, a nie tylko jego części. Warunkiem *sustainable development* jest umiejętność rozwojowego przekraczania granic wzrostu danej społeczności, tzn. aby z wyprzedzeniem przygotowywać edukacyjne i naukowo-techniczne przesłanki rozwojowego przekraczania tych granic wzrostu (Michnowski 2006).

Model zrównoważonego rozwoju ma na celu stworzenie stanu zrównoważenia na obszarach wiejskich zarówno w strefie ekonomicznej i społecznej, jak i środowiska przyrodniczego i wynika z przyjęcia zasad ładu zintegrowanego. Według K. Malika (2004) rozwiniętą formą ładu zintegrowanego jest kompleks pięciu wymiarów: społeczno-instytucjonalnego, politycznego, ekonomicznego, przyrodniczego i przestrzennego. Ład społeczno-instytucjonalny odnosi się do trwania społeczeństwa w poczuciu integracji i jedności społecznej, a kształtowany jest w wyniku zrównoważenia gospodarki i systemu wartości. Ład przyrodniczy określa takie użytkowanie dóbr i usług środowiskowych, które nie naruszają równowagi łańcucha ekologicznego, a utrzymują produktywność ekosystemów (Borys 2010). Sposób przenikania się elementów ładu zintegrowanego opiera się na trzech ładach głównych (społecznym, ekonomicznym oraz przyrodniczym) oraz dwóch

ładach szczegółowych (ład instytucjonalny i przestrzenny). Przenikanie się ładów umożliwia realizację koncepcji zrównoważonego rozwoju (ryc. 2).



Ryc. 2. Przenikanie się ładów w wymiarze zintegrowanym.

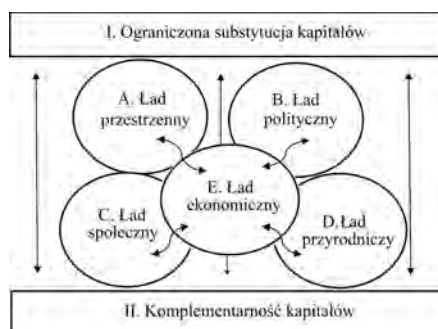
Źródło: opracowano na podstawie: M. Adamowicz i A. Smarżewska (2009).

Penetration of order in integrated dimension.

A. spatial order, B. political order, C. social order, D. natural order, E. economic order

Source: own compilation on: M. Adamowicz i A. Smarżewska (2009).

Konstrukcja modelu rozwoju zrównoważonego M. Adamowicza i A. Smarżewskiej (2009) oparta została na zestawie kategorii cech rozwojowych i odnosi się do terminów: trwałość i zrównoważenie. Model opiera się na dwóch cechach trwałości: wrażliwej i silnej. W modelu rozwoju zrównoważonego ład zintegrowany przemieszcza się w przestrzeni między płaszczyzną o „ograniczonej substytucji kapitałów” (odzwierciedla wrażliwą zasadę trwałości) a płaszczyzną zwaną „komplementarność kapitałów” (odzwierciedla silną zasadę trwałości). Wrażliwa zasada trwałości oznacza ograniczoną substytucję kapitału antropogenicznego i przyrodniczego i opiera się na ostrożnej eksploatacji zasobów naturalnych. Zasada trwałości uwzględnia komplementarność kapitałów, wyklucza natomiast ich substytucyjność (ryc. 3).



Ryc. 3. Model rozwoju zrównoważonego.

Źródło: opracowano na podstawie: M. Adamowicz i A. Smarżewska (2009).

Model of sustainable development. A. spatial order, B. political order, C. social order, D. natural order, E. economic order, I. Limited substitution of capital, II. Complementarity of capital.

Source: own compilation on: M. Adamowicz i A. Smarżewska (2009).

Tabela 1. Wykaz wskaźników wymiaru przyrodniczego, ekonomicznego, przestrzennego i społecznego oceniających stopień rozwoju zrównoważonego

Wskaźniki oceniające ład przyrodniczy i przestrzenny		Dziedzina
X ₁	Udział gruntów leśnych w powierzchni ogółem (%)	ochrona przyrody
X ₂	Udział odnowień leśnych i zalesień w ogólnej powierzchni lasu (%)	
X ₃	Udział obszarów chronionych w powierzchni ogółem (%)	
X ₄	Zużycie wody przez gospodarstwa domowe na 1000 mieszkańców (dam/rok)	kształtowanie stosunków wodnych
X ₅	Nakłady inwestycyjne na ochronę wód i gospodarkę ściekową na jednego mieszkańca (zł)	
X ₆	Ludność korzystająca z sieci wodociągowej (%)	
X ₇	Ludność korzystająca z sieci kanalizacyjnej (%)	
Wskaźniki oceniające ład ekonomiczny		
X ₈	Udział pracujących w usługach (%)	zatrudnienie
X ₉	Dochody na 1 mieszkańca (zł)	budżet gminy
X ₁₀	Wydatki budżetu gminy na 1 mieszkańca (zł)	przedsiębiorczość
X ₁₁	Udział wydatków inwestycyjnych samorządu w wydatkach ogółem (%)	
X ₁₂	Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców	
X ₁₃	Długość sieci wodociągowej na km ² powierzchni	infrastruktura techniczna
X ₁₄	Długość sieci kanalizacyjnej na km ² powierzchni	
X ₁₅	Długość sieci gazowej na km ² powierzchni	
X ₁₆	Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem (%)	rolnictwo
X ₁₇	Udział gruntów ornych w powierzchni użytków rolnych (%)	
X ₁₈	Powierzchnia użytków rolnych na 1 mieszkańca (ha)	
X ₁₉	Powierzchnia gospodarstw ekologicznych (%)	
Wskaźniki oceniające ład społeczny		
X ₂₀	Wskaźnik obciążenia ekonomicznego	demografia
X ₂₁	Współczynnik przyrostu naturalnego (‰)	
X ₂₂	Przeciętne dalsze trwanie życia osób w wieku 65 lat	
X ₂₃	Współczynnik dzietności/ Zgony niemowląt	
X ₂₄	Udział wydatków z budżetu gminy na oświatę i wychowanie (%)	edukacja
X ₂₅	Liczba dzieci w przedszkolach na 100 dzieci	
X ₂₆	Stopa zatrudnienia (liczba pracujących na 1000 mieszkańców)	aktywność ekonomiczna mieszkańców
X ₂₇	Udział pracujących w liczbie mieszkańców w wieku produkcyjnym (%)	
X ₂₈	Stopa bezrobocia (%)	ubóstwo i wykluczenie społeczne
X ₂₉	Wydatki z budżetu gminy na opiekę społeczną na 1 mieszkańca (zł)	
X ₃₀	Wydatki z budżetu gminy na oświatę i wychowanie na 1 mieszkańca (zł)	poziom życia mieszkańców
X ₃₁	Wydatki z budżetu gminy na ochronę zdrowia na 1000 mieszkańców (zł)	
X ₃₂	Wydatki z budżetu gminy na kulturę i sport na 1000 mieszkańców (zł)	
X ₃₃	Wydatki z budżetu gminy na ośrodki kultury na 1 mieszkańca (zł)	
X ₃₄	Wydatki z budżetu gminy na kulturę i sztukę na 1 mieszkańca (zł)	
X ₃₅	PKB na 1 mieszkańca	

Źródło: opracowano na podstawie: T. Borys (2005), M. Adamowicz (2004), *Wskaźniki...* (2011).

W pracy dokonano próby określenia odpowiedniego systemu wskaźników i miar, za pomocą których możliwe jest modelowanie procesu rozwoju zrównoważonego (tab. 1). Wyselekcjonowane wskaźniki pochodzą z „długiej listy” wskaźników zrównoważonego rozwoju (Borys 2005, Adamowicz 2004). Zestawy wskaźników tworzone są w celu kontroli zaleceń Globalnego Programu Działań (Agenda 21) i służą do diagnozy i zarządzania obszarami w sferze przyrodniczej, społecznej i ekonomicznej. System wskaźników zrównoważonego rozwoju UE składa się z dziesięciu obszarów tematycznych: rozwój społeczno-ekonomiczny, zrównoważona produkcja i konsumpcja, włączenie społeczne, zmiany demograficzne, zdrowie publiczne, zmiany klimatu oraz energia, zrównoważony transport, zasoby naturalne, globalne partnerstwo oraz dobre rządzenie (*Wskaźniki...* 2011).

Istotnym elementem rozwoju obszarów wiejskich jest potrzeba jednakowego traktowania potrzeb społeczności lokalnych, środowiska przyrodniczego i kulturowego. Oznacza to umiejętność łączenia nowoczesności z tradycją, wartościami lokalnymi oraz odpowiednim gospodarowaniem zasobami przyrody. Ważne przy tym staje się zintegrowane działanie na wszystkich szczeblach administracji oraz efektywna współpraca między resortami a mieszkańcami obszarów wiejskich przy respektowaniu lokalnych wartości. Takie podejście ożywienia gospodarczego obszarów wiejskich, z wykorzystaniem lokalnych zasobów, tradycji i tożsamości wsi, wyznacza koncepcja odnowy obszarów wiejskich. W 1987 r. w Austrii odbył się Pierwszy Europejski Kongres Odnowy Wsi, na którym podkreślano zaangażowanie i konsultacje między władzami a społecznościami lokalnymi. Według R. Wilczyńskiego (2003) odnowa wsi to zaplanowany i realizowany przez wiejską wspólnotę proces rozwoju, oparty na lokalnych zasobach i wykorzystujący zewnętrzne wsparcie. Pierwszy zarys całościowego programu odnowy wsi, dotyczący miejsca i roli obszarów wiejskich, przedstawiony został przez ECOVAST (Europejska Rada na Rzecz Rozwoju Wsi i Małych Miast) w 1991 r. Najważniejszym przesłaniem tego dokumentu było respektowanie trzech zasad w podejmowaniu działań rozwojowych na wsi: 1) jednakowego traktowania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, 2) podejścia zintegrowanego i wieloaspektowego w działaniach oraz 3) zaangażowania mieszkańców w konsultowanie wszelkich programów i przedsięwzięć ich dotyczących (*Europejski Ruch Odnowy Wsi...* 1995). M. Wójcik (2010, s. 191) podkreśla znaczenie programu odnowy wsi w Polsce, ponieważ „realizuje on bardzo ważny cel, jakim jest budowa społeczności samorządowych, przy ograniczaniu negatywnego wpływu wielu społecznych zachowań, jako konsekwencji oddziaływania zarówno poprzedniego systemu politycznego (totalitarnego), jak i usieciowienia relacji w systemie masowym”. Działania odnowy obszarów wiejskich realizuje paradygmat rewitalizacji. W koncepcji rewitalizacji zawarte są również elementy węzłowe innych koncepcji, takich jak: ładu społeczno-ekonomicznego, ekorozwoju, aktywizacji i rozwoju społeczności lokalnych. Głównym celem rewitalizacji obszarów wiejskich jest wzmocnienie potencjału ekonomicznego, wspieranie modernizacji infrastruktury technicznej i społecznej, zachowanie dziedzictwa historyczno-kulturowego oraz poprawa walorów estetycznych.

Modele i struktura polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej

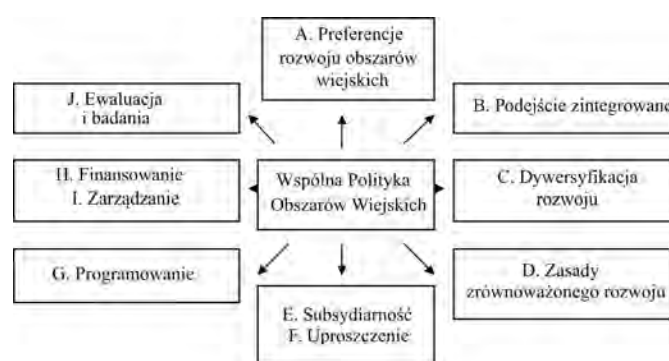
Rozwój obszarów wiejskich zajmuje ważne miejsce w polityce Unii Europejskiej. Rolnictwo i leśnictwo mają nadal zasadnicze znaczenie w dziedzinie użytkowania gruntów oraz gospodarowania zasobami naturalnymi na obszarach wiejskich, a także stanowią bazę dla różnicowania gospodarki na tych terenach. Wzmocnienie polityki rozwoju obszarów wiejskich jest zatem ogólnym priorytetem UE. Zmiany w podejmowaniu działań na rzecz rozwoju obszarów wiejskich na przestrzeni XIX i XX w. przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 2. Działania Wspólnej Polityki Rolnej na rzecz rozwoju obszarów wiejskich

Rok	Nazwa	Działanie
1969	Plan Mansholta	Prowadzenie w skali EWG jednolitej i konsekwentnej polityki strukturalnej poprzez: - ograniczenie zatrudnienia w rolnictwie, - dostosowanie podaży do popytu tak, aby nie było nadwyżek żywności, - koncentracja przestrzenna gospodarstw, - pomoc dla gospodarstw dysponującym odpowiednim potencjałem produkcyjnym, - ograniczenie powierzchni użytków rolnych.
1970	Teoria rozwoju zrównoważonego	Zasadniczym przesłaniem tej teorii jest zwrócenie uwagi na konieczność harmonijnego powiązania gospodarczych, społecznych i przyrodniczych aspektów rozwoju z potrzebami pokoleń obecnych i przyszłych.
1990	Wielofunkcyjny rozwój wsi i rolnictwa	Odejście od traktowania obszarów wiejskich jako obszarów monofunkcyjnych. Wielofunkcyjny rozwój wsi to umiejętność wkomponowania w wiejską przestrzeń dodatkowych funkcji pozarolniczych.
1992–1996	Reforma Mc Sharry'ego	Program Mac Sharry'ego zapoczątkował zmiany systemowe Wspólnej Polityki Rolnej. Główne cele tej reformy to: - obniżenie wartości wytwarzanych produktów rolnych o 15–30% (wprowadzono kontyngenty na mleko oraz system opłat kompensacyjnych), - zachowanie niezbędnej liczby gospodarstw oraz wprowadzenie ekstensywnych metod upraw i hodowli mające na celu ochronę środowiska i zmniejszenie nadwyżek, - dopłaty za odlogowanie ziemi, - wcześniejsza emerytura dla rolników.
1996	Deklaracja z Cork	Najważniejszy cel deklaracji, tj. zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich, potwierdziła druga europejska konferencja w sprawie rozwoju obszarów wiejskich, która odbyła się w 2003 r. w Salzburgu.
2000–2006	Zasady WPR Agenda 2000	Celem tej polityki jest zwiększenie kontroli i wpływu na rozmiary produkcji oraz poprawa konkurencyjności rolnictwa unijnego na rynkach światowych: - ochrona rynków przed konkurencją z zagranicy, niższych subwencjach eksportowych, - obniżenie cen produktów rolnych na rynkach wewnętrznych.
2000	Reforma Fischlera	Rozwój obszarów wiejskich jako realizacja interesów wsi i miasta.
2008	Health Check	Poszukiwanie równowagi pomiędzy protekcjonizmem i agrocentryzmem a rozwojem obszarów wiejskich. Pojawiają się nowe wyzwania w zakresie innowacyjności, zmian klimatycznych, energii odnawialnej, gospodarki wodnej, różnorodności biologicznej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Sachs (2007), E. Stiglitz (2004), J. Forrester (1971).

Pierwsza europejska konferencja poświęcona polityce UE wobec obszarów wiejskich odbyła się w Cork, w Irlandii w 1996 r. Jej wynikiem była m.in. tzw. Deklaracja z Cork, w której podkreślono, że obszary wiejskie i ich mieszkańcy stanowią wielki zasób Unii Europejskiej. W Deklaracji z Cork przedstawiony został zarys wartości i celów oraz podstaw prakseologicznych, na jakich powinna opierać się Wspólna Polityka Obszarów Wiejskich (ryc. 3). Ten kierunek ewolucji polityki UE wobec rolnictwa i obszarów wiejskich potwierdziła druga europejska konferencja w sprawie rozwoju obszarów wiejskich z 2003 r. w Salzburgu.



Ryc. 4. Wartości i cele Wspólnej Polityki Obszarów Wiejskich.

The values and goals of Common Agricultural Policy. A. Rural preference, B. Integrated approach, C. Diversification, D. Sustainability, E. Subsidiary, F. Simplification, G. Programming, H. Finance, I. Management, J. Evaluation and research.

Źródło/Source: *The Cork Declaration...* 1996.

Koncepcja Europejskiego Modelu Rolnictwa (EMR) powstała w 1998 r. w *Explanatory Memorandum*, kiedy to M. Cardwell (2004, s. 7) podkreślił, że rolnictwo we Wspólnocie Europejskiej zawsze miało specjalny status, co znalazło umocowanie już w Traktacie Rzymskim w 1957 r. Europejski Model Rolnictwa został włączony przez Radę Europejską na posiedzeniu w Luksemburgu do pakietu podstawowych zasad przygotowywanej reformy Agenda 2000. Wówczas określono, że EMR musi być: konkurencyjny, wielofunkcyjny, zrównoważony i obecny w całej Europie, włącznie z regionami o specyficznych problemach (*The European Model...* 2006, s. 4). Ostateczna decyzja o Agendzie 2000 zapadła na posiedzeniu Rady w Berlinie w marcu 1999 r. (*Agenda...* 2000). Zasadniczą cechą tego modelu jest próba pogodzenia wielofunkcyjności rolnictwa na obszarze Europy ze wzmacnianiem jego konkurencyjności. U jego podstaw leży przekonanie, że rolnictwo pełni wiele pożytecznych funkcji dla społeczeństwa, kultury, gospodarki i przyrody krajów członkowskich (Wilkin 2009). Koncepcja europejskiego modelu rolnictwa (EMR) eksponuje dualność jego funkcji. Obok głównej funkcji żywicielskiej są i inne, związane z nowymi funkcjami rolnictwa i rozwojem obszarów wiejskich. W ewolucji WPR zauważa się odchodzenie od typowo sektorowej polityki

rolnej do kompleksowej i zintegrowanej polityki wobec obszarów wiejskich. Oznacza to przesunięcie koncentracji z celów o charakterze produkcyjnym i dochodowym do celów związanych z zrównoważonym rozwojem, np. zachowaniem różnorodności biologicznej, znaczeniem rolnictwa dla żywotności obszarów wiejskich, ochroną krajobrazu i wartościowych walorów przyrodniczych (Knieć 2011).

Europejski model rolnictwa oparty jest na silnym związku z otoczeniem i środowiskiem (bez nadmiernej eksploatacji natury i środowiska oraz zasadach zachowujących surowe standardy jakościowe, środowiskowe oraz bezpieczeństwa żywności (Kowalczyk i Sobiecki 2011). Przyszłość europejskiego modelu rolnictwa jest zagrożona w wyniku postępujących procesów globalizacji (*Opinia...* 2013), do których zalicza się: rosnący światowy handel żywnością w następstwie postępującej liberalizacji wymiany towarowej (wzrost znaczenia regionów pozaeuropejskich), wzrost znaczenia pozarolniczych ogniw agrobiznesu, płodów rolnych w produkcji nierolniczej (biopaliwa) oraz systematyczny wzrost udziału roślin i zwierząt GMO (z jęz. ang. *Genetically Modified Organisms*) – organizmów modyfikowanych genetycznie (*Memorandum...* 2006). Według K. Kowalczyk i Z. Sobieckiego (2011) otwieranie się rolnictwa ponad granicami państw prowadzi do otwierania się konkurencji, która staje się w takich warunkach nieograniczoną konkurencją pomiędzy producentami i dystrybutorami artykułów rolnych. W sytuacji postępującej globalizacji należy wspierać Europejski Model Rolnictwa, prowadząc silną WPR. W tym celu należy wzmocnić działania ochronne poprzez wsparcie instrumentów rynkowych, subwencje dla gospodarstw rolnych oraz ograniczenie dostępu do rynku UE dla produkcji rolnej i żywności spoza Unii Europejskiej.

Podsumowanie

Przegląd koncepcji i modeli w odniesieniu do gospodarki przestrzennej, gospodarki rolnej oraz obszarów wiejskich wykazał, że „współczesna ekonomia ma duże trudności z analizą rolnictwa w jego całej złożoności ekonomiczno-społeczno-przyrodniczej” (Wilkin 2009). Na przestrzeni lat zmieniało się podejście do form finansowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Zmianom ulegały również koncepcje rozwoju. W latach 50. i 60. obszary wiejskie rozpatrywane były głównie jako miejsce produkcji żywności, a następnie w latach 70. i 80. przetwarzania płodów rolnych. Od lat 90. XX w. po czasy współczesne ugruntował się model wielofunkcyjnego, a zarazem zrównoważonego i trwałego rozwoju. W obecnej fazie rozwoju obszarów wiejskich (spadek znaczenia funkcji rolniczej) koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich staje się strategicznym, długofalowym celem rozwojowym, jedynie możliwym i nieodzownym. W koncepcji tej upatruje się przyspieszenia rozwoju rolnictwa i dziedzin pozarolniczych, a także likwidowania i łagodzenia różnych konfliktów i napięć społecznych. Ważne przy tym jest jednocześnie dostosowanie wielofunkcyjności do lokalnych i aktualnych możliwości i potrzeb. W koncepcjach odnowy wsi dostrzega się szansę połączenia lokalnych wartości kulturowych z nowoczesnością i zasobami przyrody. Od-

nowa wsi opiera się na bogatej różnorodności kulturowej i przyrodniczej obszarów wiejskich i zmierza do podniesienia jakości życia na wsi i zahamowania wpływu młodej ludności. Ważne miejsce w rozwoju obszarów wiejskich pełni model zrównoważonego rozwoju, który ma na celu stworzenie stanu zrównoważenia w strefie ekonomicznej i społecznej, jak i środowiska przyrodniczego. Model ten wynika z przyjęcia zasad ładu zintegrowanego, który obejmuje ład społeczno-institutionalny, polityczny, ekonomiczny, przyrodniczy i przestrzenny. W wyniku analizy literatury przedmiotu w pracy dokonano próby opracowania wskaźników służących do oceny stopnia rozwoju zrównoważonego.

W Europejskim modelu rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich za najważniejsze współczesne wyzwania uważa się dążenie do wyrównywania jakości życia między miastem a wsią, wyrównywanie poziomu rozwoju pomiędzy rozwiniętymi a peryferyjnymi terenami wiejskimi, deagraryzację obszarów wiejskich oraz sprostanie wyzwaniom klimatycznym w rolnictwie.

Literatura

- Achinstein P., 2004, *Challenge to Positive Relevance Theorists: Reply to Roush*, Journal Philosophy of Science, 71, 4, s. 521–524.
- Adamowicz M., Smarzewska A., 2009, *Model oraz mierniki trwałego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu lokalnym*. [dostęp 20.05.2013] [www.wne.sggw.pl/czasopisma/pdf/nr 50, 2009, s. 251–268](http://www.wne.sggw.pl/czasopisma/pdf/nr_50_2009_s_251-268).
- Agenda 21 w Polsce. 10 lat po Rio 1992-2002, 2002*, Raport. Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska, Warszawa, s. 10–12.
- Apostel L., 1960, *Towards the Formal Study of Models in the Non-Formal Sciences*, Synthese, 12, s. 125–161.
- Brol R., 2006, *Rozwój regionalny, jako kategoria ekonomiczna*, [w:] D. Strahl (red.), *Metody oceny rozwoju regionalnego*, Wyd. Akademii Ekonomicznej, Wrocław, s. 22–38.
- Bański J., Czapiewski K., 2009. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Borys T., 2010, *Dekada edukacji dla zrównoważonego rozwoju – polskie wyzwania*, Problems of Sustainable Development, 5, 1.
- Churski P., 2010, *Obszary problemowe w gospodarce przestrzennej i planowaniu przestrzennym – doświadczenia krajowe i międzynarodowe*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, [dostęp 20.05.2013], http://www.mrr.gov.pl/aktualnosci/polityka_rozwoju/CHURSKI.pdf.
- Creating Rural Indicators for Shaping Territorial Policies*, 2004, OECD, Publications, Paris.
- Domański R., 2009, *Gospodarka przestrzenna, Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa.

- Ermann U. Hock S., 2004, *Die Konstruktion des ländlichen Raumes im Diskurs der Regionalentwicklung. Anmerkungen zu einer (Re-)Produktion von Regionalität und Ländlichkeit*, [w:] F. Bröckling, U. Grabski- Kieron, C. Krajewski C. (red.), *Stand und Perspektiven der deutschsprachigen Geographie des ländlichen Raumes*, Berlin, s. 13–24.
- Europejski Ruch Odnowy Wsi i Małych Miast ECOVAST, 1995, Strategia dla wiejskiej Europy, Fundacja Programów Pomocy Dla Rolnictwa FAPA, Warszawa.
- Forrester J., 1971, *World Dynamics*, Wright Allen Press, Cambridge, s. 123–125.
- Hausner J., 2004, *Tezy na temat Narodowego Planu Rozwoju (NPR). Materiały konferencji Zrównoważony rozwój Polski – aksjologiczne założenia do Narodowego Planu Rozwoju w latach 2007–2013*, Warszawa, 17 listopada 2004, s. 7.
- Knieć W., 2011, *Wspólna Polityka Rolna w socjologicznej perspektywie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, Wyd. UMK, Toruń.
- Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjność warunkiem aktywizacji gospodarczo-społecznej obszarów wiejskich*, [w:] M. Kozakiewicz (red.), *Wies i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kulikowski R., 2012, *Produktywność i towarowość rolnictwa w Polsce*, Barometr Regionalny. Analizy. Prognozy, 4, s. 17–29.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*, Przegląd Geograficzny, 48, z. 4.
- Kowalczyk S., Sobiecki R., 2011, *Europejski model rolnictwa – uwarunkowania ewolucji*, Roczniki Nauk Rolniczych, seria G, 98, 3.
- Kłodziński M., 2010, *Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej*, Studia BAS, 4(24), s. 9–28.
- Malik K., 2012, *The Effectiveness and Efficiency of Regional Development Policy*, [w:] G. Hofbauer, H. Haensel (red.), *Challenges, Research and Perspectives – Herausforderungen, Forschung und Perspektiven*, European Research and Working Group. Berlin: uni-edition GmbH, Berlin, s. 287–300.
- Malik K., 2004, *Monitorowanie efektywności zrównoważonego i trwałego rozwoju regionu*, [w:] K. Heffner (red.), *Rola małych regionów w rozwoju społeczno-gospodarczym i integracji europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, 212, Warszawa, s. 225–240.
- Michnowski L., 2003, *Analiza zmienności w kształtowaniu strategii trwałego rozwoju*, [w:] A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne i społeczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska Polskiej Akademii Nauk, 16, Lublin.
- Nurkse R., 2013, *Development Theory: Influences and Perceptions*, [Dostęp 10 maja 2013], http://www.hsbremen.de/internet/bote/nurkse_book_2008_bass.pdf
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie reformy wspólnej polityki rolnej w 2013 r.* (2010/C 354/06), Dziennik Urzędowy UE C 354, z dnia 28.12.2010.

- Piontek B., 2010, *Współczesne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego, Problemy ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 5, 2, s. 117–124.
- Sachs J., 2007, *Wspólne wyzwania, wspólne dobro*, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków.
- Sadowski Z., 2005, *Transformacja i rozwój*, PTE, Warszawa.
- Siemiński J. L., 2001, *Idea rozwoju zrównoważonego i trwałego obszarów wiejskich w Polsce na tle innych koncepcji*, Przestrzeń, 1/2001.
- Siemiński J. L. 1996, *Koncepcje rozwoju obszarów wiejskich procesie transformacji ustrojowej Polski lat dziewięćdziesiątych*, [w:] M. Kozakiewicz (red.), *Wieś i rolnictwo w badaniach społeczno-ekonomicznych*, IRWiR PAN, s. 126–153.
- Słownik języka polskiego*, 1985, PWN, Warszawa, s. 131.
- Stępień S., 2011, *Związki wahań cyklicznych w rolnictwie z koniunkturą gospodarczą, roczniki nauk rolniczych*, Seria G, T. 98, 3.
- Stiglitz E., 2004, *Globalizacja*, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 142–143.
- Szczurowska M., Podawca K., Gworek, B, 2005, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich, szansą dla wsi*, Ochrona środowiska i zasobów naturalnych, 28, s. 49–61.
- The European Model of Agriculture – Challenges Ahead*, A Background Paper for the Meeting of Ministers of Agriculture in Oulu, 26.9.2006, SN 3098/06.
- Wilczyński R., 2003, *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Fundusz Współpracy Programu Agro-Info, Poznań.
- Wilkin J., 2009, *Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne*, [w:] U. Płowiec (red.), *Polityka gospodarcza a rozwój kraju*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 305–325.
- Witkowski J., 2008, *Ewolucja koncepcji rozwoju od końca II wojny światowej do roku 2000*. [w:] *Koncepcje rozwoju i ich aplikacje*, Wyd. Global Development Research Group.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] E. Kacprzak, A. Kołodziejczak (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 187–191.
- Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski*, 2011, Główny Urząd Statystyczny, Katowice.



Summary

The purpose of the article is to review and systematise the main theoretical concepts of regional development, while taking into account the factors indicated in these models and theories. Particular attention was paid to the concept of sustainable development. The paper attempts to identify the appropriate system of indicators and measures by which it is possible to model the process of sustainable development. A European vision for rural development considers the most important contemporary challenges: the pursuit of equal quality of life between urban and rural areas, bridging development gaps between developed and peripheral rural areas, multifunctional development of rural areas, balanced and sustainable development of rural areas and to meet the challenges of climate in agriculture.







Wiesława GIERAŃCZYK

Kolegium Jagiellońskie Toruńska Szkoła Wyższa
ul. Młodzieżowa 29
87-100 Toruń
w.gieranczyk@tsw.edu.pl

Wieńczysław GIERAŃCZYK

Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu
ul. Młodzieżowa 31a
87-100 Toruń
wienchyslaw.gieranczyk@wsb.torun.pl

Zróżnicowanie sytuacji demograficznej i ekonomicznej obszarów wiejskich w państwach Unii Europejskiej

Diversity of socio-economic development in Poland's rural areas and the European Union Member States

Zarys treści: Artykuł prezentuje problematykę definiowania i wydzielania obszarów wiejskich na gruncie teoretycznym oraz przykład zastosowania typologii regionalnej Eurostatu do zaprezentowania zróżnicowania poziomu rozwoju tych obszarów pod względem demograficznym i ekonomicznym.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, obszary przeważająco wiejskie, Polska, państwa UE.

Wprowadzenie

Jednym z głównym problemów współczesnej gospodarki jest pogłębiające się zróżnicowanie sytuacji demograficznej i ekonomicznej, rozpatrywane w ujęciu regionalnym (Churski i Perdal 2008, Czyż 2012). Zagadnienia te są bardzo ważnym nurtem współczesnych badań ekonomicznych, jak i geograficznych (por. Barro i Sala-i-Martin 2004, Churski 2008, Henley 2005, Malaga i Kliber 2007, Michałek 2007, Royuela i Artis 2006, Ratajczak 2008, Sapir i in. 2004, Wójcik 2008).



Znajduje to swoje odzwierciedlenie w polityce regionalnej, która poszukuje nowych czynników rozwoju zapewniających konwergencję regionalną. W celu zmniejszenia dysproporcji i wyrównania szans rozwoju regionów Unia Europejska realizuje politykę spójności, która wraz z istniejącymi w jej ramach funduszami jest podstawowym instrumentem w dążeniu do osiągnięcia spójności w ramach całej Unii Europejskiej. Poza wyrównywaniem szans społeczno-ekonomicznych i budowaniem konkurencyjności regionów w ramach całej Unii Europejskiej, skupia się ona na niwelowaniu negatywnych efektów różnic społecznych, ekonomicznych i kulturowych. Jak zauważa B. Fedyszak-Radziejowska (2009), zamożność państw, narodów i społeczeństw poznaje się nie po wystroju głównych ulic stolicy i największych miast, lecz przejeżdżając przez wsie i małe miasteczka. Bogactwo miast i ubóstwo wsi nie świadczą dobrze ani o państwie, ani o społeczeństwie, które na takie dystanse się godzi. Pomimo że obszary wiejskie stanowią istotną część geograficznej specyfiki i tożsamości UE, z reguły średni dochód na osobę jest w nich niższy niż w miastach, a troska o środowisko wiejskie często wiąże się z dodatkowymi kosztami finansowymi. Aby sprostać rosnącym wyzwaniom, obszary wiejskie powinny zwiększać swoją konkurencyjność. Teoretycznie każde państwo członkowskie UE mogłoby samo decydować o swojej polityce rozwoju obszarów wiejskich i działać zupełnie niezależnie. Jednak nie wszystkie państwa UE byłoby stać na prowadzenie własnej polityki. Ponadto wiele kwestii związanych z polityką rozwoju obszarów wiejskich nie zatrzymuje się na granicach krajowych czy regionalnych (jest tak w przypadku zanieczyszczeń, które nie znają granic, a ujmując bardziej ogólnie – zrównoważony rozwój środowiska stał się problemem w skali europejskiej i międzynarodowej). Również polityka rozwoju obszarów wiejskich ma liczne powiązania z innymi obszarami polityki Unii. Dlatego UE prowadzi wspólną politykę rozwoju obszarów wiejskich, która jednak pozostawia państwom członkowskim i ich regionom znaczne możliwości działania. Polityka jest częściowo finansowana ze środków głównego budżetu UE, a częściowo z krajowych i regionalnych budżetów państw członkowskich.

Pojęcie i delimitacja obszarów wiejskich

Wyodrębnianie obszarów wiejskich stanowi metodologicznie złożony problem. Jak wskazują m.in. J. Rakowska i A. Wojewódzka-Wiewiórska (2010), obszary wiejskie to nadal – pomimo rosnącego zainteresowania ich obecnym stanem oraz przyszłymi kierunkami rozwoju – pojęcie nieposiadające jednorodnej definicji w Unii Europejskiej. Podejmowane liczne próby identyfikowania wsi opierają się przede wszystkim na przekonaniu, że obszary wiejskie stanowią przeciwieństwo miast, m.in. pod względem dominującego typu aktywności gospodarczej, form skupienia ludności, dostępności do infrastruktury społecznej i technicznej, a także stylu, sposobu życia i kultury warunkowanych m.in. kultywowaniem tradycji, środowiskiem przyrodniczym, porami roku i innymi sezonowymi zmianami (*Charakterystyka...* 2006).

W literaturze można obserwować – tak w Polsce, jak i na świecie – ewolucję zakresu tematycznego obszarów wiejskich w ujęciu teoretycznym. W dokonanym przeglądzie badań i koncepcji obszaru wiejskiego J. Bański (2011) wskazuje, że na ich odrębność zwrócili uwagę dopiero w połowie XX w. E. Gilbert i R. Steel, którzy zaproponowali, aby wśród głównych działów geografii społecznej wyodrębnić część zajmującą się rozmieszczeniem i formą osadnictwa wiejskiego. Wówczas zasadniczo w geografii francuskiej (George 1956, 1963, *Notes...* 1957), brytyjskiej (Clark 1982) czy polskiej obszary wiejskie były utożsamiane w zasadzie z terenami rolniczymi. J. Kostrowicki (1976) definiował je jako „obszary o dominacji rolnictwa oraz w mniejszym zakresie innych form działalności ludzkiej, jak leśnictwa lub rybołówstwa, wraz ze związanym z tymi funkcjami osadnictwem”.

Wraz z intensyfikacją procesów urbanizacji i industrializacji, a także serwicyzacji nastąpiło silne zróźnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich. Dotychczas stosowane kryteria delimitacji przestrzeni wiejskiej nie odzwierciedlały narastającej ich złożoności. W literaturze przedmiotu zaczęły pojawiać się ich ujęcia jako skomplikowanego systemu powiązań elementów przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych, a także jako miejsca pracy i życia człowieka (np. Clout 1972, Bonnamour 1973, Duczkowska-Małysz 1993, Falkowski 1996, Kłodziński 1996, Górz 1998, Górz i Kurek 1999). Ten ostatni wątek rozwija się zwłaszcza od ostatniej dekady XX w., kiedy to według J. Bańskiego (2011) nastąpił „import” nowych idei do geografii wsi spoza nauk geograficznych, głównie nauk społecznych, w tym przede wszystkim socjologii (Halfacree 1995, 1997). Na wzrost zainteresowań badaniami miejsca człowieka działającego w środowisku wiejskim (przyrodniczym, społecznym i ekonomicznym) oraz przestrzenią społeczną obszarów wiejskich – relacjami międzyludzkimi, pomiędzy różnymi grupami społecznymi oraz relacjami człowiek-przyroda zwraca uwagę M. Wójcik (2009). Wagę człowieka w badaniach obszarów wiejskich podkreśla fakt, iż cechy demograficzne są najpowszechniej wykorzystywane przez geografów w definiowaniu tych obszarów wiejskich. W Polsce w programach wsparcia rozwoju obszarów wiejskich współfinansowanych z funduszy unijnych definiowane są one jako obszar całej Polski z wyłączeniem miast o liczbie ludności powyżej 5 tys., co jest zgodne z definicjami traktującymi obszary wiejskie jako tereny łącznie z małymi miastami, które nadal są funkcjonalnie i przestrzennie powiązane z otaczającymi je obszarami wiejskimi (Siemiński 1992). Z uwzględnieniem zmiennych demograficznych została opracowana typologia funkcjonalna regionów według OECD, które na poziomie NUTS 3 sklasyfikowano odpowiednio jako: przeważająco wiejskie (PW), pośrednie (P) i przeważająco miejskie (PM).

Identycznie nazwane regiony funkcjonalne na podstawie kryteriów demograficznych, tj. gęstości zaludnienia oraz liczby ludności wyodrębnia EUROSTAT. Typologia ta została opracowana na podstawie typologii OECD przez przedstawicieli DG Agri, Eurostatu, JRC i DG Regio. Jej celem jest poprawa porównywalności poszczególnych kategorii jednostek na terenie Unii Europejskiej poprzez wyeliminowanie słabości typologii OECD. Jej podstawę stanowią „gridy” – jednostki kilometrowe (kwadraty 1x1 km wyznaczone przez linie siatki geograficz-

nej). Najpierw w oparciu o kryterium gęstości zaludnienia (300 os./km²) oraz liczby ludności (5 tys.) „gridy” klasyfikowane są jako miejskie i wiejskie. W dalszym etapie udział ludności mieszkającej na terenie „wiejskich jednostek kilometrowych” (z uwzględnieniem powierzchni regionu oraz położenia miast na jego terenie) decyduje o klasyfikacji jednostek na poziomie NUTS 3 – tab. 1.

Tabela 1. Typologia podregionów według Eurostat.

Nazwa	Opis
Podregion przeważająco miejski (PM)	Podregion, w którym poniżej 20% ludności mieszka na terenie wiejskich gridów (siatka kilometrowa) na obszarze NUTS 3 (w przypadku NUTS 3 o powierzchni poniżej 500 km ² , łącznie z otaczającymi podregionami – jednym lub więcej) lub podregion, w którym 20–50% ludności mieszka na terenie wiejskich gridów oraz na jego terenie położone jest miasto o liczbie ludności powyżej 500 tys. mieszkańców (stanowiących przynajmniej 25% populacji podregionu).
Podregion pośredni (P)	Podregion, w którym 20–50% ludności mieszka na terenie wiejskich gridów (siatka kilometrowa) na obszarze NUTS 3 (w przypadku NUTS 3 o powierzchni poniżej 500 km ² , łącznie z otaczającymi podregionami – jednym lub więcej) lub podregion, w którym powyżej 50% ludności mieszka na terenie wiejskich gridów oraz na jego terenie położone jest miasto o liczbie ludności powyżej 200 tys. mieszkańców (stanowiących przynajmniej 25% populacji podregionu).
Podregion przeważająco wiejski (PW)	Podregion, w którym powyżej 50% ludności mieszka na terenie wiejskich gridów (siatka kilometrowa) na obszarze NUTS 3 (w przypadku NUTS 3 o powierzchni poniżej 500 km ² , łącznie z otaczającymi podregionami – jednym lub więcej).

Źródło: Przewodnik po Banku Danych Lokalnych, GUS, <http://www.stat.gov.pl>; Eurostat Regional Yearbook 2010 (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>).

W celu lepszej identyfikacji typu NUTS 3, w zależności od specyfiki podregionu, zastosowano dodatkowe kryterium delimitacji, tj.:

- a) w przypadku jednostek NUTS 3 o niewielkiej powierzchni (poniżej 500 km²) dokonano grupowań z sąsiednimi jednostkami (w zależności od jednostki – z jedną, kilkoma lub wszystkimi) w celu ustalenia typu,
- b) podobnie jak w przypadku typologii OECD, wzięto także pod uwagę wielkość miasta na terenie danego NUTS 3:
 - w przypadku miasta powyżej 200 tys. ludności, stanowiącej przynajmniej 25% populacji podregionu, podregion przeważająco wiejski (PW) uznaje się za pośredni (P),
 - w przypadku miasta powyżej 500 tys. ludności, stanowiącej przynajmniej 25% populacji podregionu, podregion pośredni (P) uznaje się za przeważająco miejski (PM).

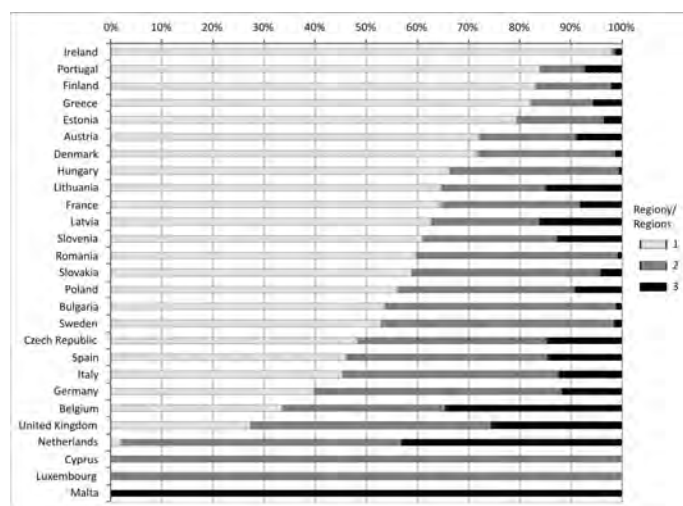
Jednakże wiele państw, w tym członkowskich Unii Europejskiej (Finlandia, Szwecja, Wielka Brytania, Niemcy, Włochy i Belgia), opracowało własne wskaźniki identyfikacji obszarów wiejskich. Bardzo często są to kryteria administracyjne, według których krajowe urzędy statystyczne agregują dane statystyczne. Jednak,

jak podkreśla J. Bański (2011), kryteria te są bardzo zróżnicowane w zależności od kraju (miejscowość, która w Skandynawii jest miastem, w Grecji będzie należała do terenów wiejskich). Na przykład na Islandii wsią jest każda miejscowość licząca do trzystu mieszkańców, natomiast w Japonii za jednostkę miejską (*urban administrative unit*) przyjmuje się miejscowość liczącą ponad 30 tys. mieszkańców (Woods 2005). W Polsce Główny Urząd Statystyczny obszary wiejskie wyodrębnia na podstawie podziału terytorialnego według Krajowego Rejestru Urzędowego Podziału Terytorialnego Kraju TERYT, w którym za obszary wiejskie uznaje się gminy wiejskie oraz część wiejską gmin miejsko-wiejskich.

Analiza obszarów wiejskich w Polsce w szerszym niż krajowy kontekście terytorialnym wymaga przyjęcia jednolitych kryteriów ich delimitacji. W podjętej próbie ukazania sytuacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich w Polsce i Unii Europejskiej zastosowano typologię jednostek terytorialnych Eurostatu. Analizie poddano obszary przeważająco wiejskie na tle obszarów pośrednich, przeważająco miejskich i/lub ogółem w państwach UE.

Zaprezentowana w tym układzie na ryc. 1 i 2 struktura powierzchni i ludności wskazuje na duże zróżnicowanie państw członkowskich Unii Europejskiej pod względem stopnia ich wiejskości, przy czym zastosowane kryteria delimitacji analizowanych regionów znalazły swoje potwierdzenie w wysokiej wartości współczynnika korelacji liniowej Pearsona $r = 0,960$ pomiędzy udziałem powierzchni obszarów PW i udziałem zamieszkałej na nich ludności. Polska, w której w 2011 r. na obszarach przeważająco wiejskich stanowiących 56,2% powierzchni kraju zamieszkiwało 37,8% ogółu ludności, wykazywała najmniejszy stopień podobieństwa wyrażony względnym wskaźnikiem podobieństwa struktur (Z)¹ do Malty ($Z = 0,05$; 100% powierzchni Malty zajmują obszary PM) oraz Luksemburga i Cypru ($Z = 0,21$; 100% powierzchni tych państw sklasyfikowane są jako obszary P). Wskazane różnice w potencjale obszarów wiejskich państw Unii Europejskiej dają podstawy do postawienia tezy, że poziom i tempo ich rozwoju też są zróżnicowane. W niniejszym opracowaniu zróżnicowanie i odmiennosć procesów rozwojowych obszarów wiejskich od pozostałych regionów w państwach Unii Europejskiej, jak i zróżnicowanie obszarów wiejskich między sobą w analizowanych państwach zaprezentowano przy pomocy wybranych zmiennych demograficznych i ekonomicznych.

¹
$$Z = \frac{\sum_{i=1}^k \min(w_i)}{\sum_{i=1}^k \max(w_i)}$$
 Wskaźnik Z przyjmować może wartość z przedziału $<0,1>$, przy $Z=1$ znaczy, iż porównywane struktury są identyczne, przy $Z = 0$ – zupełnie różne. Im względny wskaźnik podobieństwa struktur jest bliższy 1, tym porównywane struktury są bardziej zbliżone do siebie.

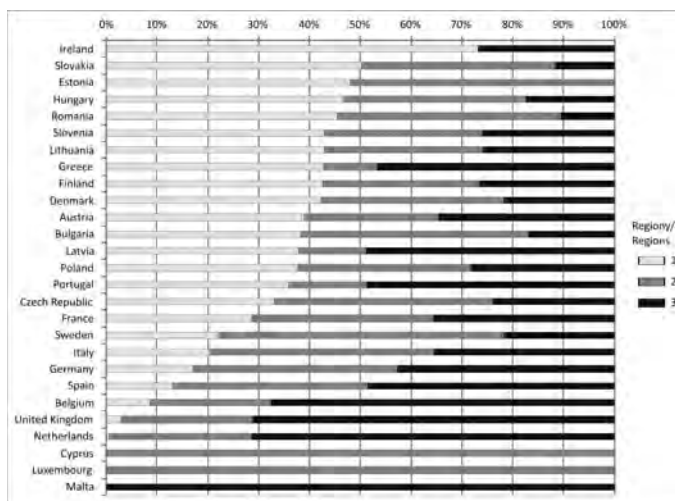


Ryc. 1. Struktura powierzchni w państwach UE według typologii regionalnej Eurostatu w 2011 r. 1 – obszary przeważająco wiejskie, 2 – obszary pośrednie, 3 – obszary przeważająco miejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

EU Member States area structure according to the Eurostat regional typology. 1 – predominantly rural regions, 2 – intermediate regions, 3 – predominantly urban regions.

Source: Own calculations based on Eurostat data.



Ryc. 2. Struktura ludności w państwach UE według typologii regionalnej Eurostatu w 2011 r. 1 – obszary przeważająco wiejskie, 2 – obszary pośrednie, 3 – obszary przeważająco miejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

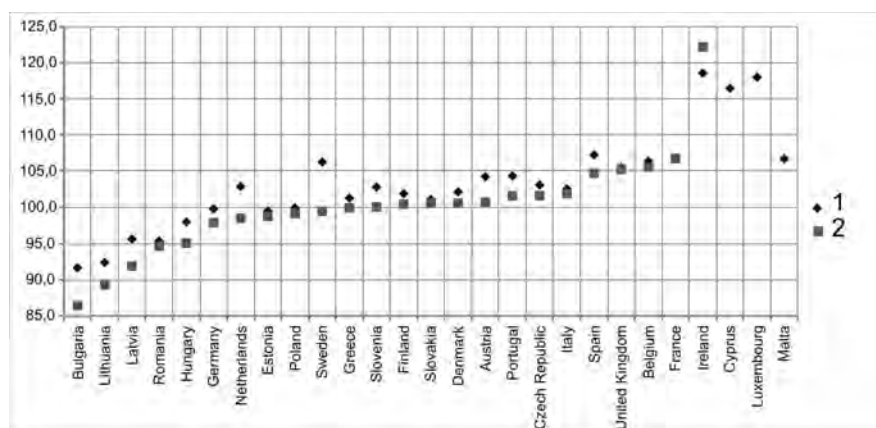
EU Member States population structure according to the Eurostat regional typology. 1 – predominantly rural regions, 2 – intermediate regions, 3 – predominantly urban regions.

Source: Own calculations based on Eurostat data.

Sytuacja demograficzna

Jednym z zasadniczych celów polityki rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej jest sprostanie wyzwaniom, jakie stają przed mieszkańcami terenów wiejskich oraz wykorzystanie ich potencjału. Czynniki ludzkie przypisuje się coraz większą rolę w teorii ekonomii. Wyniki badań prowadzonych w wielu krajach w drugiej połowie XX w. wskazują na wpływ tego czynnika na wzrost gospodarczy (Grodzicki 2003). Zasadniczo decyduje o tym ta część zasobów ludzkich, która aktywnie lub potencjalnie uczestniczy w działalności społeczno-gospodarczej ze względu na posiadane kwalifikacje, umiejętności i wiedzę. Ze względu na ograniczenia w dostępie do danych potencjał ludzki na obszarach przeważająco wiejskich ukazano pod kątem stanu i zmian: ludności, przyrostu naturalnego, salda migracji oraz struktury ludności według ekonomicznych grup wieku.

W latach 2001–2011 liczba ludności na obszarach wiejskich w większości państwach UE rosła (ryc. 3). Zauważa się, że tempo przyrostu zasadniczo na analizowanych obszarach w państwach UE było niższe niż ludności ogółem, natomiast tam, gdzie na obszarach PW obserwowano spadek ludności – był on wyższy niż ludności ogółem. W Polsce dynamika zmian ludności na obszarach przeważająco wiejskich była – podobnie jak w Belgii, Estonii, Rumunii, Włoszech, Słowacji, Wielkiej Brytanii i Francji – tylko nieco niższa niż ludności ogółem, ale w przypadku Francji, Belgii, Wielkiej Brytanii, Włoch i Słowacji był to wzrost odpowiednio o około: 7%, 6%, 5%, 2% i 1%. W Rumunii, Estonii miał miejsce spadek ludności ogółem i na obszarach PW odpowiednio o ok. -5% i -1%. W Polsce natomiast ubytek analizowanych grup ludności był mniejszy niż o -1%.



Ryc. 3. Dynamika zmian liczby ludności ogółem i na obszarach przeważająco wiejskich w państwach UE w latach 2001–2011. 1 – ogółem, 2 – obszary przeważająco wiejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

The change dynamics of total population and predominantly rural regions in 2001–2011.

1 – total, 2 – predominantly rural.

Source: Own calculations based on Eurostat data.

W latach 2001–2011 zmiany ludności na obszarach PW w państwach UE w nieco większym stopniu skorelowane były z saldem migracji ($r = 0,92$) niż przyrostem naturalnym ($r = 0,90$). Znacznie niższa wartość współczynnika korelacji pomiędzy średnioroczną wartością salda migracji i przyrostu naturalnego w analizowanym okresie $r = 0,75$ na obszarach PW państw UE wskazuje, że są w UE obszary PW o zróżnicowanych uwarunkowaniach dla podstawowych procesów kształtujących przyrost rzeczywisty. Państwa UE, w których występowały według przyjętej delimitacji regiony PW, reprezentowały wszystkie typy rozwoju demograficznego w klasyfikacji *Webba*². W latach 2001–2011 wśród jednostek zaludniających się o dodatnim przyroście migracyjnym i dodatnim saldzie migracji znajdowały się obszary PW Irlandii (B), Słowacji (C), Austrii (C), Francji (C), Wielkiej Brytanii (C) i Belgii (C). Warunki sprzyjające zaludnianiu obszarów PW poprzez przyrost naturalny wykazywała Finlandia (A), natomiast poprzez napływ migracyjny (typ D) obszary PW Danii, Czech, Słowenii i Hiszpanii. W pozostałych państwach UE obszary PW należały do wyludniających się. Wyludnianie zarówno poprzez ujemny przyrost naturalny, jak i odpływ migracyjny obserwowane było na obszarach PW: Niemiec (F), Łotwy (F), Bułgarii (F), Litwy (F), Holandii (G), Węgier (G) i Rumunii (G). Proces wyludniania, mimo dodatniego salda migracji (typ E), zachodził także na obszarach PW Portugalii, Estonii, Szwecji i Grecji. Obszary PW w Polsce jako jedyne reprezentowały typ H, wyrażający przewagę ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym.

Zwraca uwagę fakt, że w latach 2001–2011 średnioroczne saldo migracji na obszarach PW zasadniczo było niższe niż na obszarach PM. Odminną tendencję w tym zakresie zauważyć można w Irlandii, Francji, Belgii i Portugalii. Na obszarach PW tych państw w latach 2001–2011 średnioroczne saldo migracji należało do najwyższych wśród obszarów PW państw UE i było wyższe niż na obszarach PM. Podobna tendencja występowała w średniorocznych wartościach przyrostu naturalnego, które na obszarach PW wszystkich – poza Polską – państw UE były niższe niż na obszarach PM. W Polsce średnioroczny przyrost naturalny w latach 2001–2011 na obszarach PM wynoszący $-0,8\text{‰}$ należał do niższych wśród obszarów PM państw UE, podczas gdy na obszarach PW wynosił $0,6\text{‰}$ i należał do wyższych wśród obszarów PW państw UE.

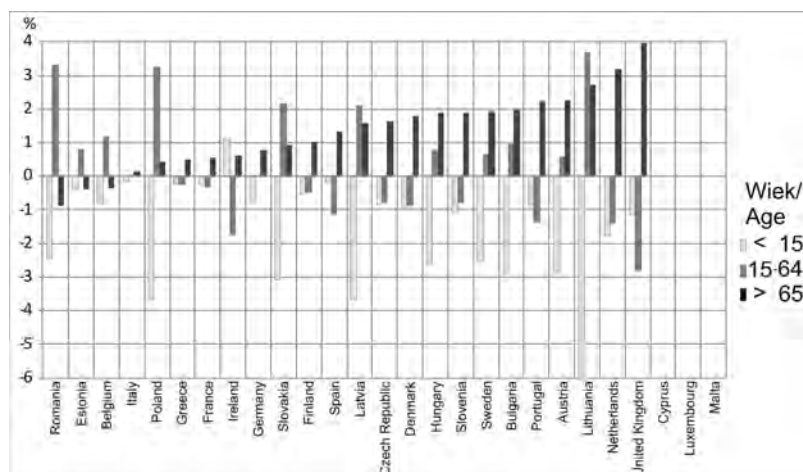
Inną cechą określającą sytuację demograficzną jest struktura wiekowa ludności. Jej analizy wskazują, że UE stoi m.in. przed problemem starzenia się społeczeństwa. Jak wskazuje J. Szymańczak (2012) wynika to z trzech zasadniczych tendencji:

² Według J. Webba typy A, B, C i D charakteryzują jednostki aktywne demograficznie, czyli rozwojowe, zaś typy E, F, G, H, obejmują jednostki, w których ludność ubywa. Typ A – dodatni przyrost naturalny przewyższa ujemne saldo migracji. Typ B – dodatni przyrost naturalny jest wyższy od dodatniego salda migracji. Typ C – dodatni przyrost naturalny jest niższy od dodatniego salda migracji. Typ D – dodatnie saldo migracji z nadwyżką rekompensuje ujemny przyrost naturalny. Typ E – ujemny przyrost naturalny nie jest rekompensowany przez dodatnie saldo migracji. Typ F – ujemny przyrost naturalny z ujemnym, ale nie mniejszym (w wartości bezwzględnej) saldem migracji. Typ G – ujemny przyrost naturalny z ujemnym, ale nie większym (w wartości bezwzględnej) saldem migracji. Typ H – ujemne saldo migracji nie jest rekompensowane przez dodatni przyrost naturalny.

- ciągłego wzrostu długości życia, co jest wynikiem poprawy zdrowia i jakości życia Europejczyków,
- systematycznego wzrostu liczebności pokolenia w wieku powyżej 60 lat,
- utrzymującego się niskiego przyrostu naturalnego (współczynnik dzietności), który w większości państw europejskich jest niższy od współczynnika prostej zastępowalności pokoleń).

Ekonomiści i demografowie przewidują, że w XXI w. Europa zmarginalizuje się, stanie się wymierającym kontynentem, gdzie miejsce dotychczasowej ludności zajmą emigranci. Przewiduje się, że populacja mieszkańców Europy, którzy stanowią około 10% ludności świata, za 50 lat zmniejszy się do około 5%, a spośród nich około 30% będą stanowiły osoby powyżej 65 roku życia (w 2011 r. – 17,5%).

Na podstawie danych o wieku ludności według grup ekonomicznych ogółem w państwach UE i na ich obszarach PW w 2011 r. można stwierdzić, że proces ten w podobnym stopniu obejmuje całą populację państw, łącznie z zamieszkałą na obszarach PW. Wskazuje na to względny wskaźnik podobieństwa struktur, który wahał się od $Z = 0,899$ w Holandii do $Z = 0,998$ w Słowacji i Słowenii. W Polsce w 2011 r. jego wartość wyniosła $Z = 0,982$. Jeżeli jednak spojrzeć na zmiany, które zachodziły w latach 2001–2011 w strukturach ludności ogółem i na obszarach PW w państwach UE, to zwraca uwagę silna zależność korelacyjna ($r = 0,974$) pomiędzy procentowymi zmianami udziału ludności w wieku 0–14 lat. W większości państw UE tak w ogólnej liczbie ludności, ale jeszcze w większym stopniu na obszarach PW, dokonywał się ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym (ryc. 4). W analizowanym okresie na obszarach PW jedynie w Irlandii udział tej grupy ludności wzrósł (z 21,2% w 2001 r. do 22,3% w 2011 r.), pozostając na poziomie zbliżonym do udziału ludności w wieku 0–14 lat w ludności ogółem. Zależności korelacyjne pomiędzy zmianami udziałów ludności w wieku produkcyjnym w latach 2001–2011 w ogólnej liczbie ludności i na obszarach PW były też silne ($r = 0,911$). Nieco mniejsza była siła analizowanych zależności dla ludności w wieku poprodukcyjnym ($r = 0,831$). Podobnie jak dla ludności ogółem, tak i na obszarach PW w większości państw UE następował w analizowanym okresie wzrost najstarszej części populacji. Tylko w Rumunii i Estonii odnotowano jej ubytek, natomiast w Belgii udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności wzrósł o 0,3 p.p. (z 16,9% w 2001 r. do 17,2% w 2011 r.), a na obszarach PW zmniejszył się o 0,4 p.p. (odpowiednio z 17% do 16,6%). W Polsce proces starzenia się ludności zaobserwowany w latach 2001–2011 zachodził na obszarach PW w podobnym stopniu jak w całej populacji, aczkolwiek w 2011 r. struktura ludności według ekonomicznych grup wieku wskazywała nie nieco większy postęp tegoż procesu w Polsce ogółem niż na obszarach PW.



Ryc. 4. Zmiany struktur ludności według ekonomicznych grup wieku na obszarach przeważająco wiejskich w państwach UE w latach 2001–2011.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu

EU Members States population by economic age groups in predominantly rural regions - the change in 2001–2011.

Source: Own calculations based on Eurostat data.

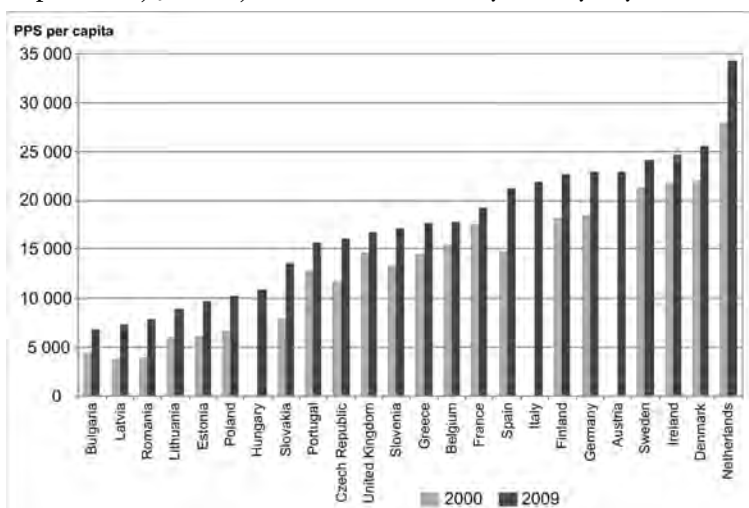
Sytuacja ekonomiczna

Powszechnie uważa się, że produkt krajowy brutto (PKB) przeliczony na 1 mieszkańca jest najlepszą istniejącą miarą poziomu rozwoju gospodarczego³. Jak wskazuje *Decyzja...* (2006), tak mierzony dochód obszarów wiejskich jest zwykle niższy o jedną trzecią od średniej europejskiej. UE wykazuje jednak duże wewnętrzne zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich i potrzebę ich konwergencji, co znajduje przełożenie w polityce spójności. W 2009 r. PKB *per capita* (PPS)⁴ na obszarach PW wahało się od 6728,2 w Bułgarii do

³ Słownik Ekonomiczny, <http://www.nbportal.pl>, dostęp 10.05.2013 r.

⁴ PPS – Standard siły nabywczej, termin techniczny używany przez Eurostat dla wspólnej waluty umownej, w której agregaty rachunków narodowych wyrażone są po korekcie różnic w poziomie cen porównywanych z wykorzystaniem parytetu siły nabywczej (PPP). Podstawą obliczeń PPP są przeprowadzane w 31 krajach Europy międzynarodowe porównania PKB i siły nabywczej walut, realizowane w ramach EUROSTAT – OECD PPP Programme. Badania te mają na celu obliczenie parytetów siły nabywczej walut dokonywanych na podstawie corocznych porównań poziomu cen towarów i usług konsumpcyjnych oraz cen dóbr inwestycyjnych (co 2 lata). Obliczone parytety siły nabywczej (wyrażone w jednostkach waluty krajowej za 1 PPS) służą do przeliczeń wartości PKB na 1 mieszkańca każdego kraju z waluty Średnia dla państw Unii Europejskiej realna siła nabywcza 1 jednostki waluty umownej jest równa 1 euro (1 PPS = 1 EUR).

34 262,3 w Holandii (ryc. 5). Pomimo że w latach 2001–2009 na obszarach PW wszystkich państw UE dokonał się wzrost PKB na 1 mieszkańca, tempo tego wzrostu najwyższe było w państwach słabiej rozwiniętych (w Rumunii dynamika wyniosła 203,5, na Łotwie – 196), a najniższe w państwach lepiej rozwiniętych (we Francji i Szwecji odpowiednio 110,1 i 113,2). W analizowanym okresie różnica między najniższymi i najwyższymi wartościami PKB na 1 mieszkańca (w PPS) na obszarach PW w państwach UE jednak wzrosła. O ile w 2001 r. na 1 mieszkańca wynosił on 24 018,1 PPS (skrajne wartości analizowanego wskaźnika na obszarach PW wykazywały Holandia i Łotwa, odpowiednio: 28 350,7 i 4332,6 PPS) to w 2009 r. już 27 534,1 PPS. Poza Holandią we wszystkich analizowanych państwach w 2009 r. PKB *per capita* (w PPS) było na obszarach PW niższe niż na obszarach przeważająco miejskich. W Holandii był on wyższy o 8,4%.



Ryc. 5. PKB na 1 mieszkańca (PPS) na obszarach PW w 2000 i 2009 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

Gross Domestic Product per inhabitant calculated at Purchasing Power Standard in predominantly rural regions (2000 and 2009)

Source: Own calculations based on Eurostat data.

Poziom rozwoju gospodarczego obszarów PW w Polsce wyrażony PKB na 1 mieszkańca (PPS) plasuje nasz kraj w grupie regionów PW słabiej rozwiniętych. W 2009 r. wartość PKB na 1 mieszkańca dla tych obszarów wynosiła 10 252,9 PPS. Stanowiło to 43,7% średniej wartości PKB na 1 mieszkańca (PPS) w UE. Problem ten znalazł swoje odzwierciedlenie w założeniach Umowy Partnerstwa na lata 2014–2020. Zwraca się w nich uwagę na konieczność promowania rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich poprzez ułatwianie podejmowania i tworzenie działalności pozarolniczej oraz zwiększenie mobilności zawodowej mieszkańców obszarów wiejskich, rozwój lokalny na obszarach wiejskich poprzez wspieranie rozwoju podstawowych usług i odnowę wsi na obszarach wiejskich.

W 2009 r. poza Polską wartość PKB na 1 mieszkańca (PPS) poniżej 75% PKB średniego w UE, wyznaczającego obszary kwalifikowane do konwergencji, wykazywały także obszary PW Bułgarii, Łotwy, Rumunii, Litwy, Węgier, Słowacji, Portugalii, Czech, Wielkiej Brytanii i Słowenii.

Podobieństwo obszarów PW w państwach UE

Biorąc pod uwagę omówione zmienne, przeprowadzono analizę podobieństwa obszarów PW w państwach UE pod względem demograficznym i ekonomicznym, wykorzystując metody taksonomiczne. Analizę skupień przeprowadzono w oparciu o hierarchiczną aglomeracyjną metodę Warda na podstawie odległości euklidesowej. Metoda ta, spośród kilku przebadanych metod aglomeracyjnych, pozwalała najwyraźniej wyodrębnić stosunkowo niewielką liczbę jednorodnych skupień.

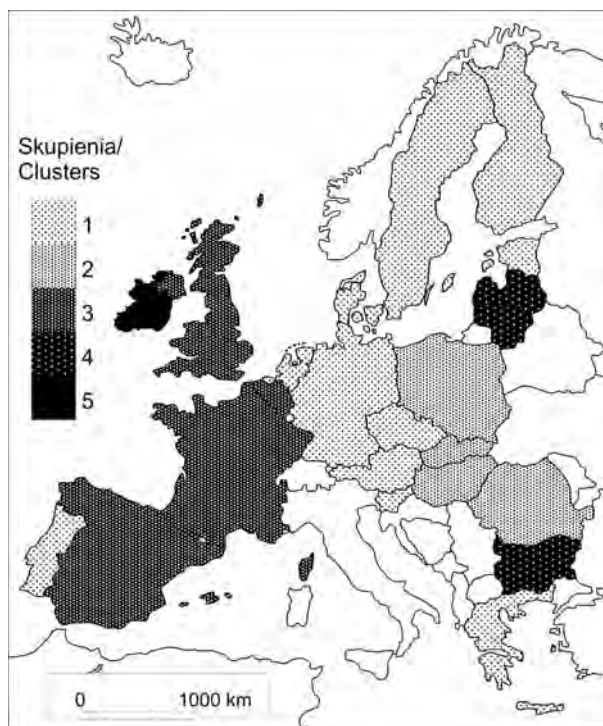
W analizie podobieństwa sytuacji demograficznej na obszarach PW w państwach UE wzięto pod uwagę: dynamikę zmian ludności w latach 2001–2011, saldo migracji ludności w 2011 r., przyrost naturalny ludności w 2011 r., udział ludności w wieku przedprodukcyjnym, udział ludności w wieku poprodukcyjnym, zmiany udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym w latach 2001–2011, zmiany udziału ludności w wieku poprodukcyjnym w latach 2001–2011.

Na podstawie wyników grupowania przedstawionego za pomocą drzewa hierarchicznego wydzielono 5 skupień państw o podobnych wewnątrz i znacząco różnych niż w pozostałych skupieniach cechach (ryc. 6).

Skupienie 1 wyróżnia stabilność stanu populacji, w której ujemny przyrost naturalny w dużej mierze rekompensowany jest przez dodatnie saldo migracji. Jednocześnie społeczeństwa na obszarach PW w tym skupieniu należą do najstarszych spośród analizowanych państw. Średnio udział ludności w wieku poprodukcyjnym wynosił 19,2%, relatywnie wysokie też było średnioroczne tempo przyrostu tej grupy ludności w latach 2011–2011 (1,5%). Skupienie 2, w którym znalazła się Polska (obok Słowacji, Węgier i Rumunii), odznacza się tendencją do stopniowego spadku ludności determinowanego zarówno ujemnym saldem migracji, jak i ujemnym przyrostem naturalnym. Społeczeństwo obszarów PW państw tego skupienia jest stosunkowo młode, przyrost ludności w wieku poprodukcyjnym należy do najniższych wśród wydzielonych skupień, a procesy starzenia się społeczeństwa dokonują się głównie poprzez ubytek ludności w wieku poprodukcyjnym. W skupieniu 3 zjawiska kształtujące sytuację demograficzną obszarów PW przebiegają w zasadzie odwrotnie niż w skupieniu 2. Systematyczny wzrost liczby ludności na obszarach PW w analizowanym okresie wynika z dodatnich wartości składowych przyrostu rzeczywistego (przy czym w większym stopniu przez napływ migracyjny). Niewielki spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym, ale przy stosunkowo wysokim udziale tej grupy ludności w 2011 r. (16,7%) i wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym przy jednocześnie dużym jej udziale (18,9% w 2011 r.) pozwala zaliczyć państwa tworzące to skupienie do stabilnych demograficznie.

Skupienie 4 zawiera państwa, w których na obszarach PW w latach 2001–2011 ubytek ludności był największy (o ponad 10%). Składały się na to jednocześnie

obie składowe przyrostu rzeczywistego, wykazując najwyższe ujemne wartości spośród wydzielonych skupień.



Ryc. 6. Podobieństwo obszarów przeważająco wiejskich w państwach UE pod względem cech demograficznych.

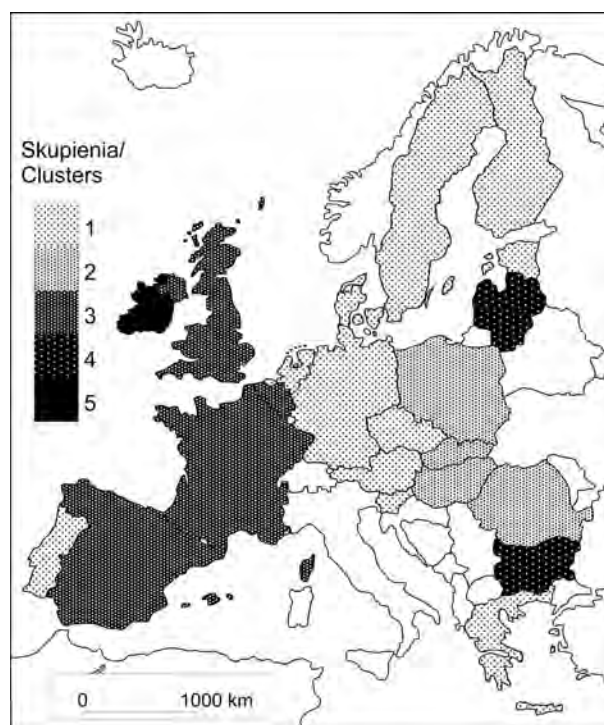
Clusters of the predominantly rural areas in the EU Members States in terms of demographic characteristics.

Źródło/Source: opracowanie własne/own calculations.

Analizę podobieństw obszarów PW w państwach UE pod względem ekonomicznym przeprowadzono w oparciu o wartość PKB *per capita* (PPS) w 2009 r., jego poziom względem PKB *per capita* (PPS) w UE oraz zmiany wartości PKB *per capita* (PPS) w latach 2001–2009 (ryc. 7).

Przeprowadzona analiza sytuacji ekonomicznej na obszarach PW metodą Warda pozwoliła na wydzielenie 4 skupień. Skupienie 1 wyłoniło państwa, w których obszary wiejskie należą do najlepiej rozwiniętych pod względem ekonomicznym. Uzyskiwane na ich terytoriach PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca należą do najwyższych spośród wydzielonych skupień, osiągając poziom zbliżony do średniego w UE. Jest to jednocześnie jedyne skupienie państw, w którym w latach 2001–2009 nastąpił spadek jego wartości. Kolejne skupienia państw odznaczały się coraz wyższymi przyrostami PKB na 1 mieszkańca (PPS) na obszarach PW. Skala tych zmian nie wpływała znacząco na pozycję ekonomiczną obszarów PW tych

państw względem średniej w UE. Średnia wartość PKB na 1 mieszkańca (PPS) na obszarach PW w skupieniu 2 plasowała je na poziomie 3/4 PKB średniego w UE, natomiast w skupieniu 4, w którym wartość PKB na 1 mieszkańca (PPS) na obszarach PW była o połowę niższa niż w skupieniu 2 – na poziomie 31% średniego PKB w UE.



Ryc. 7. Podobieństwo obszarów przeważająco wiejskich w państwach UE pod względem cech ekonomicznych.

Clusters of the predominantly rural areas in the EU Members States in terms of economic characteristics.

Źródło/Source: opracowanie własne / own calculations.

W państwach skupienia 3, do którego należała także Polska, wartość PKB na 1 mieszkańca (PPS) na obszarach PW była o połowę niższa niż w skupieniu 1, określając poziom zamożności obszarów PW tych państw na poziomie 50% średniej w UE.

Podsumowanie

Obszary wiejskie są ważnym elementem gospodarki państw Unii Europejskiej. Na ich rozwój społeczno-gospodarczy wpływa wiele zmiennych o charakterze tak ilościowym, jak i jakościowym. Przeprowadzona w niniejszym opracowaniu ana-

liza ilościowa wskazuje, że w państwach UE obszary przeważająco wiejskie – w relacji do średniej w UE, a zwłaszcza obszarów przeważająco miejskich – wykazują niższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Co prawda zjawiska demograficzne zachodziły w analizowanym okresie różnokierunkowo i w różnym tempie, ale zasadniczo analizowane obszary PW państw UE odznaczała depopulacja powodowana zarówno niższym przyrostem naturalnym, jak i niższym saldem migracji. Jednocześnie niemal we wszystkich państwach UE proces starzenia się społeczeństwa najbardziej zaawansowany jest na obszarach PW. Pod względem ekonomicznym obszary przeważająco wiejskie w państwach UE wykazywały zasadniczo niższy niż średnio w UE i znacznie niższy niż na obszarach przeważająco miejskich poziom PKB na 1 mieszkańca. Taka sytuacja stawia obszary wiejskie w nieco trudniejszej sytuacji w przypadku realizacji założeń społeczno-gospodarczych zawartych w Strategii Europa 2020. Zwróciło to uwagę Komisji Europejskiej, która podkreśla, że obszary wiejskie powinny być postrzegane jako terytoria cechujące się dużymi możliwościami rozwoju. Ze względu na silne wewnętrzne zróżnicowanie obszarów przeważających wiejskich pomiędzy państwami UE, ale także wewnątrz państw, w nowej perspektywie finansowej ich konwergencja jako obszarów funkcjonalnych planowana jest poprzez ukierunkowanie funduszy europejskich m.in. na:

- działania „prokonkurencyjne” – rozwój kapitału ludzkiego i społecznego na wsi, zwiększanie potencjałów do absorpcji innowacji, rozwój przedsiębiorczości związany z dywersyfikacją gospodarczą. Ważne jest także zwiększenie współpracy obszarów wiejskich z miejskimi przez rozwój współpracy gospodarczej z wykorzystaniem klastrowania obszarów ponad granicami administracyjnymi oraz wspieranie rozwoju małych miasteczek, które stanowią lokalne ośrodki rozwojowe na obszarach wiejskich, zwłaszcza tych oddalonych od centrów rozwoju,
- działania „wyrównawcze” – wspieranie obszarów wiejskich w zakresie poprawy dostępu do usług publicznych podstawowego znaczenia, jak np. usług edukacyjnych, medycznych, komunalnych i związanych z ochroną środowiska, zwiększenia mobilności zawodowej mieszkańców wsi, zapewniającej dostęp do pracy w mieście i usług wyższego rzędu, jak np. kultury wyższej, która zlokalizowana jest głównie w większych aglomeracjach.

Spis literatury

- Bański J., 2011, *Wieś w badaniach geograficznych – ewolucja badań i przegląd koncepcji obszaru wiejskiego*, [w:] M. Halamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, EUROREG, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa, 29–44.
- Barro R., Sala-i-Martin X., 2004, *Economic growth*, 2nd Edn. MIT Press, Boston, MA.

- Bonnamour J., 1973, *Geographie rurale, methodes et perspectives*, Masson, Paris.
- Charakterystyka obszarów wiejskich w 2005 r., 2006, Główny Urząd Statystyczny, Olsztyn.
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Churski P., Perdał R., 2008, *Czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego w układzie regionalnym Unii Europejskiej*, [w:] S. Dołzbłasz, A. Raczek (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych. Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4, Wrocław, s. 21–32.
- Clark G., 1982, *Developments in rural geography*, Area, 14, 249–254.
- Clout H.D., 1972, *Rural Geography, An Introductory Survey*, Pergamon Press, Oxford.
- Czyż T., 2012, *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w ujęciu subregionalnym*, Przegląd Geograficzny, 84, 2, s. 219–236.
- Decyzja 2006/144/WE Rady z dnia 20 lutego 2006 r. w sprawie strategicznych wytycznych Wspólnoty dla rozwoju obszarów wiejskich (okres programowania 2007–2013).
- Duczkowska-Małysz K., 1993, *Wstęp; Refleksje końcowe i wnioski*, [w:] K. Duczkowska-Małysz. (red.), *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 6–7 oraz 236, 241.
- Eurostat Regional Yearbook 2010, (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>); dostęp 10.05.2013 r.
- Falkowski J., 1996, *Spółeczno-ekonomiczne i przestrzenne problemy wielofunkcyjnych obszarów wiejskich Polski*, [w:] J. Falkowski, E. Rydz (red.), *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Środkowego)*, Słupsk, s. 45–54.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2009, *Odnowa wsi – proces rozwoju czy pojedynczy projekt*, artykuł na III Ogólnopolskim Kongresie Odnowy Wsi, 30 maja 2009 r., Podlesice.
- George P., 1956, *La campagne, le fair rural a travers le monde*, Presses Universitaires de France, Paris.
- George P., 1963, *Precis de geographie rurale*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Górz B., 1998, *Procesy wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w południowej Polsce*, [w:] H. Sasinowski, R. Rudnicki (red.), *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Polski*, XV Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, Wydział Zarządzania i Marketingu, Politechniki Białostockiej, Instytut Geografii UMK, PTG, Białystok-Toruń, s. 69–82.
- Górz B., Kurek W., 1999, *Variations in technical infrastructure and private economic activity in the rural areas of Southern Poland*, GeoJournal, 46, Kluwer Academic Publishers, s. 231–242.
- Grodzicki J., 2003, *Rola kapitału ludzkiego w rozwoju gospodarki globalnej*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

- Halfacree K.H., 1995, *Talking about rurality: social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes*, Journal of Rural Studies, 11, 1, Pergamon, s.1–20.
- Halfacree K.H., 1997, *British rural geography; a perspective on the last decade*, [w:] A.L. Ontiveros, F.M. Hernando (red.), *From traditional countryside to post-productivism: recent trends in rural geography in Britain and Spain*, Asociacione Geografos Espanoles, Murcia, s. 37–53.
- Henley A., 2005, *On regional growth convergence in Great Britain*, Regional Studies, 39, 9, s. 1245–1260.
- Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna, Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 48, 4, s. 601–611.
- Malaga K., Kliber P., 2007, *Konwergencja i nierówności regionalne w Polsce w świetle neoklasycznych modeli wzrostu*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- Michałek J. J. (red.) 2007, *Polska w Unii Europejskiej. Dynamika konwergencji ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Notes de geographie rurale*, 1957, Institut de Geographie, 14, Clermont-Ferrand.
- OECD Regional Typology 2010, (<http://www.oecd.org/>); wejście 10.05.2013 r.
- Przewodnik po Banku Danych Lokalnych, GUS, <http://www.stat.gov.pl>; dostęp 10.05.2013 r.
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce – stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych*, Ekspertyza wykonana na zamówienie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Ratajczak W., 2008, *Modele ekonometrii przestrzennej w analizie regionalnej*, [w:] T. Strykiewicz, T. Czyż (red.), *O nowy kształt badań w geografii i gospodarce przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, 237, Warszawa, s. 186–202.
- Royuela V., Artis M., 2006, *Convergence analysis in terms of quality of life in the urban system of Barcelona Province, 1991–2000*, Regional Studies, 40, 5, s. 485–492.
- Sapir A. i inni., 2004, *An Agenda for a growing Europe: The Sapir Report*, Oxford University Press, Oxford.
- Słownik Ekonomiczny, <http://www.nbportal.pl>, dostęp 10.05.2013 r.
- Szymańczak J., 2012, *Starzenie się polskiego społeczeństwa – wybrane aspekty demograficzne*, [w:] G. Ciura, W. Zgliczyński (red.), *Studia BAS*, 2(30), s. 9–28.
- Woods M., 2005, *Rural geography*, SAGE Publications, Los Angeles, London, New Dehli, Singapore.
- Wójcik M., 2009, *Spółeczna geografia wsi*, Czasopismo Geograficzne, 80, 1–2, PTG, Wrocław, s. 42–62.
- Wójcik P., 2008, *Dywergencja czy konwergencja: dynamika rozwoju polskich regionów*, [w:] *Studia Regionalne i Lokalne*, (2) 32, Warszawa, s. 41–60.



Summary

The article provides an overview of the theoretical approaches to the definition and evolution of rural areas. A special attention was paid to the separation of predominantly rural areas in the Eurostat regional typology. It was the basis for introducing the differences in the course of social and economic phenomena in predominantly rural areas and other types of regions. Simultaneously conducted analysis of predominantly rural areas' resemblance demonstrated high internal diversifying among them in countries of the European Union. This situation leads to treating rural areas as beneficiaries of structural funds in the context of the socio-economic objectives set out in the Europe 2020 Strategy.





Przemysław TOMCZAK, Stanisława GÓRECKA
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
50-137 Wrocław, Plac Uniwersytecki 1
przemyslaw.tomczak@uni.wroc.pl
stanislawa.gorecka@uni.wroc.pl

Przestrzenne zróżnicowanie struktury demograficznej na obszarach wiejskich w Polsce

Spatial differentiation of demographic structure in Poland's rural areas

Zarys treści: W artykule przedstawiono analizę wybranych elementów składających się na potencjał demograficzny obszarów wiejskich Polski, tj. stan liczebny i strukturę ludności według płci i wieku. Wymienione elementy przebadano ogółem dla Polski oraz w ujęciu przestrzennym, w układzie 16 województw. Przestrzenne zróżnicowanie struktur demograficznych opracowano, wykorzystując następujące parametry: wskaźnik feminizacji, medianę wieku oraz wskaźnik obciążenia ekonomicznego. Dodatkowo analiza demograficzna ludności wiejskiej została poszerzona o syntetyczny obraz jej struktury, jakim jest piramida ludności według płci i wieku. W opracowaniu rozpatrzono także przemiany struktury w odniesieniu do trzech ekonomicznych grup wieku: przedprodukcyjnej, produkcyjnej (mobilnej i niemobilnej) oraz poprodukcyjnej. Struktura demograficzna ludności wiejskiej w 2012 r. została przedstawiona na tle struktury ludności miast oraz w perspektywie zmian, jakie są przewidywane w ciągu najbliższego 20-lecia (do 2030 r.).

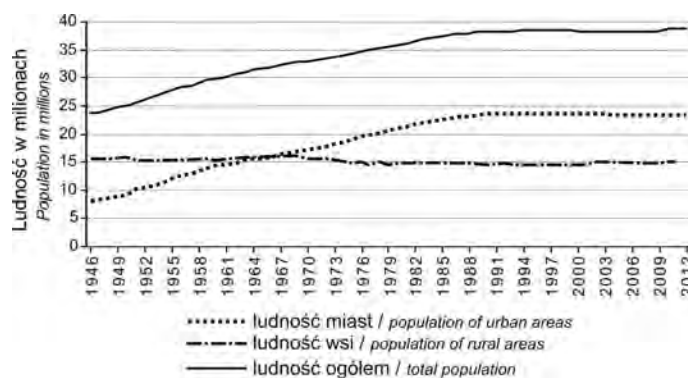
Słowa kluczowe: obszary wiejskie, struktura ludności według płci i wieku, prognoza demograficzna.

Wprowadzenie

W blisko 70-letnim okresie powojennej historii Polski (1946–2012) liczba mieszkańców wsi była prawie niezmienna i oscylowała wokół 15 milionów. Z bezpośredniego porównania liczby ludności wiejskiej z lat 1946 i 2012 wynika, że nastąpił jej nieznaczny, prawie 3-procentowy ubytek (z 15,6 mln do 15,2 mln). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że w tych samych latach odnotowano niemal trzykrotny (z 8 mln do 23,4 mln) wzrost liczby mieszkańców miast (ryc. 1). Utrzymywanie się w tak długim okresie prawie niezmienną liczbę ludności na wsi spowodowane było intensywnymi migracjami ludności wiejskiej do miast, co skutecznie niwelowało efekty dodatniego przyrostu naturalnego ludności wiejskiej.



skiej. Dodatkowo do ubytku ludności wiejskiej przyczyniły się decyzje administracyjne związane z nadawaniem wsiom praw miejskich oraz włączanie obszarów wiejskich w granice administracyjne miast (Okólski 2004).



Ryc. 1. Zmiany liczby ludności w Polsce w latach 1946–2012.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Changes in population number in Poland in the years 1946–2012.

Source: own elaboration on the basis of data from LDB CSO.

Liczba ludności wiejskiej utrzymująca się przez wiele dziesięcioleci na niemal niezmiennym poziomie mogłaby sugerować, że obszary wiejskie Polski są wręcz modelowym przykładem stabilności demograficznej. Ludności wiejskiej daleko jednak do wzorca ludności zastojowej, gdyż wymaga on nie tylko niezmiennej liczby ludności, ale także niezmienniej struktury według wieku i płci oraz stabilnego poziomu procesów demograficznych (Holzer 2003, s. 331). O ile w przypadku kształtowania się liczby ludności wiejskiej spełnione są założenia tego modelu, to nie można powiedzieć tego samego w odniesieniu do jej struktury demograficznej (Biegańska 2013).

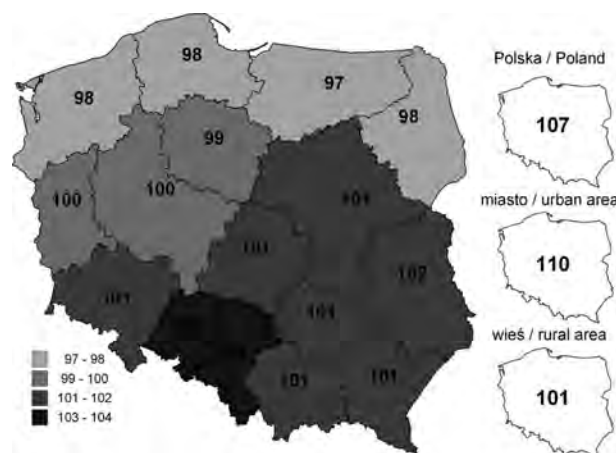
Niemal niezmienna liczba ludności wiejskiej, utrzymująca się od prawie 70 lat, nie zapewniła jej stabilnej struktury demograficznej. Dotyczy to w szczególności struktury według wieku, która na polskiej wsi zmienia się coraz bardziej na niekorzyść. O ile jeszcze w połowie lat 90. udział ludności w wieku przedprodukcyjnym wynosił prawie 30%, to w 2012 r. osiągnął on już niecałe 21%. W okresie tym odnotowano ponadto nieznaczny wzrost udziału grupy poprodukcyjnej, co przyczyniło się do pogłębienia zjawiska starzenia demograficznego. Procesy te nie przebiegały jednak w takim samym tempie na obszarze całej Polski i w efekcie struktura demograficzna ludności wiejskiej jest zróżnicowana przestrzennie (Kurek 2009).

Celem niniejszego opracowania jest analiza aktualnego (według stanu na 2012 r.) zróżnicowania przestrzennego podstawowych wskaźników struktury demograficznej ludności wiejskiej, a ponadto ocena tej struktury na tle mieszkańców miast oraz Polski ogółem.

Struktura ludności według płci

W 2012 r. wskaźnik feminizacji, wyrażający liczbę kobiet na 100 mężczyzn, wynosił w Polsce 107. Miasta były znacznie bardziej sfeminizowane niż obszary wiejskie; wskaźnik feminizacji wynosił odpowiednio 111 i 101. Prawie wyrównane proporcje pomiędzy liczebnością kobiet i mężczyzn na polskiej wsi są efektem procesu migracji ludności wiejskiej do miast. Większa mobilność kobiet spowodowała, że w stosunkowo krótkim czasie (1946–1983) wskaźnik feminizacji na wsi spadł z poziomu 117 do prawie 100, osiągając tym samym niemal idealny parytet (Okólski 2004, s. 239).

Analizując przestrzenny rozkład poziomu wskaźnika feminizacji na obszarach wiejskich, można zauważyć pewną zależność: wskaźnik feminizacji wzrasta w kierunku z północy na południe kraju (porównaj Rakowska, 2011, s. 9). O ile w 2012 r. w województwie warmińsko-mazurskim na 100 mężczyzn przypadało 97 kobiet, w pomorskim, zachodniopomorskim i podlaskim po 98, to w województwach polskim i śląskim aż 104 (ryc. 2).



Ryc. 2. Wskaźnik feminizacji na obszarach wiejskich w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Feminisation rate (females per 100 males) in rural areas in 2012.

Source: own elaboration on the basis of data from LDB CSO.

Przestrzenne zróżnicowanie wskaźnika feminizacji wykazuje wyraźne powiązania ze zróżnicowaniem poziomu urbanizacji. Ludność wiejska jest najbardziej zmaskulinizowana w województwach o niskim poziomie zurbanizowania, a najwyraźniej sfeminizowana w tych województwach, które wyróżniają się najwyższym wskaźnikiem urbanizacji. Wysoki poziom feminizacji w województwach silnie zurbanizowanych jest efektem procesów suburbanizacji, które mają miejsce na obszarach wiejskich położonych w bezpośrednim sąsiedztwie wielkich miast

(Gawryszewski 2005, s. 401). Procesy suburbanizacji hamują z jednej strony odpływ ludności wiejskiej z tych obszarów (a właśnie odpływ migracyjny jest główną przyczyną spadku liczby kobiet na wsi), z drugiej strony powodują napływ ludności z miast, wśród której jest znaczny udział kobiet. Przykładowo w 2011 r. ze wsi do miast migrowało 53,8 tys. kobiet, gdy z miast na wieś aż 70,3 tys.

Struktura ludności według wieku

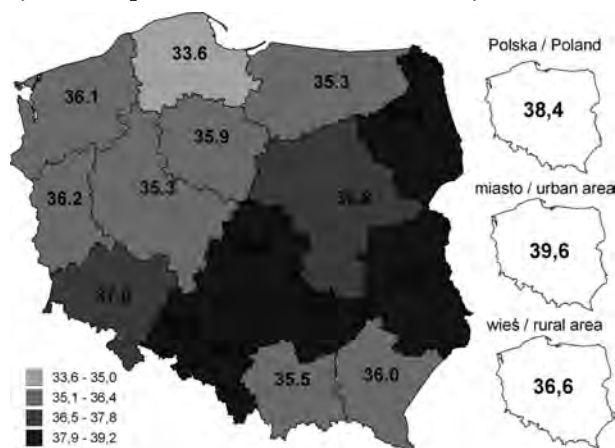
Struktura demograficzna ludności wiejskiej coraz bardziej przypomina cechy społeczeństwa starzejącego się, chociaż nie w tak dużym stopniu, jak ma to już miejsce w polskich miastach. Mediana wieku mieszkańców wsi w 2011 r. wynosiła 36,6 lat i była o 3 lata niższa niż w przypadku ludności miast. Postępujący proces starzenia jeszcze mocniej zaznacza się w subpopulacji kobiet, ponieważ 50% kobiet z miast przekroczyło wiek 42 lat. W przypadku kobiet ze wsi średni wiek był niższy o ponad 4 lata i utrzymywał się na poziomie 37,7 lat. Warto przypomnieć, że różnica między średnim wiekiem kobiet na wsi i w mieście w 1981 r. była większa tylko o jeden rok (Okólski 2004, s. 241). Korzystniej w przypadku mediany wieku przedstawia się sytuacja mężczyzn. Wynosi ona odpowiednio 35,5 lat dla wsi i 37,7 dla miast. Analiza wartości mediany wieku na obszarach wiejskich poszczególnych województw wykazuje wyraźne zróżnicowanie przestrzenne (ryc. 3). Najstarsza ludność zamieszkiwała w zwartym pasie województw od opolskiego (w którym to odnotowano najwyższą wartość mediany – 39,2) poprzez śląskie, łódzkie, świętokrzyskie, lubelskie i podlaskie. Ostatnie trzy z wymienionych województw już pod koniec lat 80. wyróżniały się na tle innych regionów najbardziej zaawansowanym stanem starości demograficznej (Kurek 2002, s. 98).

Znacznie młodsi byli mieszkańcy województw: podkarpackiego, kujawsko-pomorskiego, małopolskiego, wielkopolskiego, warmińsko-mazurskiego i pomorskiego (tu mediana wieku była najniższa – 33,6). Różnica pomiędzy skrajnymi wartościami mediany wieku odnotowanymi w województwach opolskim i pomorskim wyniosła aż 5,6 lat.

Struktura ludności wsi według ekonomicznych grup wieku (wiek przedprodukcyjny, produkcyjny i poprodukcyjny) charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem przestrzennym. Dowodem na to są wyraźne różnice w udziałach tych grup w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców wsi. W przypadku grupy przedprodukcyjnej, obejmującej roczniki 0–17, udział ten zawierał się w przedziale od 17,7% w województwie opolskim do 24,3% w pomorskim. Jeszcze większe dysproporcje widoczne są grupie poprodukcyjnej. Udział osób w wieku emerytalnym w poszczególnych województwach zawierał się między 11,5% (najniższa wartość odnotowana w województwie pomorskim) a 20,2% (najwyższa wartość osiągnięta w podlaskim). Podlaskie było jedynym województwem, w którym udział osób w wieku poprodukcyjnym był większy niż udział osób w wieku przedprodukcyjnym.

Najmniejsze zróżnicowanie przestrzenne widoczne było w odniesieniu do ludności w wieku produkcyjnym. Udział tej grupy wiekowej przyjmował wartości od 59,9% w województwie podlaskim do 65,7% w dolnośląskim. Jeszcze mniejsze zróżnicowanie wystąpiło w obrębie samej grupy produkcyjnej, obejmującej

wiek produkcyjny mobilny (18–44 lata) i niemobilny (45–59 lat dla kobiet i 45–64 lata dla mężczyzn). Udział grupy mobilnej był we wszystkich województwach prawie wyrównany – w 12 jednostkach zawierał się w przedziale 62%–64%. Najkorzystniejszą pod tym względem sytuację odnotowano w Polsce południowo-wschodniej: w województwie małopolskim i podkarpackim, gdzie udział omawianej grupy wynosił odpowiednio 65,5% i 65,8% (ryc. 4).

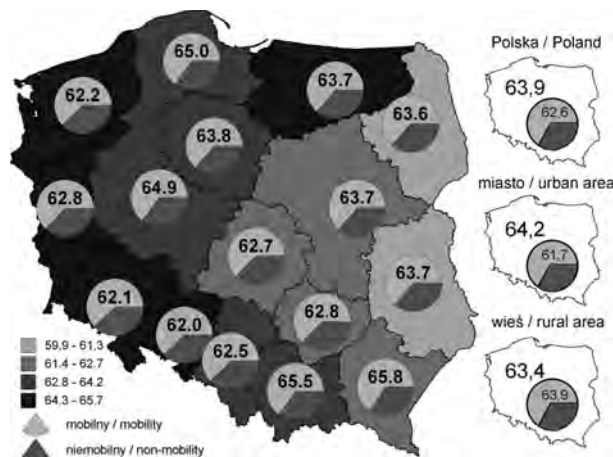


Ryc. 3. Mediana wieku w Polsce (wieś) w 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego 2012.

Median age of population in Poland (rural areas) in 2011.

Source: own elaboration on the basis of data from the Demographic Yearbook 2012.



Ryc. 4. Udział ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym (mobilnym i niemobilnym) w Polsce w 2012 r.

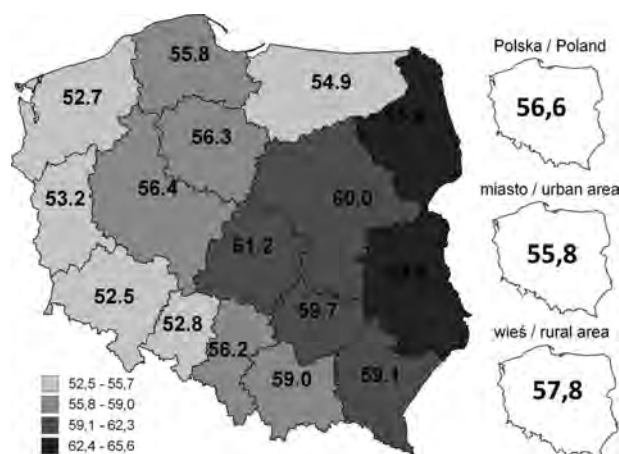
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

The share of population at working age (mobile and immobile) in Poland in 2012 (rural areas).

Source: own elaboration on the basis of data from LDB CSO.

Jedną z powszechnie stosowanych w demografii miar pozwalających na określenie relacji pomiędzy liczebnością poszczególnych grup ekonomicznych jest współczynnik obciążenia ekonomicznego. Wyraża on liczbę osób w wieku nieprodukcyjnym (przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym) przypadającą na 100 osób w wieku produkcyjnym. W 2012 r. współczynnik obciążenia ekonomicznego wynosił 56,6 dla Polski ogółem, w miastach osiągnął wartość 55,8 a na wsi 57,8.

Analizując rozkład przestrzenny tego wskaźnika na obszarach wiejskich, można zauważyć duże jego zróżnicowanie: od 52,5 do 65,6 (ryc. 5). Najniższy poziom obciążenia ekonomicznego (52,5–53,2) zaznaczył się w województwach leżących w zachodniej części Polski: dolnośląskim, zachodniopomorskim, opolskim, lubuskim. Niski poziom obciążenia był tam w dużej mierze uzależniony od stosunkowo wysokiego udziału grupy produkcyjnej. W zwartej grupie województw położonych w centralnej części Polski (łódzkie, mazowieckie, świętokrzyskie) obciążenie ekonomiczne było już znacznie wyższe (59,7–61,2). Najwyższe wartości analizowanego wskaźnika odnotowano w województwach: lubelskim oraz podlaskim, w przypadku którego niepokój może budzić fakt, że obciążenie grupy produkcyjnej w przeważającej części generowane było przez grupę poprodukcyjną. Na pewno w tej kwestii korzystniej z perspektywy czasu przedstawia się sytuacja na obszarach wiejskich województwa pomorskiego. Według danych z 2012 r. obciążenie grupy produkcyjnej było tam generowane w 67% przez grupę przedprodukcyjną (dzieci i młodzież, które w najbliższym czasie przejdą w wiek produkcyjny), a w 33% przez grupę poprodukcyjną. Podobne proporcje w strukturze grupy nieprodukcyjnej zanotowano w województwach: warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim (61% – grupa przedprodukcyjna i 39% – grupa poprodukcyjna) oraz kujawsko-pomorskim (odpowiednio 60% i 40%).



Ryc. 5. Wskaźnik obciążenia ekonomicznego w Polsce (wieś) w 2012 r.

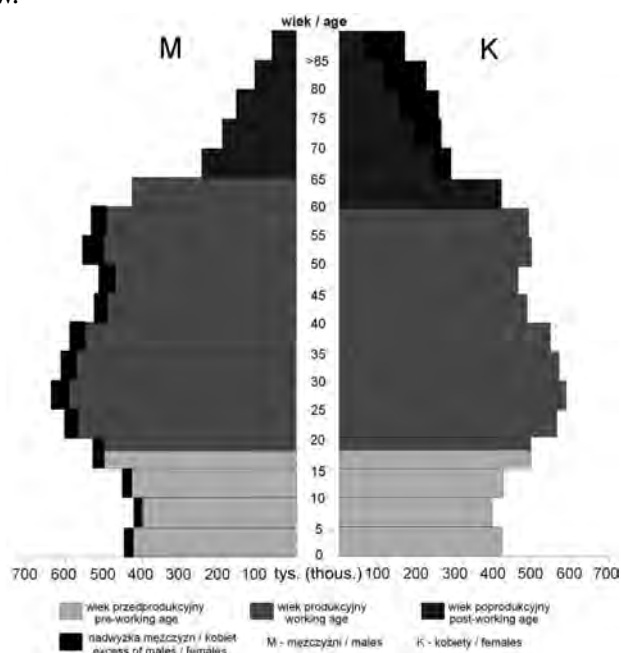
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Dependency ratio in Poland (rural areas) in 2012.

Source: own elaboration on the basis of data from LDB CSO.

Struktura ludności według płci i wieku

Struktura mieszkańców wsi według płci i wieku wykazuje cechy charakterystyczne dla piramidy regresywnej (ryc. 6). Dość wyraźnie zaznacza się wąska podstawa, która odnosi się do nielicznych roczników dzieci i młodzieży (grupa wieku 0–14 lat). Taka sytuacja związana jest z trwającym od kilkunastu lat silnym spadkiem liczby urodzeń, który zaznaczył się najbardziej w pierwszym pięcioleciu XXI w., jako dno niżu demograficznego. Wyrazem tego jest szczególnie niska liczebność grupy w wieku 5–9 lat w stosunku do grup sąsiednich. Postępujący spadek liczebności dzieci i młodzieży łagodzi nieco zwiększona liczebność najmłodszej grupy wiekowej, obejmującej roczniki 0–4 lata. Związane jest to ze zwiększoną liczbą urodzeń, szczególnie w latach 2008–2010, co jest efektem wchodzenia w wiek rozrodczy (w wiek maksymalnej płodności) roczników wyżowych z przełomu lat 70. i 80. XX w.



Ryc. 6. Struktura ludności według płci i wieku w Polsce (wieś) w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Population structure by sex and age in rural areas in 2012.

Source: own elaboration on the basis of data from LDB CSO.

W piramidzie ludności obszarów wiejskich wyraźnie zaznaczają się roczniki charakteryzujące się największą liczebnością. Pierwsze z nich to osoby urodzone pod koniec lat 40. i w latach 50. XX w., w powojennym wyżu demograficznym.

W 2012 r. są one w wieku od 50 do 64 lat, i już po części osiągnęły wiek emerytalny, albo w najbliższym czasie zakończą swoją aktywność zawodową. Drugą grupą cechującą się równie wysoką liczebnością są osoby z przedziału wiekowego 20–34 lata. To m.in. na ich barkach będzie spoczywał ciężar utrzymania osób w wieku nieprodukcyjnym.

Analizując struktury demograficzne ludności w miastach i na wsi, można zauważyć pewne prawidłowości. Piramida ludności miast wykazuje bardziej widoczne nieregularności w swoim kształcie, dla wsi przybiera bardziej wyrównany kształt. Te mniej lub bardziej wyraziste deformacje wynikają z różnic w liczebności roczników wyżowych i niżowych. Np. na obszarach wiejskich najsilniej reprezentowana w strukturze demograficznej grupa w wieku 25–29 lat (1221 tys.) była o blisko 50% liczniejsza od najmniejszej grupy, w wieku 5–9 lat (821 tys.). W miastach w odniesieniu do tych samych grup przewaga ta sięgała ponad 85% (liczebność omawianych grup wynosiła odpowiednio 1936 tys. i 1046 tys.).

Populacja wsi w relacji do ludności miast charakteryzuje się zdecydowanie mniejszym udziałem roczników najstarszych. W 2012 r. udział osób powyżej 60 lat na obszarach wiejskich wynosił 18,7% i był niższy od tego, który zanotowano w miastach o 4,6%. Jest to efekt migracji ludności ze wsi do miast, jakie miały miejsce w II połowie ubiegłego wieku. Osoby, które wtedy licznie przybywały do miast jako młodzi ludzie, obecnie są już w wieku emerytalnym (Brezdeń i in. 2012, s. 30).

Inne zauważalne różnice pomiędzy wsią i miastem dotyczą proporcji między liczebnością kobiet i mężczyzn. Jakkolwiek zarówno w miastach, jak i na wsi (choć w mniejszej skali) w zasobach ludzkich przeważają kobiety, to w obu piramidach możemy zauważyć trochę inny rozkład nadwyżek liczebności. W miastach nadwyżka kobiet pojawia się w grupie 40–44 lata, natomiast na wsi kobiety zaczynają przeważać liczebnie dopiero po 60 roku życia.

Na wsi liczba mężczyzn w zmaskulinizowanych rocznikach 0–60 lat jest większa od liczby kobiet o 7%. Z kolei w rocznikach sfeminizowanych, w wieku powyżej 60 lat, liczebność kobiet jest zdecydowanie większa od mężczyzn i sięga aż 40%. Jeszcze mniej korzystnie wypada porównanie liczby mężczyzn-emerytów (powyżej 65 lat) w odniesieniu do kobiet w wieku emerytalnym (powyżej 60 lat). W 2012 r. na każde 10 osób pobierających świadczenia emerytalne przypadało prawie 7 kobiet (1652 tys.) i nieco ponad 3 mężczyzn (766 tys.). W ostatniej grupie wiekowej, obejmującej roczniki powyżej 85 lat, nadwyżka kobiet w stosunku do mężczyzn jest w proporcji 3 do 1.

Perspektywy zmian liczby i struktury demograficznej ludności wiejskiej do 2030 r.

Według prognozy opracowanej przez GUS w latach 2011–2030 liczba ludności ogółem w Polsce zmniejszy się o 1,74 mln. Stanowi to blisko 4,5% spadek. Analizując spadek liczby ludności odrębnie dla miast i wsi, można zauważyć wyraźne dysproporcje. W omawianym czasie ubytek liczby ludności w miastach będzie sięgał blisko 7%, natomiast na wsi nieco ponad 1% (porównaj *Obszary...*

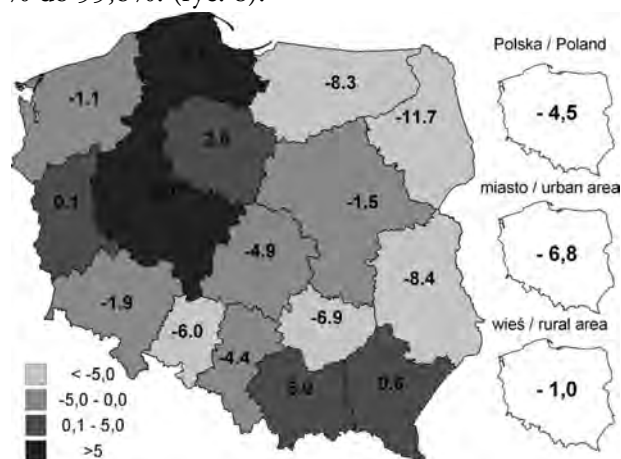
s. 138). A zatem za zmniejszenie się zasobów ludzkich w Polsce w 91% (1,58 mln) odpowiedzialne będą obszary miejskie. Gdyby spadek ten był zgodny z aktualnym wskaźnikiem urbanizacji, to przewidywane w perspektywie 2030 r. zmiany liczby ludności byłyby generowane aż w 39% przez mieszkańców wsi, a jedynie w 61% przez mieszkańców miast.

Pomimo prognozowanego spadku ogólnej liczby ludności wiejskiej, w sześciu województwach przewidywany jest wzrost liczby ludności, łącznie o blisko 266 tys. Na szczególną uwagę w tym zestawieniu zasługują trzy województwa: wielkopolskie – wzrost o 91,6 tys. (co daje 34,4% udziału we wzroście ogólnej liczby ludności wiejskiej), małopolskie – 85,1 tys. (32%), pomorskie – 60,5 tys. (22,7%). Nieco inaczej przedstawia się kolejność tych województw, jeżeli w porównaniu uwzględnimy ich potencjał ludnościowy. I tak województwo pomorskie, przy liczbie mieszkańców wsi wynoszącej 785 tys. w 2011 r., zwiększy ją o blisko 8%, województwo wielkopolskie (1531 tys.) o 6%, a małopolskie (1705 tys.) o 5%. Pozostałe 10 województw odnotuje spadek liczby ludności wsi łącznie o 422 tys. (ryc. 7).

Najmniej korzystnie (pomijając województwo podkarpackie) przedstawia się sytuacja we wschodniej Polsce. Tylko w samym województwie lubelskim w okresie najbliższych 30 lat przewiduje się zmniejszenie liczby mieszkańców wsi o blisko 100 tys. (z 1162 tys. do 1065 tys.), w podlaskim o ponad 55 tys. (z 477 tys. do 421 tys.), a w warmińsko-mazurskim o 49 tys. (z 590 tys. do 541 tys.). Jakkolwiek w omawianym okresie (2011–2030) ubytek ludności Polski będzie w zdecydowanej mierze generowany przez zasoby ludzkie miast, to jednak w trzech województwach będą odstępstwa od tej zależności. W województwie mazowieckim w analizowanym okresie miasta zwiększą liczbę ludności o 6% i jednocześnie zmniejszy się liczba mieszkańców wsi o 1,5%. Podobnie, choć w innych proporcjach, będzie wyglądała sytuacja w województwach podlaskim i warmińsko-mazurskim. Prognozowany jest tam spadek liczby ludności, jednakże będzie on generowany w większym stopniu przez mieszkańców wsi. W województwie podlaskim na obszarach wiejskich liczba ludności zmniejszy się o 11,7%, a w miastach o 5,5%. W województwie warmińsko-mazurskim będzie to odpowiednio 8,3% oraz 6,4%.

W latach 2011–2030 w strukturze ludności według płci i wieku w dalszym ciągu będą się utrzymywały cechy piramidy regresywnej. Utrzymująca się w dłuższej perspektywie rozrodczość na niskim poziomie spowoduje, że słabo zaznaczą się roczniki z kolejnego wyżu demograficznego (obejmującego roczniki z przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI w.). Najliczniej reprezentowana z tego wyżu grupa 15–19 lat osiągnie liczebność tylko 855,3 tys. W porównaniu do najliczniejszej grupy (44–49 lat) z wcześniejszego wyżu będzie to populacja mniejsza o 413,5 tys., czyli o blisko 50%. W 2030 r. w ogólnej liczbie ludności wsi utrzyma się przewaga kobiet, ale wskaźnik feminizacji wzrośnie tylko o 0,2 w stosunku do tego, jaki odnotowano w 2012 r. Ponadto liczebna przewaga kobiet nad mężczyznami będzie miała miejsce, nie jak to było wcześniej po 60, ale po 55 roku życia. Warto podkreślić fakt zmiany relacji w grupie produkcyjnej w podziale na wiek mo-

bilny i niemobilny; w latach 2012–2030 udział osób w wieku mobilnym zmniejszy się z 63,9 % do 55,6%. (ryc. 8).

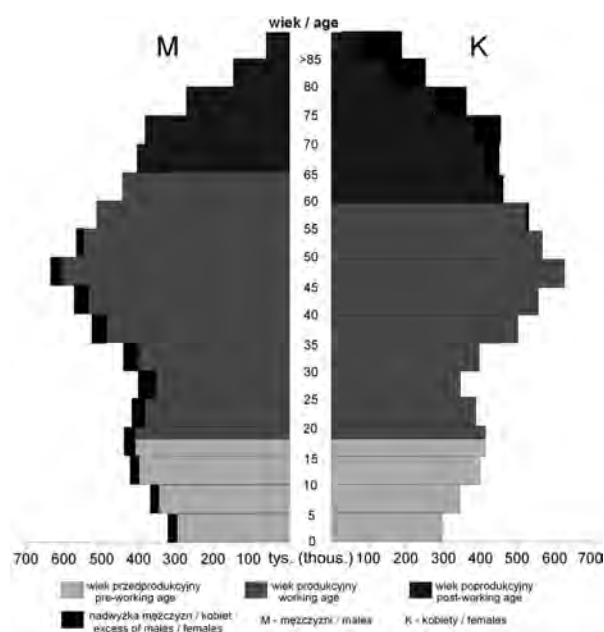


Ryc. 7. Prognoza zmiany liczby ludności na wsi w latach 2011–2030 (w %).

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Changes in population number in rural areas in years 2011–2030 (in %).

Source: own elaboration on the basis of data from LDB CSO.



Ryc. 8. Struktura ludności według płci i wieku w Polsce (wieś) w 2030 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Prognozy ludności lata 2008–2035, GUS.

Population structure by sex and age in rural areas in 2030. Source: own elaboration on the basis of data from Population projection for Poland, 2008–2035, Central Statistical Office.

Wprawdzie na wsi obciążenie ekonomiczne grupy w wieku produkcyjnym ludnością nieprodukcyjną jest aktualnie mniejsze niż w miastach, to struktura demograficzna ludności wiejskiej od lat zmienia się na niekorzyść. Przejawia się to systematycznym spadkiem udziału grupy przedprodukcyjnej, który zmalał z 29,7% w 1995 r. do 20,7% w 2012 r., a perspektywie 2030 r. przewidywane jest dalsze utrzymywanie się takiej tendencji (tab. 1).

Tab. 1. Zmiany struktury ludności według ekonomicznych grup wieku na wsi w latach 1995, 2002, 2012 i 2030

Lata	Ludność według ekonomicznych grup wieku					
	wiek przedprodukcyjny		wiek produkcyjny		wiek poprodukcyjny	
	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1995	4371,5	29,7	8092,5	54,9	2268,7	15,4
2002	3814,9	26,0	8550,7	58,4	2281,8	15,6
2012	3150,2	20,7	9628,0	63,4	2418,7	15,9
2030	2675,0	17,8	8835,4	58,9	3486,1	23,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Jeszcze bardziej niepokojące prognozy odnoszą się do liczebności grupy poprodukcyjnej. Wprawdzie jej udział na wsi od 1995 r. do 2012 r. rósł bardzo nieznacznie, to od 2014 r. nastąpi wyraźne przyspieszenie tempa tego procesu. Udział tej grupy wzrośnie z prawie 16% w 2012 r. do ponad 23% w 2030 r. Doprowadzi to do bardzo niekorzystnych relacji pomiędzy skrajnymi grupami ekonomicznymi – przedprodukcyjną i poprodukcyjną. O ile w 1995 r. grupa przedprodukcyjna była niemal dwukrotnie liczniejsza od poprodukcyjnej, to już w 2030 r. przeważać będzie grupa poprodukcyjna, a jej udział będzie wyższy o ponad 30% od udziału grupy przedprodukcyjnej.

Podsumowanie

Obserwowana przez cały okres powojenny stabilna liczba mieszkańców nie zapewniła ludności obszarów wiejskich równowagi demograficznej. Można tak powiedzieć jedynie w odniesieniu do struktury ludności według płci, która jest prawie idealnie wyrównana – na 100 mężczyzn przypada 101 kobiet. Jednakże stan taki ma miejsce jedynie w odniesieniu do ludności wiejskiej ogółem. Rozpatrując wskaźnik feminizacji w poszczególnych województwach, widoczne jest duże zróżnicowanie. W Polsce północnej wieś jest bardziej zmaskulinizowana (wskaźnik feminizacji przyjmuje wartości poniżej 100), z kolei w województwach południowych bardziej sfeminizowana (104 kobiety na 100 mężczyzn). Stopień

feminizacji ludności wiejskiej jest wyraźnie powiązany z poziomem urbanizacji i osiąga najwyższe wartości w województwach o największym odsetku ludności miejskiej.

Proces starzenia demograficznego, będący jednym z ważniejszych wyzwań współczesności, zaczyna w coraz większym stopniu dotyczyć obszary wiejskie. Wprawdzie mediana wieku, będąca jednym z syntetycznych mierników struktury ludności, jest na wsi niższa niż w miastach (odpowiednio 36,6 i 39,6 lat), to wykazuje bardzo duże zróżnicowanie przestrzenne, w granicach 33,6–39,2 lat. Aż w pięciu województwach przekracza wartość 38 lat (w opolskim jest to ponad 39 lat), co jest wartością bardzo bliską wielkości mediany dla ludności zamieszkałej w miastach.

Proces starzenia demograficznego jest pochodną zmian liczebności dwóch skrajnych grup ludności – przedprodukcyjnej i poprodukcyjnej. W latach 1995–2012 proces ten generowany był przez niekorzystne zmiany liczebności obu wymienionych grup – jednakże w głównej mierze przez systematyczny spadek udziału grupy przedprodukcyjnej (który w analizowanym okresie zmalał z 29,7% do 20,7%), a z drugiej strony przez nieznaczny wzrost udziału grupy poprodukcyjnej.

Struktura ludności wsi według wieku wykazuje duże zróżnicowanie przestrzenne w odniesieniu do grupy przedprodukcyjnej, której udział zawierał się w przedziale od 17,7% w województwie opolskim do 24,3% w pomorskim. Największe zróżnicowanie odnotowano w udziale grupy poprodukcyjnej, od 11,5% w województwie pomorskim do 20,2% w podlaskim. Udziały grupy produkcyjnej były w większości województw zbliżone i zawierały się w wąskim przedziale 59,9–65,7%.

Wzajemne relacje pomiędzy liczebnością ekonomicznych grup wieku w poszczególnych województwach przejawiały się w przestrzennym zróżnicowaniu wskaźnika obciążenia ekonomicznego. Najwyższe obciążenie ludności produkcyjnej zaznaczyło się w województwach wschodnich: lubelskim oraz podlaskim, w przypadku którego obciążenie grupy produkcyjnej w przeważającej części generowane było przez grupę poprodukcyjną.

Ogólna struktura ludności wiejskiej według płci i wieku wykazuje cechy typowe dla piramidy regresywnej, gdyż jest wyraźnie podcięta w obrębie najmłodszych roczników. Wykazuje też znaczne deformacje przejawiające się zróżnicowaną liczebnością poszczególnych grup wieku, co jest konsekwencją następujących po sobie wyżów i niżów demograficznych. Zgodnie z przewidywaniami prognozy sporządzonej przez GUS do 2030 r. w strukturze demograficznej ludności wsi pogłębią się występujące już cechy piramidy regresywnej.

Porównania struktury demograficznej ludności wsi na tle ludności miast wskazują na postępujący proces upodabniania się obu populacji, co jest szczególnie widoczne w województwach najbardziej zurbanizowanych.

Literatura

- Biegańska J., 2013, *Rural areas in Poland from a demographic perspective*, Bulletin of Geography. Socio-economic Series, 20, s. 7–22.
- Brezdeń P., Górecka S., Tomczak P., 2012, *Edukacja i rynek pracy Dolnego Śląska na tle uwarunkowań demograficznych*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, 22, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Holzer J. Z., 2003, *Demografia*, PWN, Warszawa.
- Krupowicz J., 2008, *Badanie przestrzennego zróżnicowania wybranych procesów i struktur demograficznych w powiatach województwa dolnośląskiego*, Zeszyt nr 19. Sekcji Analiz Demograficznych, Komitet Nauk Demograficznych PAN.
- Kurek S., 2002, *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności w Polsce w układzie miast i gmin w okresie 1988-1998* [w:] J. T. Kowaleski., P. Szukalski (red.), *Proces starzenia się ludności – potrzeby i wyzwania, I Kongres Demograficzny w Polsce, Sesja problemowa, Łódź, 6-7 czerwca 2002*, Zakład Demografii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kurek S., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie zmian w strukturze wieku ludności Polski*, [w:] M. Gazińska (red.), *Zmiany struktur demograficznych i ich konsekwencje dla przyszłego rozwoju*, Zeszyty Sekcji Analiz Demograficznych, Komitet Nauk Demograficznych PAN, 1, 20a, Warszawa.
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Obszary wiejskie w Polsce*, 2011, Studia i analizy statystyczne, GUS, Warszawa, Olsztyn.
- Rakowska J., 2011, *Zmiany demograficzne na obszarach wiejskich Polski*, Wiś Jutra, listopad/grudzień 11/12 (160/161).

Summary

The paper presents an analysis of selected elements comprising the demographic potential of rural areas in Poland, such as: population size and its structure by sex and age. Those elements were researched in total for Poland as well as spatially, by 16 voivodships. The spatial differentiation of demographic structure was formulated basing on the following parameters: feminization rate, median age and dependency ratio. Additionally, the demographic analysis of rural population was extended with its synthetic portrayal – a population pyramid by sex and age. The article also investigates the changes in the structure with regard to three economic age groups: pre-working age, working age (mobile and immobile) and post-working age group. The current demographic structure of rural population was compared with the structure of the population living in towns and cities, as well as with the changes expected during the next 20 years (until the year 2030).





Mirosław BICZKOWSKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Wydział Nauk o Ziemi
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
mirbicz@umk.pl

Fundusze unijne jako czynnik rozwoju regionalnego w odniesieniu do koncepcji rozwoju neoendogenicznego

European funds as a factor of regional development with regard to the concept of neoendogenous development

Zarys treści. Głównym celem artykułu jest przybliżenie koncepcji rozwoju neoendogenicznego oraz próba umiejscowienia w niej funduszy unijnych, jako czynnika mającego istotny wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Skala środków zaangażowana w realizację polityk wspólnotowych stanowi istotny impuls aktywizujący wewnętrzny potencjał poszczególnych jednostek terytorialnych, wpisując się tym samym w koncepcję rozwoju neoendogenicznego. Powyższa problematyka została omówiona w ujęciu regionalnym na przykładzie środków finansowych wdrażanych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej oraz ich oddziaływaniu na wartość produktu krajowego brutto (PKB) i produktu regionalnego brutto (PRB) poszczególnych województw¹.

Słowa kluczowe: rozwój neoendogeniczny, fundusze unijne, obszary wiejskie, rozwój regionalny.

Wprowadzenie

Przeobrażenia w rozwoju społeczno-gospodarczym zachodzące współcześnie w obrębie poszczególnych jednostek terytorialnych są w coraz większym stopniu wypadkową oddziaływania dwóch sił. Z jednej strony są one efektem lokalnej gospodarki będącej pochodną szeregu endogenicznych czynników rozwoju, na które składają się m.in.: kapitał ludzki, potencjał i struktura gospodarki, zasoby środowiska przyrodniczego, zagospodarowanie infrastrukturalne, jakość i poziom życia mieszkańców, instytucje i organizacje lokalne. Dodatkowo na powyższe czynniki nakłada się jeszcze bagaż uwarunkowań regionalnych w postaci struktur ekonomicznych, społecznych, kulturowych czy też instytucjonalnych. Jak podaje K. Heffner (2007, s. 16) „można zatem przyjąć, że utrzymywanie się zróżnicowania

¹ Artykuł przygotowany w ramach projektu badawczego numer DEC-2012/07/B/HS4/00364 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.



poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w skali lokalnej, jak i regionalnej to efekt równoczesnego oddziaływania czynników o charakterze egzo- i endogenicznym”.

Z drugiej strony, w dobie postępującej globalizacji, mamy do czynienia z coraz silniejszym oddziaływaniem sił zewnętrznych (czynniki egzogeniczne), a w szczególności kierunków przepływu kapitału w skali międzynarodowej. Rodzi to zarówno szanse, jak i zagrożenia dla rozwoju i wzmacniania gospodarki regionu bądź też poszczególnych gmin (poziom lokalny). Mechanizmy finansowe mające istotny wpływ na kształtowanie lokalnych struktur społeczno-gospodarczych silnie wpisują się fundusze Unii Europejskiej. Fakt, iż w znacznej mierze są to instrumenty bezzwrotne, dodatkowo stymulują one szanse przyspieszenia rozwoju poszczególnych jednostek terytorialnych oraz stanowią impuls do zaktywizowania i pełniejszego wykorzystania posiadanych zasobów.

Silną współzależność pomiędzy dwiema wspomnianymi grupami uwarunkowań akcentuje koncepcja neoendogenicznego rozwoju obszarów wiejskich (Ray 1997, 2006, Klekotko 2005; Adamski i in. 2007). Koncepcja ta zakłada poszukiwanie i wykorzystywanie wszystkich możliwych zasobów lokalnych w celu jak największej absorpcji potencjalnych czynników zewnętrznych, aby z kolei pomnażać zasoby własne. Czynniki nie zastępują ani nie narzucają ścieżek rozwojowych poszczególnym obszarom, mają one za zadanie wspomagać procesy oddolne (Czapiewski 2010). Koncepcja rozwoju neoendogenicznego opiera się na równowadze pomiędzy wykorzystaniem zasobów danego obszaru (uwarunkowania endogeniczne) a środkami pozyskiwanymi ze źródeł zewnętrznych (uwarunkowania egzogeniczne) i stanowi pewnego rodzaju kompromis pomiędzy teoriami rozwoju egzo- i endogenicznego (Adamski i in. 2007).

Fundusze unijne, ich rola i wpływ na kształtowanie rozwoju poszczególnych jednostek samorządowych, nie doczekały się jeszcze solidnego osadzenia na gruncie teoretycznym. Jest to w Polsce stosunkowo nowy, chociaż silnie oddziałujący, czynnik rozwoju lokalnego i regionalnego, także w odniesieniu do obszarów wiejskich. W pierwszej dekadzie członkostwa Polski w Unii Europejskiej środki te stały się bowiem jednym z najistotniejszych czynników rozwojowych i stanowią o większości strategicznych inwestycji, realizowanych zarówno na szczeblu lokalnym (gmina), regionalnym (województwo), jak i ogólnokrajowym.

Przedstawiona w artykule problematyka wpływu funduszy unijnych na rozwój wewnętrznego potencjału społeczno-gospodarczego poszczególnych regionów stanowi jeden z przykładów możliwego podejścia badawczego. Wachlarz możliwości ich oceny jest znacząco szerszy, jednakże gros prac z tego zakresu ma charakter analiz stricte empirycznych. Z racji słabego osadzenia problematyki absorpcji funduszy unijnych na gruncie teoretycznym intencją autora była próba wpisania tej tematyki w istniejące koncepcje rozwoju lokalnego i regionalnego, które umożliwiają wyjaśnianie i analizowanie zjawisk na gruncie teoretycznym. Najatrakcyjniejszą i zarazem najbardziej trafną wydaje się koncepcja rozwoju neoendogenicznego, która łączy czynniki zewnętrzne, wpływające na rozwój jednostek samorządowych (w tym przypadku środki unijne) wraz z ich istniejącym, wewnętrznym potencjałem rozwojowym.

Niniejszy artykuł ma charakter przyczynkarski i w zamierzeniu autora jest wstępem do dalszej i szerszej dyskusji nad poruszaną problematyką. Praca składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej skoncentrowano się przede wszystkim na podstawach teoretycznych związanych z koncepcją rozwoju neoendogenego oraz na omówieniu najważniejszych zapisów związanych z rozwojem społeczno-gospodarczym wynikających z dokumentów o charakterze strategicznym. Natomiast w drugiej części pracy omówiono wpływ funduszy unijnych (na podstawie płatności realizowanych w ramach instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej – WPR) na zmianę wskaźników produktu krajowego brutto (PKB) oraz produktu regionalnego brutto (PRB) jako wyznacznika siły ekonomicznej poszczególnych województw, traktowanych w tym ujęciu jako miara wewnętrznego (endogenicznego) potencjału każdego z regionów.

W takim podejściu za najistotniejsze kryterium oceny środków unijnych jako czynnika neoendogenicznego należy uznać analizę wzajemnych zależności zachodzących pomiędzy wewnętrznym potencjałem absorpcyjnym poszczególnych regionów do pozyskiwania środków UE z jednej strony (funkcja adaptacyjna – podejmowanie działań przystosowujących jednostkę do warunków istniejących w jego otoczeniu zewnętrznym), a wpływem funduszy UE na podniesienie wskaźników gospodarczych poszczególnych regionów z drugiej (funkcja akceleracyjna – pozyskiwanie środków wpływa na przyspieszenie rozwoju gospodarczego). Obie tak zdefiniowane płaszczyzny analizy wzajemnie oddziałują na siebie, wpływając tym samym na zmiany w rozwoju społeczno-gospodarczym zachodzące wewnątrz każdego z regionów. Ponadto wielkość i sposób wykorzystania funduszy unijnych (inwestycje w „czynniki miękkie”, tj. kapitał ludzki, bądź „twarde”, np. w infrastrukturę) może wpływać na potencjalną atrakcyjność bądź nieatrakcyjność poszczególnych regionów, a więc stanowić o szansach lub barierach ich dalszego rozwoju.

Rozwój gospodarczy w świetle dokumentów strategicznych a koncepcja rozwoju neoendogenicznego

Pojęcie rozwoju jest wieloznaczne i stosowane w różnych kontekstach. Według Z. Chojnickiego (1999) może być analizowane na gruncie takich podstawowych kategorii przedmiotowych, jak zmiana i struktura, co pozwala na pełne określenie jego charakteru i funkcji poznawczych i ułatwia wykorzystanie tego pojęcia w analizie regionalnej. Rozwój można rozmieć jako ciąg ukierunkowanych i nieodwracalnych zmian, najczęściej o charakterze długotrwałym. Odbywa się on w sposób samoistny bądź też może być stymulowany oddziaływaniem otoczenia i kształtowany jest zarówno przez czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne (Churski 2008). Współczesny rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich jest kategorią szeroką, obejmującą nie tylko proces dywersyfikacji gospodarki (w kierunku dążenia do wielofunkcyjności), ale i aktywizację potencjału wewnętrznego regionu determinowanego przez posiadane zasoby (Romer 1990, 1994), nakłady inwestycyjne służące pokonywaniu barier wzrostu i wykorzystywanie mocnych stron regionu (Domański 2004) czy też przejawiającą się w pobudzaniu lokalnej

przedsiębiorczości i zdolności do przyciągania inwestycji zewnętrznych (Heffner 2007). W podobnym tonie rzecz ujmuje K. Zawalińska (2008), która w swoich analizach podjęła próbę oceny skuteczności i efektywności funduszy unijnych we wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu regionalnym. Problematyka rozwoju w ujęciu regionalnym jest generalnie częstym przedmiotem analiz w opracowaniach naukowych (m.in.: Czyż 1996, Domański 1997, Kołodziejczak 2003, Dutkowski 2001, Kudłacz 1999, Churski 2008).

W latach 80. XX wieku powstała jedna z ważniejszych koncepcji rozwoju gospodarczego *sustainable development*, którą można określić jako koncepcję trwałego, samopodtrzymującego się rozwoju. Jednymi z twórców tej koncepcji byli D. Pearce, E. Barbier, A. Markandya i R. Tumer (1989). W prostej linii nawiązuje ona do raportów Klubu Rzymskiego, a szczególnie do raportu dotyczącego granic wzrostu gospodarczego. Kształtowanie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego jest jednym z najistotniejszych problemów poruszonych w Strategii Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej (2005). Rangę tego zagadnienia potwierdza fakt, że zrównoważony rozwój łączy postęp gospodarczy z poszanowaniem przyrody i rozwojem społecznym, stwarzając lepsze perspektywy dla przyszłych pokoleń. Podobne założenia zawarte są w Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2007–2013, która ma na celu „poprawę konkurencyjności gospodarczej wszystkich województw poprzez zainicjowanie rozwoju regionalnego lepiej wykorzystującego regionalne potencjały endogeniczne, przy zachowaniu różnorodności, racjonalnym gospodarowaniu zasobami i dążeniu do zapewnienia większej spójności Polski” (*Narodowa Strategia...* 2005). Kolejnym dokumentem, stanowiącym trzon rozwoju gospodarczego w perspektywie średniookresowej, jest Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020 (KSRR). Analiza tego dokumentu wskazuje, że są niewielkie szanse realizacji tych priorytetów, które nie zostaną objęte wsparciem europejskim. W bieżącej perspektywie finansowej (2007–2013) środki UE pozostają głównym źródłem finansowania większości inwestycji. Fundusze krajowe przeznaczone są niemal wyłącznie na dofinansowanie funduszy europejskich (tzw. wkład własny). Także w kolejnej perspektywie, tj. w latach 2014–2020, środki unijne będą podstawowym źródłem finansowania krajowej polityki regionalnej. Zatem do roku 2020 „Strategia” nie przewiduje zasadniczej zmiany w systemie finansowania polityki regionalnej w Polsce. Autorzy KSRR szacują, że jedynie około 10% wszystkich funduszy krajowych nie będzie powiązane bezpośrednio z dofinansowaniem programów europejskich. Uwidacznia się w ten sposób kluczowa rola instrumentów unijnych, jako głównego źródła wsparcia rozwoju regionalnego (lokalnego). Przy tej okazji należy jednak wyraźnie podkreślić, że część funduszy które trafiają do Polski z budżetu UE, to środki krajowe pochodzące z obowiązkowych składek członkowskich, które wnosi każdy kraj członkowski UE, mają więc one zatem po części charakter instrumentów zwrotnych. Jednakże w odniesieniu do wewnętrznego rozwoju poszczególnych regionów oraz omawianej koncepcji rozwoju neoendogenicznego nie zmienia to zasadniczo ich istoty, bowiem są to środki pochodzące z otoczenia zewnętrznego.

Koncepcje rozwoju endogenicznego odrzucają jednolitą i liniową wizję rozwoju regionalnego. Uznają bowiem, że każdy region ma unikalny zestaw własnych cech tworzących specyficzny potencjał rozwojowy (Tödtling 2006). Jak zauważa B. Domański (2008) nie istnieje jedna dominująca ścieżka rozwoju regionów, zaś rozpoznanie zlokalizowanych zdolności w każdym regionie, warunków ich tworzenia i odtwarzania jest zadaniem władz publicznych oraz badaczy. Zgodnie z założeniami koncepcji Regionalnych Systemów Innowacyjnych (Bruijn i Lagendijk 2005) rozwój regionów powinien opierać się na zasobach wewnętrznych, nie wykluczając jednakże wykorzystania zewnętrznych doświadczeń i kapitałów. Słuszne wydaje się zatem przekonanie, że kształtowanie rozwoju zrównoważonego powinno odnosić się do umiejętnego pobudzania wewnętrznych procesów rozwojowych bazujących na zasobach lokalnych czynnikami zewnętrznymi. Dobrze wykorzystany potencjał endogeniczny stanowi bowiem narzędzie dla samonapędzającego rozwoju nowoczesnej gospodarki poszczególnych jednostek samorządowych. Pojawiające się trudności w rozwiązywaniu problemów społecznych i ekonomicznych wynikają m.in. z niewłaściwego wykorzystania regionalnego (lokalnego) potencjału endogenicznego. Szukając dróg wyjścia w zaistniałej sytuacji oraz nowych impulsów rozwojowych, szczególną uwagę zwraca się na dwa aspekty:

- przekonanie o konieczności kształtowania rozwoju zrównoważonego na podstawie endogenicznego potencjału regionu,
- upatrywanie szans w przyspieszeniu rozwoju we właściwym wykorzystaniu funduszy strukturalnych, które napływają do Polski z racji członkostwa w strukturach Wspólnoty.

Na rolę efektywności procesu absorpcji funduszy strukturalnych, jako czynnika wpływającego na kształtowanie podstaw trwałego i zrównoważonego rozwoju regionalnego (oprócz czynnika konkurencyjności i innowacyjności), uwagę zwracają także W. Ratajczak (2008) i J. Duda (2006).

Koncepcja rozwoju neoendogenicznego obszarów wiejskich (*neoendogenous development*) podkreśla potrzebę takiego modelu rozwoju, w którym lokalne i ponadlokalne siły byłyby utrzymywane w pewnej równowadze. Koncepcja ta wychodzi poza dychotomię endo- i egzogenicznego rozwoju, zwracając uwagę na dialektykę procesu rozwoju lokalnego, w którym endo- i egzogenne czynniki i mechanizmy nieustannie się przełamują (Ray 1997). Bazuje ona na poszukiwaniu i wykorzystywaniu wszystkich możliwych zasobów lokalnych w celu jak największej absorpcji potencjalnych czynników zewnętrznych, aby z kolei pomnażać zasoby własne. Podstawowe cechy modelu neoendogenicznego to:

- lokalne zasoby kapitału ludzkiego i społecznego (przedsiębiorczość, edukacja, kultura, itp.),
- partnerstwo społeczne (partycypacja obywatelska),
- udział aktorów pozalokalnych,
- odejście od sektorowego wspierania gospodarki na rzecz wsparcia inicjatyw lokalnych.

Dwie pierwsze cechy odnoszą się bezpośrednio do potencjału lokalnego (czynniki endogeniczne), dwie pozostałe wskazują na udział czynników zewnętrznych (egzogenicznych) w kształtowaniu ścieżek rozwoju wewnętrznego. Przesunięcie środka ciężkości ze wspierania poszczególnych sektorów gospodarki na rzecz inicjatyw lokalnych ma zapobiec wspieraniu poszczególnych sektorów gospodarki w izolacji od siebie oraz stosowania standardowych mierników w ocenie wymaganej pomocy pomijających aspekty położenia oraz zróżnicowania społeczno-kulturowego. Koncepcja rozwoju neoendogenicznego zakłada, że poszczególne obszary mogą same kształtować swoją politykę rozwojową poprzez odpowiednie sterowanie interwencjami zewnętrznymi. Równocześnie zakłada się, że poszczególne obszary muszą posiadać odpowiedni potencjał własny, aby móc wziąć odpowiedzialność za rozwój społeczno-gospodarczy oraz odpowiednio wykorzystać egzogeniczne instrumenty wsparcia. Istotą neoendogenicznego mechanizmu rozwojowego jest zatem uczestnictwo przedstawicieli lokalnej społeczności zarówno w formułowaniu, jak i w aplikacji strategii rozwojowej, przy współpracy z pozalokalnymi aktorami społecznymi (Czapiewski 2010).

W klasycznych koncepcjach rozwoju endogenicznego C. Ray znalazł idee, które odpowiadają na wyzwania współczesności, zaadaptował je jednak do realiów zglobalizowanego świata, w którym pełna endogeniczność nie jest możliwa (model oddolnego rozwoju całkowicie wolny od wpływów zewnętrznych). Jak pisze C. Ray (2006) „nawet najbardziej endogenne inicjatywy prędzej czy później potrzebują finansowego wsparcia lub też innego rodzaju form pomocy ze strony organizacji poziomu ponadlokalnego”. Również N. Ward (2005) podkreśla fakt, iż: „całkowicie endogenne rozwój jest nieosiągalnym ideałem”. Lokalne obszary nigdy nie będą wolne od wpływów zewnętrznych, zwłaszcza w globalizującym się świecie – wiejskość będzie zawsze w opozycji do miejskości, lokalny będzie zawsze funkcjonował w interakcji z ponadlokalnym, a zewnętrzne i wewnętrzne procesy muszą się balansować.

Model rozwoju neoendogenicznego zakłada rozwój oddolny, oparty na lokalnych zasobach i mechanizmach, ale przy wsparciu różnymi czynnikami o charakterze ponadlokalnym, które należy uwzględniać w fazie planowania rozwoju (Ray 1997). Jest to stan pewnej równowagi pomiędzy wykorzystaniem zasobów danego obszaru, a wsparciem ze źródeł zewnętrznych (Adamski i in. 2007). Efekty rozwoju neoendogenicznego powinny zaś przejawiać się m.in. w możliwościach przekształceń lokalnych struktur społeczno-ekonomicznych, umiejętnością reagowania na zmieniające się uwarunkowania zewnętrzne (adaptacyjność) czy też możliwościami kreowania innowacji na poziomie lokalnym (Garofoli 1992).

Oddziaływanie instrumentów wsparcia WPR na strukturę społeczno-gospodarczą – wybrane aspekty

Problematyka oddziaływania poszczególnych polityk UE na zmiany w zakresie poziomu rozwoju gospodarczego jest często podejmowana zarówno w badaniach naukowych, jak i rzeczowych raportach ewaluacyjnych. Wyniki badań prowadzonych na różnych płaszczyznach wskazują wyraźnie, że polskie regiony ujmo-

wane jako całość zbliżają się do średniego poziomu PKB *per capita* Unii Europejskiej. Środki unijne stanowią tu istotny, chociaż zarazem jeden z wielu, czynnik rozwojowy.

Rozpatrując szczegółowo rozkład wartości wskaźników makroekonomicznych, zauważyć można, że proces ten zachodzi nierównomiernie w wymiarze poszczególnych jednostek lokalnych i regionalnych. Prowadzić to może do wniosku, że realna konwergencja gospodarki polskiej jako całości może prowadzić do polaryzacji rozwoju, czyli sprzyjać dalszemu pogłębieniu różnic na poziomie regionów (Biczkowski 2013).

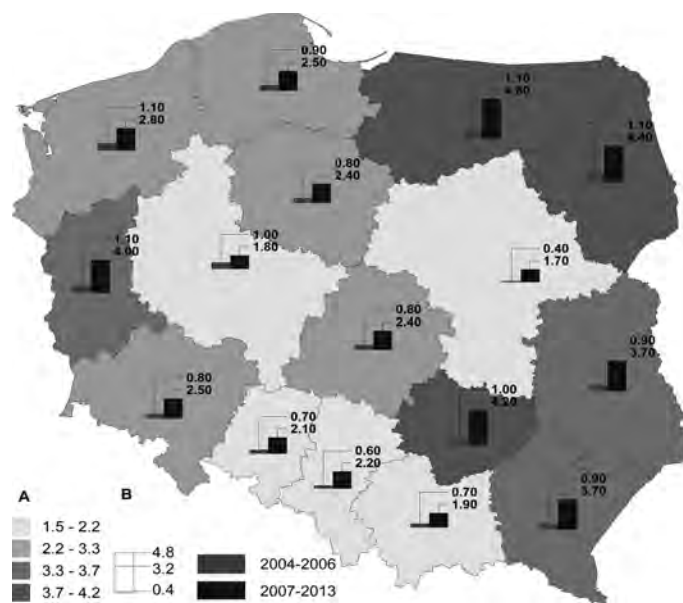
W celu określenia wpływu środków unijnych na rozwój gospodarczy poszczególnych regionów posłużono się kilkoma wskaźnikami, które ujęto w formie trzech par wskaźników odnoszących się do produktu krajowego brutto (PKB) bądź poziomu regionalnego brutto (PRB):

- udział regionu w PKB oraz transferach środków w ramach WPR (wg wartości nominalnych),
- produkt regionalny brutto (PRB) na mieszkańca oraz wielkość transferu środków WPR na mieszkańca (*per capita*),
- udział regionu w wytwarzaniu PKB oraz dynamika wzrostu PRB w latach 2005-2010.

Z pierwszej relacji wynika, że największy udział (nominalnie) w pozyskiwaniu środków UE ma województwo mazowieckie (niespełna 15%), które jednocześnie w największym stopniu decyduje o PKB Polski (21,5%; ryc. 2). Silna gospodarka regionu przekłada się zatem na wysokie możliwości absorpcyjne zewnętrznego kapitału. Jednocześnie, z uwagi na wielkość gospodarki regionu, wysokość pozyskanych środków UE w stosunku do produktu regionalnego brutto (PRB) jest relatywnie niewysoka i stanowi 1,5% wartości PRB (ryc. 1). Podobną relację obserwujemy w woj. wielkopolskim, które ma 9% udziału w wytwarzaniu krajowego PKB i blisko 11% udziału w ogólnej absorpcji środków unijnych z instrumentów WPR, co jest pochodną m.in. rolniczego – w znacznym stopniu – charakteru regionu.

Zupełnie inaczej sytuacja wygląda w przypadku woj. śląskiego. Pod względem PRB jest to drugi region w kraju (ponad 13% udziału w PKB), który jednocześnie w niewielkim stopniu swój rozwój opiera na środkach unijnych (udział województwa w transferach środków UE wynosi poniżej 3%). Wynik ten jest po części efektem założeń przyjętych w niniejszym artykule, bowiem analizę oparto o środki pochodzące z działań WPR, a region śląski ma jednak charakter przemysłowy. Fundusze wspólnotowe stanowią tu 1,9% wartości PRB.

Ponadto wyróżnić można jeszcze regiony, które mają niewielki udział w wytwarzaniu PKB i jednocześnie w stosunkowo małym stopniu partycypują w podziale środków z WPR. Dotyczy to przede wszystkim woj. opolskiego i lubuskiego. Każde z nich ma udział w wytwarzaniu PKB na poziomie około 2,3% i udział w absorpcji środków na poziomie 2% (opolskie) i 3% (lubuskie).



Ryc. 1. Udział funduszy pomocowych (WPR): A) w relacji do wartości produktu regionalnego brutto (%); B) w relacji do dwóch okresów programowania: 2004–2006 oraz 2007–2013 (%).

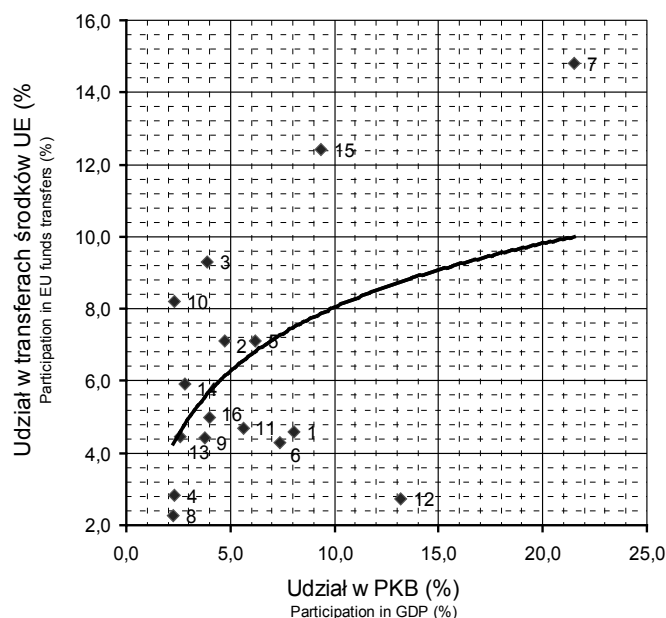
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Wpływ funduszy europejskich na gospodarkę polskich regionów i konwergencję z krajami UE. Raport 2010; średni wpływ w okresie 2004–2015, MRR, Warszawa, 2010.

The share of EU funds (CAP): a) in relation to the gross regional product (%), B) in relation to the two programming periods: 2004–2006 and 2007–2013 (%)

Source: own study based on: The impact on the economy of the European fund of Polish regions and convergence with EU countries. Report 2010, Ministry of Regional Development.

W obu przypadkach relatywnie niska wartość środków kierowanych do tych województw jest niejako adekwatna do ich wkładu w bilans PKB całego kraju. Większe oddziaływanie na gospodarkę regionu środki UE mają jednak w woj. lubuskim, w którym stanowią około 3,3% wartości PRB, aniżeli opolskim – 1,8% PRB.

Kolejna z przyjętych relacji odnosi się do wartości *per capita*, zatem lepiej oddaje realny wpływ funduszy unijnych w odniesieniu do faktycznego potencjału ludnościowego poszczególnych regionów. Takie ujęcie potwierdza co prawda siłę gospodarki regionu Mazowsza (PRB ponad 55 tys. zł/1 mieszkańca), jednakże pod względem wielkości transferu środków z WPR (około 1700 zł/1 mieszkańca) plasuje się ono pośrodku stawki.



Ryc. 2. Zależność między udziałem z transferach środków UE, a udziałem w PKB (%)

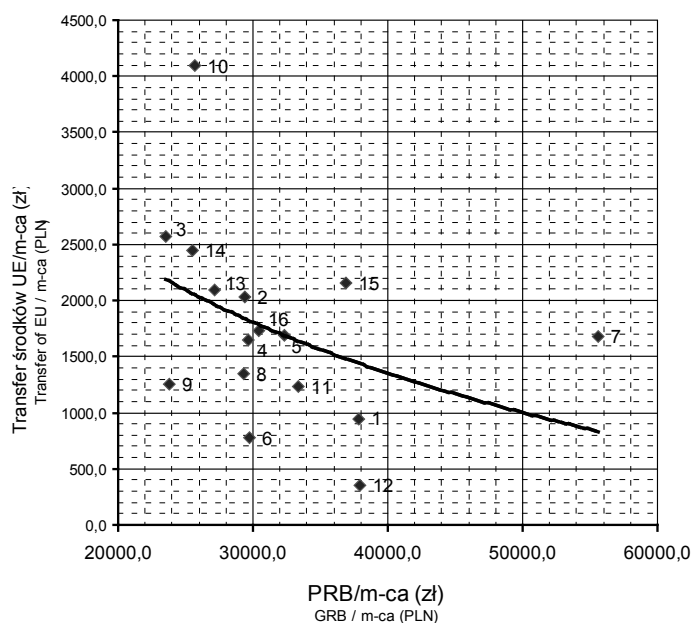
1-16 – numery województw (*numbers of voivodships*): 1 – dolnośląskie, 2 – kujawsko-pomorskie, 3 – lubelskie, 4 – lubuskie, 5 – łódzkie, 6 – małopolskie, 7 – mazowieckie, 8 – opolskie, 9 – podkarpackie, 10 – podlaskie, 11 – pomorskie, 12 – śląskie, 13 – świętokrzyskie, 14 – warmińsko-mazurskie, 15 – wielkopolskie, 16 – zachodniopomorskie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARIMR, MRR, GUS.

The relationship between the share of EU funds transfers, and the share of GDP (%)

Source: own study based on data from ARMA, MRD, CSO.

Przyjęty do porównań w drugiej parze zestaw cech wyraźnie wskazuje, że fundusze UE relatywnie największe oddziaływanie na gospodarkę mają w przypadku woj. podlaskiego. Region ten zalicza się do najuboższych w kraju (PRB na mieszkańca około 26 tys. zł), zaś wysokość absorpcji sięga 4100 zł/1 mieszkańca (ryc. 3). Może to stanowić potwierdzenie faktu, że główne założenie realizowanych polityk wspólnotowych, koncentrujące się na wyrównywaniu szans rozwojowych, w mniejszym bądź większym stopniu jest jednak realizowane. Dodatkowym argumentem jest jeden z najwyższych w kraju udziałów środków unijnych w PRB, które w przypadku woj. podlaskiego wynosi 3,9%. Jedynie w woj. warmińsko-mazurskim udział ten jest wyższy i sięga 4,2%. Jednocześnie województwo to znajduje się na trzecim miejscu w kraju pod względem absorpcji środków *per capita* – blisko 2,5 tys./1 mieszkańca. Odnosząc się do przywołanej koncepcji rozwoju neoendogennej, można stwierdzić, że w przypadku obu regionów (warmińsko-mazurski i podlaski) środki UE stanowią istotny mechanizm wzmacniania i wykorzystywania ich wewnętrznego potencjału.



Ryc. 3. Zależność między transferem środków UE na mieszkańca, a wysokością PRB *per capita*.

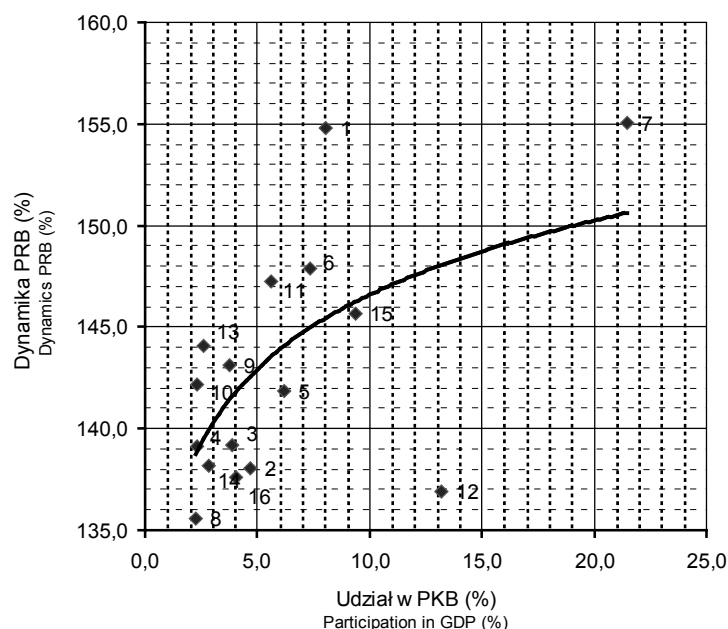
1–16 – numery województw: jak w ryc. 2 (1–16 – numbers of voivodeships as in Fig. 2).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, MRR, GUS.

The relationship between the transfer of EU funds per capita and the amount of GRP per capita.

Source: own study based on data from ARMA, MRD, CSO.

Wyniki zaobserwowane w trzeciej parze wskaźników, tj. udziału poszczególnych regionów w wytwarzaniu PKB oraz dynamiki wzrostu ich PRB, świadczą o postępującej polaryzacji w rozwoju gospodarczym regionów. Największa dynamika PRB występuje bowiem w tych województwach, które i tak stanowią już o sile polskiej gospodarki, czyli: mazowieckim (21,5% krajowego PKB i dynamika PRB 155,1%), dolnośląskim (odpowiednio 8,1% i 154,8%), małopolskim (7,4% i 147,9%), pomorskim (5,6% i 147,2%) i wielkopolskim (9,4% i 145,6%). Wyjątek stanowi woj. śląskie, którego udział w PKB jest wysoki i sięga 13,2%, jednakże dynamika na tle pozostałych regionów jest niska i wynosi 136,9% (jedynie w woj. opolskim dynamika ta jest niższa – 135,6%). Zauważalny jest fakt, że upadek przemysłu wydobywczego nie został odpowiednio zrekompensowany i zastąpiony innym czynnikiem rozwojowym, będącym siłą napędową regionu. Dopiero w ostatnich latach, po okresie stagnacji, za sprawą wielu nowych inwestycji (wspieranych również środkami UE) województwo to zaczyna wykorzystywać swój potencjał.



Ryc. 4. Zależność między dynamiką PRB, a udziałem w PKB poszczególnych regionów (%). 1–16 – numery województw: jak w ryc. 2 (1–16 – numbers of voivodships as in Fig. 2).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, MRR, GUS.

The relationship between the dynamics of PRB and participation in the GDP of each region (%).

Source: own study based on data from ARMA, MRD, CSO.

Dokonując próby oceny wpływu środków UE na zmianę wielkości produktów regionalnych brutto (PRB), należy pamiętać o wielkości funduszy dla poszczególnych województw. Różnice w skuteczności i efektywności oddziaływania środków na sytuację społeczno-gospodarczą wynikają z jednej strony ze struktury i wielkości transferów w obrębie wdrażanych programów, z drugiej zaś z siły ekonomicznej każdego z regionów. Wpływ instrumentów pomocowych WPR można szacować m.in. na bazie wskaźnika liczonego jako stosunek udziału danego województwa w wielkości transferów środków WPR (A) do jego udziału w krajowym PKB (B). Taka metoda określenia oddziaływania środków unijnych w ujęciu makroekonomicznym jest stosowana m.in. przez K. Zawalińską (2008). Wyniki przeprowadzonej analizy wskazują, że największe znaczenie dla rozwoju gospodarki mają fundusze w województwach zaliczanych do tzw. Polski wschodniej. Udział woj. podlaskiego w całkowitej puli wypłaconych dotychczas środków z WPR jest 3,5-krotnie wyższy niż jego wkład w wytwarzanie PKB (wskaźnik relacji A/B = 3,54). Podobnie jest w woj. lubelskim (relacja A/B = 2,40) czy warmińsko-ma-

zurskim (2,10). Rolę funduszy UE w gospodarce regionu potwierdza także ich udział w relacji do PRB, który we wspomnianych województwach przekracza 3%.

Z drugiej strony mamy województwa uznawane za silne ekonomicznie, które korzystają ze środków UE w mniejszym stopniu, aniżeli ich wkład w tworzenie PKB. Do grupy tej zaliczyć można przede wszystkim województwa: śląskie (relacja A/B = 0,21), małopolskie (0,58), dolnośląskie (0,57) i mazowieckie (0,69). Udział środków unijnych w relacji do PRB wynosi w nich 1,5–1,9%, jedynie w dolnośląskim przekracza nieco 2%.

Podsumowanie

Próbując oceniać inwestycje finansowane środkami unijnymi, można stwierdzić, że pomimo iż ich wpływ na rozwój ma w znacznej części charakter punktowy, to podnoszą one jednocześnie potencjał jednostek, które realizują takie projekty. Poziom pozyskanego wsparcia jest silnie skorelowany ze zróżnicowaniem poziomu dochodów własnych gmin, bowiem najwyższy poziom pozyskanego wsparcia UE występuje w gminach o najwyższym poziomie dochodów własnych. Zauważalna jest tu zatem silna współzależność pomiędzy oddziaływaniem czynników endogenicznych i egzogenicznych. Koncepcja rozwoju neoendogenicznego zakłada poszukiwanie i wykorzystywanie wszystkich możliwych zasobów lokalnych w celu jak największej absorpcji potencjalnych czynników zewnętrznych, aby z kolei pomnażać zasoby własne. Jak zaznacza K. Gorlach (2005), rozwój egzogeny może prowadzić do marginalizacji zależnościowej, zaś rozwój endogeny do marginalizacji wykluczającej. Rozwój neoendogeniczny stanowi zaś szansę uniknięcia tych zagrożeń, ponieważ próbuje wykorzystać obydwa typy czynników, dbając jednocześnie o dopływ zasobów zewnętrznych oraz waloryzację zasobów wewnętrznych. Koncepcja ta stanowi wiarygodny mechanizm dla umiejscowienia w niej funduszy unijnych jako czynnika mającego istotny wpływ na stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego przy wykorzystaniu wewnętrznego potencjału. Sam zaś mechanizm rozwoju neoendogenicznego jest istotnym atrybutem trwałego rozwoju.

Zagadnienie zmniejszania różnic, zwłaszcza poprzez sterowanie procesem rozwoju w ramach polityki regionalnej i wdrażania środków unijnych na obszarach wiejskich, są jednymi z najważniejszych problemów podejmowanych na szczeblu krajowym i europejskim. Biorąc pod uwagę skalę środków finansowych zaangażowanych w realizację polityk wspólnotowych, można przyjąć tezę, że środki unijne stanowią jeden z najistotniejszych czynników procesu konwergencji oraz zmian struktur społeczno-gospodarczych w ujęciu regionalnym (w kierunku zmniejszania międzyregionalnych dysproporcji), a także są ważnym impulsem aktywującym wewnętrzny potencjał poszczególnych jednostek samorządowych. Wpisują się tym samym w koncepcję rozwoju neoendogenicznego.

Literatura

- Adamski T., Dzwonkowska K., Gorlach K., Pilachowski A., Starosta P., 2007, *Wiedza w rozwoju zrównoważonym wsi*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Biczkowski M., 2013, *Przestrzenna alokacja wsparcia finansowego z instrumentów wspólnej polityki rolnej i ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich* [w:] M. Wójcik (red.) *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodzensis, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 93–114.
- Bruijn P., Lagendijk A., 2005, *Regional Innovation Systems in the Lisbon Strategy*, European Planning Studies, 13, 8.
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii ekonomicznej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Churski P. 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Czapiewski K., 2010, *Neoendogeniczny rozwój obszarów wiejskich na przykładzie gminy Łęczycze*, [w:] M. Tarkowski, J. Mazurek (red.), *Wybrane problemy rozwoju lokalnego w Polsce Północnej*, Regiony Nadmorskie 18, Uniwersytet Gdański, s. 102–116.
- Czyż T., 1996, *Nierówności regionalne w okresie transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1814, Studia Geograficzne, t. 45.
- Domański B., 2008. *Historia i przyszłość europejskich regionów – w poszukiwaniu nowych podejść*, [w:] P. Jakubowska, A. Kukliński, P. Żuber (red.), *Problematyka przyszłości regionów – w poszukiwaniu nowego paradygmatu*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 46–53.
- Domański R., 1997, *Przestrzenna transformacja gospodarki*, PWN, Warszawa.
- Domański R., 2004, *Geografia ekonomiczna. Ujęcie dynamiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Duda J., 2006, *Regionalne Strategie Innowacji narzędziem zwiększania konkurencyjności polskich regionów*, [w:] D. Kopycińska (red.) *Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego*, Microeconomics Department, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, s. 99–109.
- Dutkowski M., 2001, *Typologia polskich regionów*, [w:] J. Szomburg (red.), *Polityka regionalna państwa pośród uwikłań instytucjonalno-regulacyjnych*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk, s. 89–95.
- Garofoli G., 1992, *Endogenous development and Southern Europe: an introduction*, [w:] G. Garofoli (red.), *Endogenous development and Southern Europe*, Avebury, Aldershot, s. 1–13.
- Gorlach K., 2005, *Przyszłość polskiej wsi a rola państwa polskiego, polityki rolnej UE oraz aktywności mieszkańców*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Heffner K., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 11–26.

- Klekotko M., 2005, *Wiejskie społeczeństwo obywatelskie czy wiejskie społeczności obywatelskie? O problemach badania obywatelskości ludności wiejskiej*, [w:] K. Gorlach, G. Foryś (red.), *W obliczu zmiany: wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, s. 107–117.
- Kołodziejczak A., 2003, *Interpretacja wyników badań zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich*, [w:] H. Rogacki (red.) *Problemy interpretacji wyników metod badawczych stosowanych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 289–296.
- Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2010–2020*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 13 lipca 2010 r.
- Kudłacz T., 1999, Zróżnicowanie rozwoju regionalnego w Polsce na tle sytuacji w Unii Europejskiej, [w:] *Polska w Unii Europejskiej*, Instytut Studiów Strategicznych, 39, Kraków, s. 107–120.
- Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2007–2013*, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Departament Polityki Regionalnej, wrzesień 2005, Warszawa.
- Odnowiona Strategia UE dotycząca Trwałego Rozwoju*, 2006, Rada Unii Europejskiej, 10117/06.
- Pearce D., Markandya A., Barbier E., 1989, *Blueprint for a green economy*, London, Earthscan.
- Ray C., 1997, *Towards a theory of the dialectic of rural development*, *Sociologia Ruralis*, 27, 3, s. 345–362.
- Ray C., 2006, *Neo-endogenous rural development in the EU*, [w:] P. Cloke, T. Marsden, & P. Mooney (red.), *The handbook of rural studies*, London: SAGE Publications Ltd., s. 278–292.
- Ratajczak W., 2008, *Innowacyjność a konkurencyjność polskich regionów* [w:] J. J. Parysek, T. Strykiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 299–313.
- Romer P. M., 1990, *Endogenous Technological Change*, *Quarterly Journal of Economics*, 98, s. 71–102.
- Romer P. M., 1994, *The Origins of Endogenous Growth*, *Journal of Economic Perspectives*, 8, s. 3–22.
- Tödling F., Lehner P., Trippl M., 2006, *Innovation in Knowledge Intensive Industries – the Nature and Geography of Knowledge Links*. *European Planning Studies*, 14, 8.
- Ward N., Atterton J., Kim T., Lowe P., Phillipson J., Thompson N., 2005, *Universities, the Knowledge Economy and “Neo-Endogenous Rural Development*, Centre for Rural Economy Discussion. Paper Series, 1.
- Wpływ funduszy europejskich na gospodarkę polskich regionów i konwergencję z krajami UE, średni wpływ w okresie 2004–2015*, Raport 2010, MRR.
- Zawalińska K., 2008, *Fundusze unijne: skuteczność i efektywność wspierania rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 59–91.



Summary

The main objective of this paper is to introduce the concept of neoendogenous development and attempt to place the EU funds as a factor influencing neoendogenous socio-economic development of rural areas. The scale of resources involved in the implementation of Community policies is an important stimulus activating the internal potential of individual territorial unit serving of the concept of neoendogenous development. This issue is discussed in the regional context on the example of measures implemented within the framework of the Common Agricultural Policy and its impact on the gross domestic product (GDP) and gross regional product (GRP) of each voivodship.







Roman RUDNICKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Toruń 87-100, ul. Lwowska 1
Roman.Rudnicki@umk.pl

Zmiany liczby i powierzchni gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 jako element oceny rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce

Changes in the number and area of agricultural holdings in the period of 2002–2010 as an evaluation criterion of Human Development Index in Poland

Zarys treści: Artykuł dotyczy analizy porównawczej wybranych wyników powszechnych spisów rolnych z lat 2002 i 2010 oraz próby ich wykorzystania do konstrukcji szeregu wskaźników rozwoju społeczno-gospodarczego. W opracowaniu skoncentrowano się na ocenie zmian liczby gospodarstw rolnych (z wydzieleniem działek rolnych do 1 ha UR i gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR) oraz powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych (z wydzieleniem powierzchni użytków rolnych i pozostałych gruntów), z uwzględnieniem dysproporcji zachodzących między dwiema formami agregacji danych statystyki rolniczej – według siedziby gruntów gospodarstwa oraz według siedziby użytkownika gospodarstwa. Analizowane cechy agrarne wykorzystano do konstrukcji syntetycznego wskaźnika poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego (średnia wartość znormalizowana). Wykazano silne zróżnicowanie przestrzenne badanych zjawisk potwierdzające historycznie ukształtowany podział polskiej przestrzeni społeczno-ekonomicznej na regiony słabej (Polska wschodnia) i silnej rozwinięte (Polska zachodnia).

Słowa kluczowe: liczba gospodarstw rolnych, powierzchnia gospodarstw rolnych, rolnictwo, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, Polska.

Wprowadzenie

Liczba i powierzchnia gospodarstw rolnych są szczególnie ważnymi cechami wewnętrznymi rolnictwa, stanowiącymi podstawę konstrukcji szeregu wskaźników charakteryzujących jego strukturę przestrzenną (por. opracowania monograficzne dotyczące polskiego rolnictwa: Bański 2007, Głębocki 2007, 2005, Kostrowicki 1978 i Olszewski 1985). Jednakże cechy te mogą być również wykorzystane do szerszych analiz (pozarolniczych) dotyczących problemu zróżnicowania terytorialnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Do realizacji tak określonego celu badawczego posłużono się wieloaspektową analizą liczby i powierzchni gospodarstw rolnych, ukierunkowaną na wydzielenie wybranych cech diagnostycznych rozwoju społeczno-gospodarczego.



Analizę liczby gospodarstw rolnych przeprowadzono według siedziby użytkownika gospodarstwa (jego miejsca zamieszkania, niezależnie od rzeczywistego położenia gruntów tego gospodarstwa), z uwzględnieniem podziału na najmniejsze jednostki – do 1 ha UR (tzw. działki rolne) oraz gospodarstwa rolne powyżej 1 ha UR.

W przypadku powierzchni gospodarstw rolnych posłużono się danymi zagregowanymi według siedziby gruntów gospodarstwa, które przypisano tym jednostkom administracyjnym, gdzie znajdowały się budynki gospodarcze i powierzchnia gruntów, a jeżeli nie było zabudowań, to w gminie, gdzie znajdowała się największa powierzchnia gruntów. W analizie uwzględniono także podział powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych na grunty rolne i pozostałe grunty.

Prezentacja szeregu wyżej wymienionych cech agrarnych zarówno według siedziby użytkownika gospodarstwa rolnego, jak i według położenia jego gruntów umożliwiła wprowadzenie do analizy wskaźnika lokalizacji agrarnej (WLA), zdefiniowanego jako wielkość danego miernika agrarnego według siedziby użytkownika w odsetku tego miernika według siedziby gospodarstwa.

Analizowane cechy agrarne wykorzystano do konstrukcji trzech wskaźników: 1) gospodarstwa rolne w udziale ogólnej liczby jednostek gospodarczych (indywidualne gospodarstwa rolne i podmioty rejestrze REGON łącznie), 2) grunty gospodarstw rolnych w udziale ogólnej powierzchni danej jednostki administracyjnej oraz 3) wskaźnik lokalizacji agrarnej wg liczby gospodarstw, które ujęto łącznie jako syntetyczny, agrarny wskaźnik poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (średnia wartość znormalizowana). Zaproponowany wskaźnik stanowi propozycję uzupełnienia pakietu cech stosowanych w badaniach poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego i może przyczynić się do podniesienia rangi rolnictwa w tego typu analizach.

Zakres czasowy analizy obejmuje okres 8 lat – pomiędzy dwoma spisami powszechnymi rolnictwa 2002 i 2010 – szczególnie ważny dla przemian społeczno-gospodarczych w Polsce, przede wszystkim ze względu na wykorzystanie funduszy UE – przedakcesyjnych (lata 2002–2004) oraz związanych z członkostwem w UE (po 2004 r.). Podstawę artykułu stanowią udostępnione w BDL dane GUS według województw i 379 powiatów (w uwzględnieniu ich podziału na grodzkie – 65 i ziemskie – 314), z korektą różnic wynikających ze zmiany podziału administracyjnego w badanym okresie.

Zmiany liczby gospodarstw rolnych

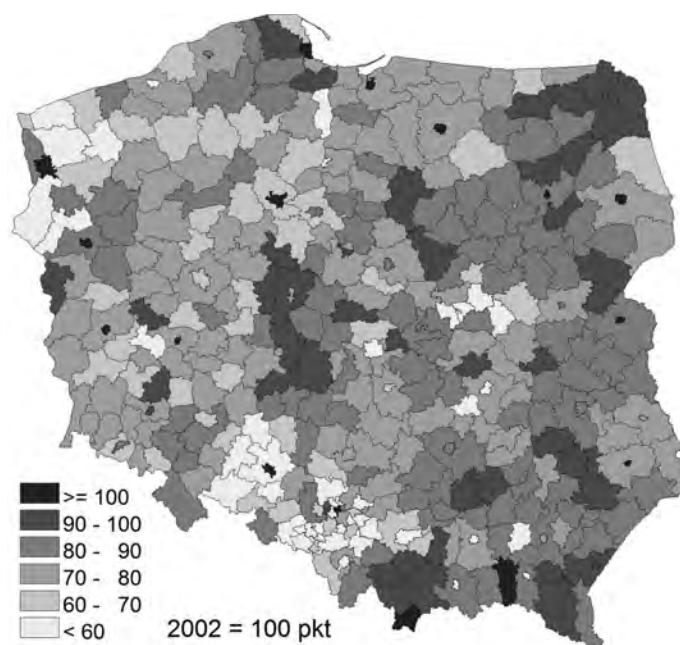
Okres 2002–2010 w Polsce charakteryzował się tendencją do spadku liczby gospodarstw rolnych. W tym czasie ubyło 655,6 tys. gospodarstw (z 2933,2 tys. do 2277,6 tys.). Wskaźnik zmian (stan w 2002 r.=100 pkt, wg siedziby użytkownika gospodarstwa) wynosił 76 pkt i cechował się dużym zróżnicowaniem regionalnym (od 65 w woj. śląskim do 87 w podlaskim – por. tab. 1) oraz przede wszystkim w układzie powiatów (od 20 w namysłowskim do 299 w m. Opole).

Tabela 1. Liczba gospodarstw rolnych w Polsce – stan w 2010 r. i zmiany w latach 2002–2010 – wg siedziby użytkownika gospodarstwa.

Wyszczególnienie	Ogólna liczba gospodarstw rolnych		Udział i zmiany liczby gospodarstw rolnych wg grup obszarowych					
			do 1 ha UR		powyżej 1 ha UR		w tym: 15 ha UR i więcej	
	stan w 2010 r. (tys.)	zmiany w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)	% ogólnej liczby gosp. (2010)	zmiany liczby w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)	% ogólnej liczby gosp. (2010)	zmiany liczby w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)	% ogólnej liczby gosp. pow. 1 ha (2010)	zmiany liczby w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)
POLSKA	2277,6	78	31,4	73	68,6	80	12,6	99
Dolnośląskie	107,3	76	40,9	76	59,1	76	16,8	100
Kujawsko-pomorskie	88,6	76	23,4	57	76,6	85	27,8	97
Lubelskie	257,3	84	26,2	82	73,8	85	8,7	102
Lubuskie	43,0	78	45,3	84	54,7	73	20,0	106
Łódzkie	168,1	80	20,0	75	80,0	81	9,0	98
Małopolskie	283,5	76	42,8	77	57,2	74	1,5	143
Mazowieckie	277,5	75	14,4	51	85,6	81	12,1	96
Opolskie	44,8	60	36,5	51	63,5	68	23,0	103
Podkarpackie	261,4	84	44,5	103	55,5	74	2,2	160
Podlaskie	104,0	87	17,3	89	82,7	86	25,9	92
Pomorskie	60,9	79	29,7	79	70,3	79	25,3	91
Śląskie	163,3	65	52,5	60	47,5	70	4,6	117
Świętokrzyskie	141,9	82	27,3	83	72,7	82	3,8	120
Warmińsko-mazurskie	65,1	81	31,8	73	68,2	85	36,6	93
Wielkopolskie	162,7	81	23,8	62	76,2	89	21,5	100
Zachodnio-pomorskie	48,1	68	33,6	55	66,4	77	29,3	98

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Szczególnie duży spadek liczby gospodarstw (wskaźnik zmian poniżej 60 pkt) wystąpił w 43 powiatach, tworzących największe skupienie w trzech województwach Polski południowej: małopolskim (5 powiatów), śląskim (15) i opolskim (5). Ponadto wysokie tempo ubytku gospodarstw rolnych miało miejsce na Mazowszu (rejon Warszawa-Radom – 6 powiatów) i Pomorzu Zachodnim (6 powiatów). Z drugiej strony odnotowano 18 jednostek wyróżniających się wzrostem liczby gospodarstw rolnych – były to wybrane powiaty grodzkie (por. ryc. 1). Jednakże wskaźnik zmian obliczony dla ogółu tych powiatów był znacznie niższy – wynosił 70 pkt (powiaty ziemskie – 78 pkt).



Ryc. 1. Zmiany liczby gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 (stan w 2002 r. = 100 pkt).

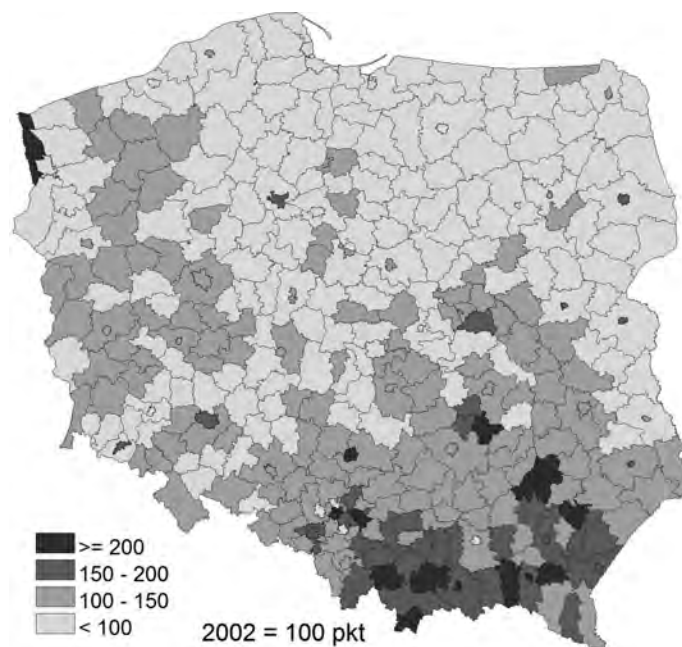
Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

Changes in the number of agricultural holdings in the period of 2002–2010 (as of 2002=100 points)

Source: Own work on the basis of BDL GUS [Local Data Bank by Central Statistical Office].

Zjawisko spadku liczby gospodarstw rolnych w Polsce było zróżnicowane według grup obszarowych gospodarstw. Najsilniej zaznaczyło się w przypadku jednostek najmniejszych – do 1 ha UR. Średni dla kraju wskaźnik zmian liczby tych gospodarstw wynosił 73 pkt – był zróżnicowany w ujęciu województw od 51 (mazowieckie, opolskie) do 103 (podkarpackie – jedyny region cechujący się wzrostem analizowanej grupy gospodarstw). Największe spadki charakteryzowały powiaty grodzkie (średnio 61 pkt).

Spadek liczby gospodarstw dotyczył także jednostek powyżej 1 ha UR – wynosił 80 pkt (od 70 w woj. śląskim do 89 w wielkopolskim), w tym objął także grupę gospodarstw powyżej 15 ha UR (średnio w kraju 99 pkt). Jednakże w odniesieniu do tych gospodarstw spadek wystąpił jedynie w Polsce centralnej i północnej – w województwach: kujawsko-pomorskim, łódzkim, mazowieckim, podlaskim, pomorskim (najniższa wartość wskaźnika 91 pkt), warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim.



Ryc. 2. Zmiany liczby gospodarstw rolnych powyżej 15 UR w latach 2002–2010 (stan w 2002 r. = 100 pkt).

Źródło: jak ryc. 1.

Changes in the number of agricultural holdings with agricultural acreage of over 15 ha in the period of 2002–2010 (as of 2002=100 points).

Source: as in Fig. 1.

Charakteryzujący szereg powiatów Polski północnej spadek liczby gospodarstw powyżej 15 ha UR wskazuje na zachodzący w tych regionach proces koncentracji ziemi, powiązany także z przejmowaniem gruntów gospodarstw dużych (powyżej 15 ha UR). Z drugiej strony w województwach Polski zachodniej (lubuskie) i południowej (od dolnośląskiego do podkarpackiego) odnotowano tendencję do wzrostu liczby gospodarstw dużych. Zjawisko – najbardziej widoczne w województwach małopolskim (przybyło 742 gospodarstwa) i podkarpackim (przybyło 1196 gospodarstw) – wskazuje na zachodzące pozytywne procesy agrarne, jednakże jego skala – w odniesieniu do ogólnej liczby gospodarstw – jest niewielka.

W celu kompleksowego ujęcia tych przemian analizą objęto relację między wskaźnikami zmian liczby działek rolnych (do 1 ha UR) i gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR. Wartość tak skonstruowanego wskaźnika wynosiła dla Polski 0,92 – w układzie województw wahała się od 0,63 w mazowieckim do 1,4 w podkarpackim (por. tab. 2).

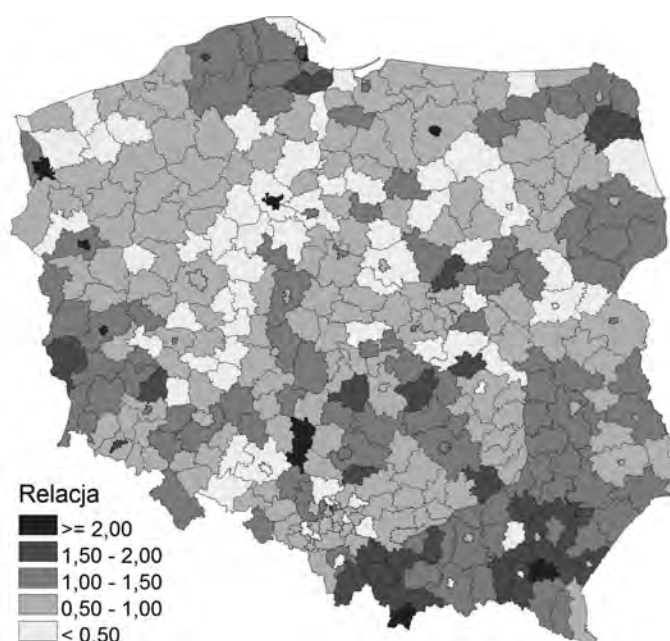
Tabela 2. Wybrane elementy oceny zmian liczby gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 (wg siedziby użytkownika gospodarstwa).

Wyszczególnienie	Relacja między wskaźnikiem zmian w latach 2002–2010 liczby gospodarstw rolnych do 1 ha i wskaźnikiem zmian liczby gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR	Ogólna liczba jednostek gospodarczych (podmioty REGON + indywidualne gospodarstwa rolne powyżej 1 ha)	W tym:	
			gospodarstwa rolne w % ogólnej liczby jednostek gospodarczych	
			stan w 2010 r.	zmiany % w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)
POLSKA	0,92	5468,2	28,5	79
Dolnośląskie	0,99	394,2	16,0	72
Kujawsko-pomorskie	0,66	253,6	26,7	89
Lubelskie	0,96	353,8	53,6	89
Lubuskie	1,14	129,4	18,0	72
Łódzkie	0,92	365,2	36,8	89
Małopolskie	1,04	493,5	32,9	75
Mazowieckie	0,63	918,4	25,8	75
Opolskie	0,75	127,4	22,2	67
Podkarpackie	1,40	297,6	48,7	83
Podlaskie	1,03	177,8	48,3	94
Pomorskie	1,00	302,8	14,1	71
Śląskie	0,86	529,1	14,6	70
Świętokrzyskie	1,02	211,8	48,7	87
Warmińsko-mazurskie	0,85	163,2	27,1	83
Wielkopolskie	0,70	498,8	24,7	82
Zachodniopomorskie	0,72	251,8	12,5	71

Źródło: jak w tab. 1.

Analiza różnicowania przestrzennego powyższych relacji wykazała, że pozytywne zjawiska agrarne – związane z wyższym tempem spadku liczby działek rolnych do 1 ha UR, w porównaniu z tempem zmian liczby gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR – zachodzą przede wszystkim na terenie Wielkopolski, Kujawsko-pomorskiego i północnego Mazowsza (por. ryc. 3 – wskaźnik poniżej 0,5). Z drugiej strony odnotowano obszary charakteryzujące się relatywnie mniejszym, w porównaniu z liczbą gospodarstw do 1 ha UR, spadkiem gospodarstw rolnych powyżej 1 ha. Sytuację taką, wskazującą na zagrożenie rozdrobnieniem agrarnym, stwierdzono w pojedynczych powiatach, głównie na terenie Polski południowo-wschodniej, Podlasia, Kaszub i ziemi lubuskiej. Zjawisko to najwyraźniej zagna-

czyło się w grupie dziesięciu powiatów o najwyższych – przekraczających 2 – wartościach omawianego wskaźnika (sześciu grodzkich i czterech ziemskich – por. ryc. 2). Niekorzystne przemiany agrarne w okresie 2002–2010 dobrze ilustruje powiat tatrzański, gdzie w warunkach wzrostu ogólnej liczby gospodarstw (z 8,2 do 8,6 tys.; wskaźnik zmian 105 pkt), ich przyrost związany jest z grupą gospodarstw najmniejszych do 1 ha UR (z 2,5 tys. ha do 4,8 tys. ha; wskaźnik zmian 196 pkt) oraz spadkiem liczby gospodarstw powyżej 1 ha UR (z 5,7 tys. do 3,8 tys.; wskaźnik zmian 66 pkt), przez co omawiany wyżej wskaźnik relacji wynosił 2,98.



Ryc. 3. Relacja między wskaźnikami zmian liczby działek rolnych do 1 ha i liczby gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR w latach 2002–2010.

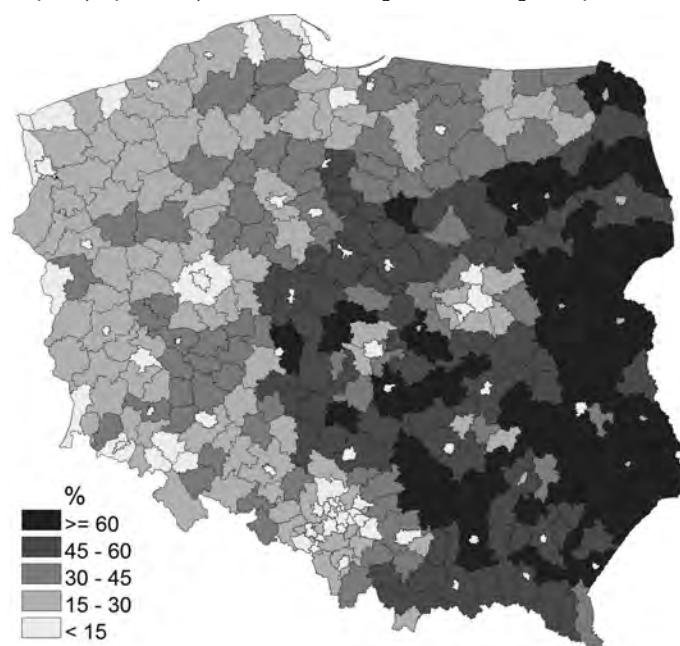
Źródło: jak rycina 1.

Relation of 2002–2010 change between indicators for the number of agricultural holdings of up to 1 ha and the number of agricultural holdings of over 1 ha in acreage.

Source: as in Fig. 1.

Wyżej omówione przemiany w niewielkim stopniu zmieniły obraz zróżnicowania przestrzennego struktury obszarowej gospodarstw. Według danych PSR 2010 gospodarstwa rolne do 1 ha stanowiły w Polsce 31,4% ogólnej ich liczby – najczęściej w województwach Polski południowej i południowo wschodniej (zwłaszcza w woj. śląskim – 52,5%). Z drugiej strony udział gospodarstw dużych – powyżej 15 ha – był średnio w kraju niewielki (12,6%), osiągając największe odsetki w północnych regionach (zwłaszcza w woj. warmińsko-mazurskim – 36,6%).

W celu oceny liczby gospodarstw rolnych z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego wprowadzono do analizy pojęcie jednostek gospodarczych (5468 tys. w 2010 r.), rozumianych jako suma zarejestrowanych podmiotów wg REGON (3910 tys.) oraz liczby gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha UR (1558 tys.). Gospodarstwa rolne mające osobowość prawną uwzględnia rejestr REGON, a jednostki najmniejsze do 1 ha UR – pomimo występowania w tej grupie niewielkiej liczby gospodarstw specjalistycznych – uznano za mało istotne gospodarczo. W tak ukierunkowanej analizie jako wskaźnik rozwoju przyjęto udział gospodarstw rolnych w ogólnej liczbie jednostek gospodarczych – średnio w kraju 28,5%, od poniżej 20% w regionach silniej rozwiniętych gospodarczo (dolnośląskie, lubuskie, pomorskie, śląskie, zachodniopomorskie) do około 50% w województwach o wyraźnie zaznaczającej się funkcji rolniczej (lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie). Zróżnicowanie tego wskaźnika wg powiatów wynosiło od poniżej 15% w 76 jednostkach (w tym udziały najniższe, nieprzekraczające 2% w Sopocie i Poznaniu) do powyżej 60% w 62 jednostkach (w tym udziały najwyższe, tj. 70–75% w 7 powiatach, por. ryc. 4).



Ryc. 4. Gospodarstwa rolne w udziale ogólnej liczby jednostek gospodarczych w 2010 r.

Źródło: jak rycina 1.

Number of agricultural holdings in proportion to the total number of business entities – as of 2010.

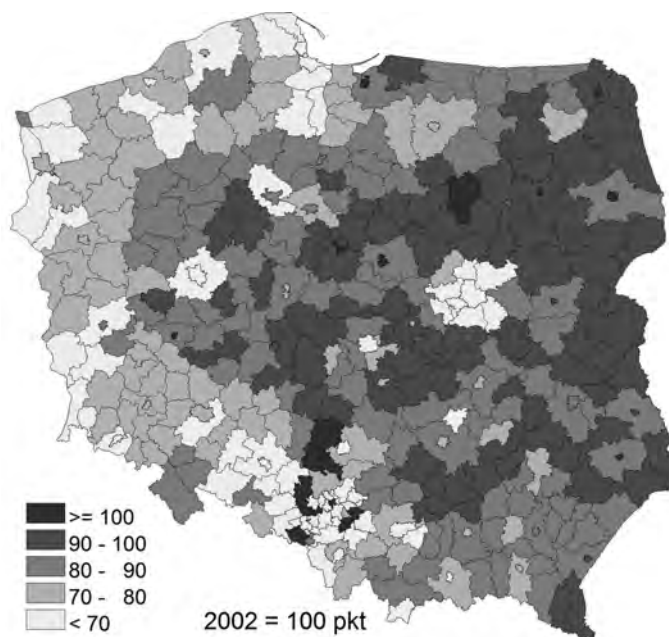
Source: as in Fig. 1.

Ocena zróżnicowania przestrzennego udziału gospodarstw rolnych w ogólnej liczbie jednostek gospodarczych potwierdziła historycznie ukształtowany podział na Polskę zachodnią (dawny zabór pruski) i wschodnią (dawne zabory austriacki

i rosyjski). Wpływ procesów urbanizacji zaznaczył się poprzez bardzo niski poziom wskaźnika w powiatach grodzkich (średnio 4,9%).

W analizie uwzględniono również zagadnienie zmian udziału gospodarstw rolnych w ogólnej liczbie jednostek gospodarczych w latach 2002–2010 (stan w 2002 r.=100 pkt). Wykazano wyraźną tendencję do spadku wartości tego wskaźnika (średnio w Polsce – 79 pkt) – od 67 w woj. opolskim do 94 w podlaskim. W układzie powiatów najniższe wartości – do 70 pkt – odnotowano w powiatach położonych w Polsce północnej i zachodniej oraz w rejonach silnie zurbanizowanych. Z kolei niskie tempo spadku (90–100 pkt) charakteryzuje powiaty położone w centralnej i północno-wschodniej części kraju. Taki rozkład przestrzenny wskaźnika wskazuje na pogłębianie się dysproporcji terytorialnych w rozwoju społeczno-gospodarczym Polski (por. ryc. 5).

Należy również zaznaczyć, że odnotowano 17 jednostek wyróżniających się niewielkim wzrostem poziomu analizowanego wskaźnika, przeważnie powiatów grodzkich lub silnie zurbanizowanych. Wskazuje to z jednej strony na problemy pozarolniczego rozwoju gospodarczego (ograniczenie liczby podmiotów REGON), a z drugiej na wzrost zainteresowania ludności przejęciem gruntów rolnych (podniesienie liczby gospodarstw rolnych).



Ryc. 5. Zmiany udziału gospodarstw rolnych w odsetku ogólnej liczby jednostek gospodarczych w latach 2002–2010 (udział w 2010 r.=100 pkt).

Źródło: jak ryc. 1.

Changes in the share of agricultural holdings in the total number of business entities in the period of 2002–2010 (share as of 2010=100 points).

Source: as in Fig. 1.

Zmiany powierzchni gospodarstw rolnych

W latach 2002–2010 zmniejszyła się także powierzchnia ogólna gospodarstw rolnych w Polsce – ubyło 1255 tys. ha (z 19325 tys. ha do 18070 tys. ha; por. tab. 3). Arealy te zostały ujęte według siedziby gospodarstwa, a ich porównanie w analizowanym okresie na poziomie powiatów wykazało szczególnie duże różnice w wybranych jednostkach, które dotyczyły zarówno bardzo wysokiego przyrostu powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych (najwięcej w powiatach: ząbkowskim 58 tys. ha, świeckim 47 tys. ha i Gdynia 37 tys. ha), jak i znacznego jej ubytku (najwięcej w powiatach: słupskim 60 tys. ha, Wrocław 57 tys. ha i lubelskim w 35 tys. ha). Tak duże dysproporcje wskazują, że w kształtowaniu struktury użytkowania ziemi coraz większe znaczenie odgrywają zmiany organizacyjne, związane z różniącym się – w porównaniu z sytuacją w 2002 r. – przypisaniem gruntów danego gospodarstwa do tej, a nie innej gminy (powiatu, regionu) w 2010 r. Bliższe informacje o takich gospodarstwach, ze względu na zachowanie tajemnicy statystycznej, nie są podawane przez GUS.

Przeciętnie wskaźnik zmian powierzchni gospodarstw rolnych w Polsce w latach 2002–2010 wynosił 94 pkt (stan w 2002 r. = 100 pkt) i był zróżnicowany regionalnie od 86–87 pkt w trzech województwach Polski południowej: małopolskim, podkarpackim i śląskim do 104 w woj. kujawsko-pomorskim, gdzie wg danych PSR 2010 odnotowano siedzibę nowego, wielkoobszarowego gospodarstwa. W układzie powiatów zróżnicowanie to było największe w jednostkach objętych wyżej wymienionymi zmianami organizacyjnymi – wahało się od 13 pkt w m. Elbląg (od 35,7 tys. ha w 2002 r. do 6,2 tys. ha w 2010 r.) do ponad 2000 pkt w m. Włocławek (od 1,1 tys. ha do 22,1 tys. ha – 2070 pkt) i m. Gdynia (od 1,8 tys. ha do 38,7 tys. ha – 2206 pkt). Oprócz powiatów grodzkich (średnio 103 pkt), wzrost ogólnej powierzchni gospodarstw rolnych częściej charakteryzował jednostki położone w Polsce zachodniej, co wiązać można z przejmowaniem gruntów dawnych gospodarstw państwowych, wcześniej niezagospodarowanych rolniczo (m. in. efekt wprowadzenia płatności obszarowych).

W latach 2002–2010, oprócz powierzchni ogólnej, znaczące zmiany objęły także poszczególne formy użytkowania ziemi w gospodarstwach rolnych:

- użytki rolne – ubyło 1366 tys. ha (z 16899 tys. ha do 15503 tys. ha), wskaźnik zmian 92 pkt – od 83 w woj. śląskim do 98 w woj. kujawsko-pomorskim i wielkopolskim;
- lasy – przybyło 93 tys. ha (z 1201 tys. ha do 1294 tys. ha), wskaźnik zmian 108 pkt – od spadku powierzchni w woj. małopolskim (93), opolskim (99), pomorskim (92) i przede wszystkim podkarpackim (84) do szczególnie znaczącego wzrostu w woj. kujawsko-pomorskim (197) i lubuskim (274);
- pozostałe grunty – przybyło 49 tys. ha (z 1224 tys. do 1273 tys.), wskaźnik zmian 104 pkt – od spadku w 7 województwach (najbardziej w lubuskim i warmińsko-mazurskim 72–73 pkt) do ponad dwukrotnego wzrostu w woj. dolnośląskim 205 pkt (por. tab. 3).

Tabela 3. Powierzchnia gospodarstw rolnych w Polsce – stan w 2010 r. i zmiany w latach 2002–2010.

Wyszczególnienie	Powierzchnia ogólna gospodarstw rolnych		W tym:					
			użytki rolne		lasy		pozostałe grunty	
	stan w 2010 r. (tys. ha)	zmiany w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)	% pow. ogólnej gosp. (2010)	zmiany w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)	% pow. ogólnej gosp. (2010)	zmiany w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)	% pow. ogólnej gosp. (2010)	zmiany w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)
POLSKA	18069,8	94	85,8	92	7,2	108	7,0	104
Dolnośląskie	1137,7	100	86,1	93	2,8	122	11,1	205
Kujawsko-pomorskie	1257,1	104	85,6	98	5,2	197	9,2	139
Lubelskie	1668,3	92	85,5	90	8,8	102	5,8	102
Lubuskie	526,0	95	88,3	93	5,9	274	5,9	72
Łódzkie	1163,8	90	86,5	88	7,7	105	5,8	111
Małopolskie	847,6	86	77,8	84	14,6	93	7,6	103
Mazowieckie	2284,9	92	85,1	90	9,8	102	5,0	104
Opolskie	549,1	93	94,6	93	1,9	99	3,4	82
Podkarpackie	851,3	87	82,3	86	9,2	84	8,5	107
Podlaskie	1280,1	93	83,3	92	11,9	103	4,8	96
Pomorskie	962,2	94	84,2	94	6,4	92	9,4	98
Śląskie	526,2	86	82,7	83	9,8	119	7,5	90
Świętokrzyskie	663,0	91	84,6	88	9,1	121	6,3	102
Warmińsko-mazurskie	1286,2	93	86,5	94	4,2	134	9,3	73
Wielkopolskie	1950,4	98	90,2	98	4,4	116	5,5	99
Zachodniopomorskie	1115,8	96	88,1	95	2,3	114	9,6	101

Źródło: jak w tab. 1.

Przeprowadzone badania wykazały, że w rolnictwie polskim zachodzi zjawisko z jednej strony ubytku użytków rolnych, a z drugiej wzrostu powierzchni lasów i gruntów pozostałych. Aby dokonać oceny tych przemian, wprowadzono do analizy wskaźnik informujący o relacji zachodzącej między wskaźnikami zmian użytków rolnych a gruntów nierolniczych (lasy i grunty pozostałe razem; por. tab. 4). Jego przeciętna wartość dla Polski wyniosła 0,87. W układzie województw była zróżnicowana od 0,52 (znacznie niższy wskaźnik zmian dot. UR – 93 pkt, w relacji do wskaźnika zmian dot. gruntów nierolniczych – 180 pkt) do 1,11 w woj. warmińsko-mazurskim (wyższy wskaźnik zmian dot. UR – 94 pkt, w relacji do wskaźnika zmian dot. gruntów nierolniczych – 85 pkt; relacja taka wystąpiła także w woj. opolskim – 1,06). Analiza przestrzenna wykazała znacznie większą kon-

centrację powiatów o wysokich wartościach wskaźnika (powyżej 1) w Polsce północnej i zachodniej. Spośród 52 powiatów o wskaźniku powyżej 1,2 nie odnotowano takich w woj. lubelskim, podlaskim i świętokrzyskim; ich największa liczba wystąpiła w woj. wielkopolskim i zachodniopomorskim (po 7 powiatów; por. ryc. 6). Stwierdzony relatywnie wysoki, w porównaniu z powierzchnią gruntów nierolniczych, przyrost użytków rolnych wiąże się z dużymi arealami niewykorzystanych w 2002 r. użytków rolnych (odłogi, ugory – głównie w obrębie dawnych wielkoobszarowych gospodarstw państwowych) oraz wprowadzeniem po 2004 r. szeregu instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej, w tym przede wszystkim płatności obszarowych.

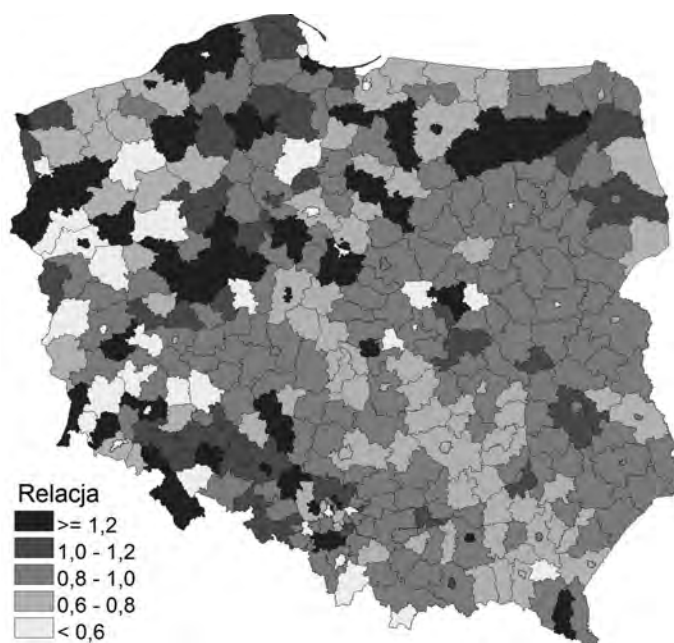
Tabela 4. Wybrane elementy oceny zmian powierzchni gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 (wg siedziby gruntów gospodarstwa).

Wyszczególnienie	Relacja między wskaźnikami zmian UR a gruntów nie wykorzystywanych rolniczo	Gospodarstwa rolne w % powierzchni geodezyjnej	
		stan w 2010 r.	zmiany w latach 2002–2010 (2002=100 pkt)
POLSKA	0,87	57,8	94
Dolnośląskie	0,52	57,0	100
Kujawsko-pomorskie	0,63	69,9	104
Lubelskie	0,88	66,4	92
Lubuskie	0,82	37,6	95
Łódzkie	0,82	63,9	90
Małopolskie	0,86	55,8	86
Mazowieckie	0,87	64,3	92
Opolskie	1,06	58,3	93
Podkarpackie	0,92	47,7	87
Podlaskie	0,92	63,4	93
Pomorskie	0,98	52,6	94
Śląskie	0,80	42,7	86
Świętokrzyskie	0,78	56,6	91
Warmińsko-mazurskie	1,11	53,2	93
Wielkopolskie	0,93	65,4	98
Zachodniopomorskie	0,92	48,7	96

Źródło: jak w tab. 1.



Powierzchnię ogólną gospodarstw rolnych ujęto również jako element oceny poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego. W tym celu wykorzystano wskaźnik udziału gruntów gospodarstw rolnych w ogólnej (geodezyjnej) powierzchni danej jednostki. W 2010 r. przeciętnie w kraju udział ten wynosił 57,8%, co wskazuje, że gospodarstwa rolne stanowią najważniejszy segment zagospodarowania przestrzennego w Polsce. Powyższy wskaźnik w układzie województw wahał się od 37,6% w lubuskim (znaczący udział gruntów leśnych) i 42,7% w śląskim (znaczący udział gruntów zurbanizowanych) do wyraźnej przewagi gruntów rolnych (65–70%) w kujawsko-pomorskim, lubelskim i wielkopolskim (por. tab. 4). Znacznie większym zróżnicowaniem wskaźnik ten charakteryzował się w układzie powiatów – od poniżej 40% w 67 jednostkach głównie na terenach silnie zurbanizowanych i o niekorzystnych warunkach przyrodniczych (w tym wartości najniższe około 5% w powiatach Ruda Śląska i Świnoujście) do powyżej 85%, najliczniej położonych w woj. kujawsko-pomorskim i wielkopolskim (por. ryc. 7).



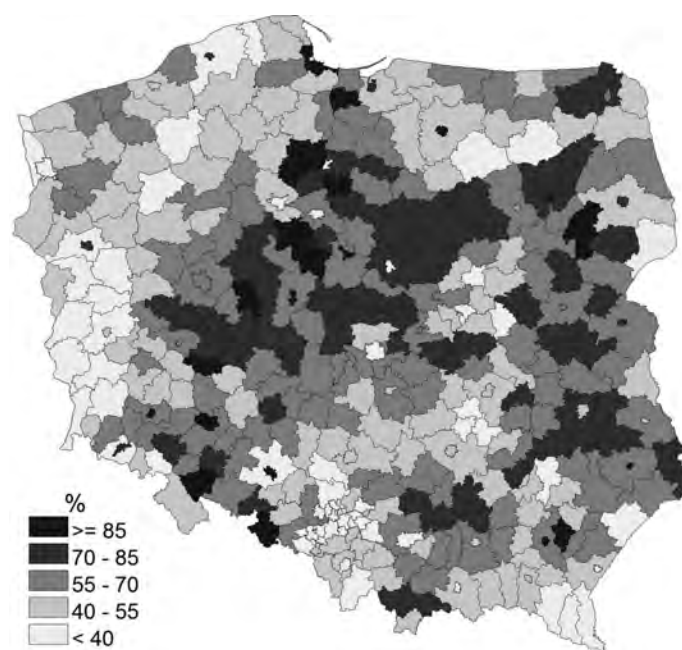
Ryc. 6. Relacja między wskaźnikami zmian powierzchni użytków rolnych i pozostałych gruntów gospodarstw rolnych w latach 2002–2010.

Źródło: jak ryc. 1.

Relation of 2002–2010 change between indicators for the agricultural acreage and other lands belonging to agricultural holdings.

Source: as in Fig. 1.





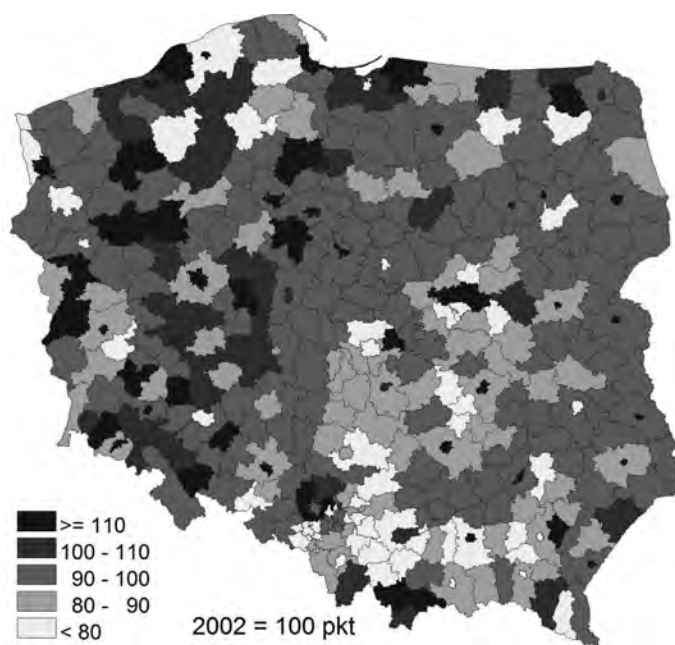
Ryc. 7. Powierzchnia ogólna gospodarstw rolnych według siedziby gospodarstwa w odsetku ogólnej powierzchni powiatów w 2010 r.

Źródło: jak ryc. 1.

Total area of agricultural holdings according to their location in proportion to the total area of counties (as of 2010).

Source: as in Fig. 1.

W analizie uwzględniono również zagadnienie zmian udziału gruntów gospodarstw rolnych w powierzchni geodezyjnej. Przyjmując za 100 pkt udział w 2002 r., obliczony wskaźnik wynosił średnio w Polsce 94 pkt i wskazywał na zachodzący proces odrolnienia części gruntów gospodarstw rolnych. Zjawisko to było zróżnicowane regionalnie od 86–87 pkt w województwach Polski południowej – małopolskim, podkarpackim i śląskim do 104 w kujawsko-pomorskim. W układzie powiatów wyraźny – poniżej 80 pkt – spadek rangi gospodarstw rolnych w ogólnej powierzchni, wskazujący na rozwój pozarolniczych działów gospodarki, odnotowano w 54 jednostkach najliczniej położonych w centralnej i południowo-wschodniej części kraju. Z drugiej strony bardzo wysokie wartości wskaźnika – powyżej 110 pkt – wystąpiły w 53 jednostkach, głównie zlokalizowanych w Polsce zachodniej (por. ryc. 8).



Ryc. 8. Zmiany udziału powierzchni ogólnej gospodarstw rolnych według siedziby gospodarstwa w odsetku powierzchni ogólnej powiatów w latach 2002–2010.

Źródło: jak ryc. 1.

Changes in the share of all agricultural holdings total areas according to their location in proportion to the total area of counties in the period of 2002–2010.

Source: as in Fig. 1.

Zmiany wskaźnika lokalizacji agrarnej

W odróżnieniu od okresu gospodarki socjalistycznej, charakteryzującego się niewielkimi różnicami między położeniem gruntu a siedzibą gospodarstwa rolnego (Rudnicki 2001, s. 155), współcześnie zachodzące przemiany agrarne w dużym stopniu wiążą się z uwolnieniem rynku ziemi. Proces ten, zwłaszcza w okresie przed akcesją Polski do UE, odbywał się w warunkach spadku opłacalności produkcji rolnej i poziomu dochodów rodzin rolniczych (por. Bański 2006, s. 195). Po akcesji związany jest także z chęcią przejęcia uprawnień do płatności unijnych, głównie obszarowych. Wymienione czynniki przyczyniły się do podniesienia aktywności w zakresie przejmowania gruntów rolniczych przez jednostki niezwiązane z rolnictwem (np. mieszkańcy miast), często wywodzące się z bardziej dochodowych (nierolniczych) działów gospodarki (por. Biczkowski i in. 2003, Rudnicki 2006a, 2006b). Uwaga powyższa pozwala stwierdzić, że zagadnienie to można uznać za ważny element oceny rozwoju społeczno-gospodarczego.

W tym celu wykorzystano znajdujące się w Bazie Danych Lokalnych GUS wyniki PSR 2002 i 2010 na temat liczby i powierzchni gospodarstw rolnych, które przedstawiono w dwóch ujęciach: według siedziby użytkownika gospodarstwa rolnego oraz według siedziby gospodarstwa rolnego. Fakt, że dane spisowe zostały opracowane (zagregowane) według miejsca zamieszkania użytkownika gospodarstwa, które nie zawsze jest tożsame z miejscem położenia użytkowanych przez niego gruntów, stanowił podstawę konstrukcji wskaźnika lokalizacji agrarnej (WLA), zdefiniowanego jako wielkość danego miernika agrarnego według siedziby użytkownika w odsetku tego miernika według siedziby gospodarstwa (pierwsze próby takich badań dotyczyły analizy porównawczej powierzchni gospodarstw indywidualnych według granic administracyjnych i według siedziby użytkownika – por. Rudnicki 2001, s. 155–162). W niniejszym opracowaniu tak ujętą analizę przeprowadzono względem liczby gospodarstw rolnych (ogółem, w tym działki do 1 ha UR i powyżej 1 ha UR – por. tab. 5) oraz ich powierzchni (ogółem, w tym użytki rolne i pozostałe grunty – por. tab. 6).

W 2010 r. w odniesieniu do ogólnej liczby gospodarstw rolnych wartości WLA były zróżnicowane według województw od 97,1% w warmińsko-mazurskim do 105,8% w śląskim (por. tab. 5). Ze względu na przeważające transfery ziemi w granicach danego regionu, znacznie większe dysproporcje omawianego wskaźnika wykazała analiza w układzie powiatów, od 77,8% w białostockim do 871,4% w pow. grodzkim m. Chorzów.

Analizowany wskaźnik różnicuje układy przestrzenne struktury agrarnej (por. ryc. 9) i pozwala wydzielić dwa główne typy obszarów.

1. Typ recesywny – tereny charakteryzujące się mniejszą liczbą gospodarstw według siedziby użytkownika w porównaniu z liczbą gospodarstw według siedziby gruntów gospodarstwa.

Wartość wskaźnika nie przekracza 100%, co wskazuje na niską aktywność gospodarstw rolnych (rolników) w zakresie przejmowania gruntów zlokalizowanych poza granicami administracyjnymi danej jednostki przestrzennej.

Do tego typu zaliczono 10 województw; obejmuje on 260 powiatów (69% ogółu), osiągając najniższe wartości (poniżej 90%) w 27 jednostkach (por. ryc. 9). Wykazano, że niskie wartości WLA wiążą się głównie z powiatami ziemskimi, położonymi w strefach oddziaływania aglomeracji – powiatów grodzkich. Potwierdza to osiem powiatów o najniższych w Polsce wskaźnikach lokalizacji (poniżej 85%), tj. białostocki, chełmski, elbląski, lubelski, łomżyński, olsztyński, pucki (oddziaływanie Trójmiasta) i suwalski. W powiatach tych, według wartości bezwzględnych, największy „niedobór” gospodarstw rolnych odnotowano w białostockim (3813) i lubelskim (5019).

Niskie wartości wskaźnika częściej charakteryzują powiaty Polski wschodniej (efekt odpływu migracyjnego ludności) oraz tereny atrakcyjne turystycznie (efekt dużej aktywności w zakresie przejmowania gospodarstw rolnych przez podmioty spoza powiatów) – np. Mazury (powiat piski 87,1%), Pomorze (drawski 85,9%), Karpaty (suski 89,9%).

Tabela 5. Wskaźnik lokalizacji agrarnej (WLA) wg liczby gospodarstw rolnych* – poziom w 2010 r. i zmiany w latach 2002–2010

Wyszczególnienie	Ogółem		Działki do 1 ha UR		Gospodarstwa powyżej 1ha UR		Relacja (działki/gospodarstwa)	
	wskaźnik – 2010	zmiany 2002–2010 (2002=100 pkt)	wskaźnik – 2010	zmiany 2002–2010 (2002=100 pkt)	wskaźnik – 2010	zmiany 2002–2010 (2002=100 pkt)	wskaźnik – 2010	zmiany 2002–2010 (2002=100 pkt)
POLSKA	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1,00	1,00
Dolnośląskie	101,6	100,6	102,4	100,9	101,1	100,3	1,013	1,006
Kujawsko-pomorskie	100,0	100,7	100,5	101,6	99,8	100,3	1,007	1,012
Lubelskie	98,8	99,9	98,7	100,1	98,9	99,8	0,998	1,004
Lubuskie	99,3	99,9	99,7	100,0	99,0	99,9	1,007	1,001
Łódzkie	99,1	99,9	99,1	100,7	99,1	99,7	1,000	1,010
Małopolskie	99,0	99,7	97,8	99,1	99,9	100,2	0,979	0,989
Mazowieckie	101,8	100,1	102,9	100,4	101,6	100,2	1,013	1,003
Opolskie	100,0	100,5	99,7	100,3	100,2	100,7	0,995	0,996
Podkarpackie	99,2	100,1	99,0	100,5	99,4	100,0	0,996	1,005
Podlaskie	98,8	100,2	97,4	99,8	99,1	100,3	0,983	0,995
Pomorskie	101,8	100,4	101,7	100,2	101,8	100,5	0,999	0,997
Śląskie	105,8	100,4	105,3	100,1	106,3	100,7	0,991	0,993
Świętokrzyskie	97,5	99,8	97,4	101,5	97,5	99,3	0,999	1,022
Warmińsko-mazurskie	97,1	99,6	98,8	101,3	96,3	98,9	1,026	1,025
Wielkopolskie	100,1	100,7	99,6	100,8	100,3	100,6	0,993	1,002
Zachodniopomorskie	100,1	100,3	101,1	101,1	99,5	100,0	1,016	1,011

*liczba gospodarstw wg siedziby użytkownika gospodarstwa w % liczby gospodarstw wg siedziby gruntów gospodarstwa

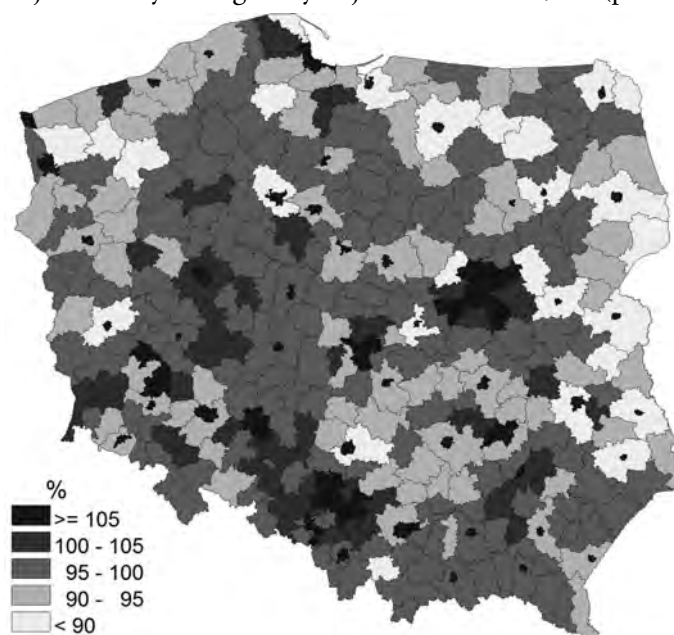
Źródło: jak w tab. 1.

2. Typ progresywny – tereny charakteryzujące się większą liczbą gospodarstw według siedziby użytkownika w porównaniu do liczby gospodarstw według siedziby gruntów gospodarstwa.

Wartość wskaźnika przekracza 100%, co wskazuje na wysoką aktywność mieszkańców danego województwa lub powiatu w zakresie przejmowania gruntów zlokalizowanych poza granicami administracyjnymi danej jednostki przestrzennej. Do tego typu zaliczono 6 województw; obejmuje on 119 powiatów (31% ogółu), w tym szczególnie wysokie wartości WLA (ponad 500%) stwierdzono w pięciu powiatach grodzkich: Białystok (556,5%), Chorzów (871,4%), Świętochłowice (617,4%), m. st. Warszawa (601,8%) i Zielona Góra (521,9%). W tych powiatach,

według wartości bezwzględnych, omawiane zjawisko objęło największą liczbę gospodarstw rolnych w Białymstoku (7295) i Warszawie (8425).

Wykazano, że wysokie wartości WLA wiążą się głównie z obszarami zurbanizowanymi – powiatami grodzkimi. Zależność tę jednoznacznie potwierdza fakt, że w grupie powiatów o wysokim poziomie wskaźnika (powyżej 110%) znajdują się wszystkie powiaty grodzkie, a powiaty ziemskie reprezentowane są jedynie przez 5 jednostek: lubiński, głogowski (woj. dolnośląskie), namysłowski (woj. opolskie) oraz legionowski i pruszkowski (woj. mazowieckie). Na odmienny charakter struktury agrarnej w powiatach grodzkich wskazuje również wysoki wskaźnik lokalizacji agrarnej obliczony dla ogółu tych jednostek – 219,9% (powiaty ziemskie 95,6%).



Ryc. 9. Wskaźnik lokalizacji agrarnej według liczby gospodarstw rolnych w 2010 r.

Źródło: jak ryc. 1.

Agrarian Location Quotient (ALQ) according to the number of agricultural holdings in 2010

Source: as in Fig. 1.

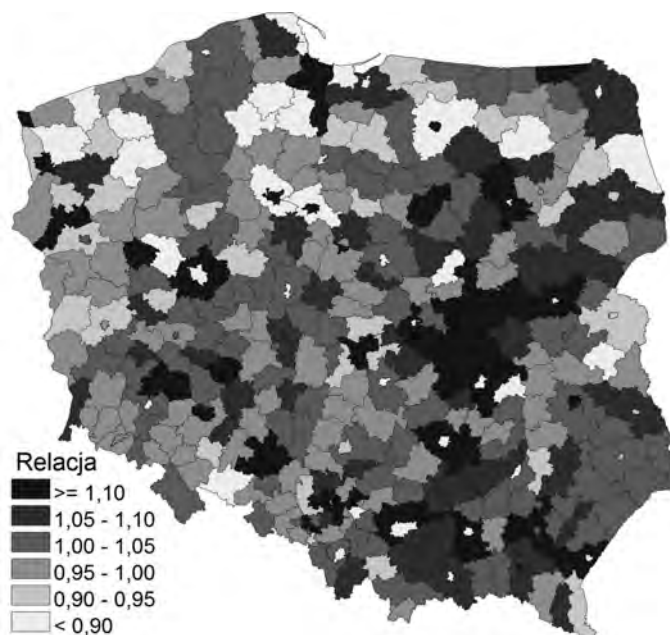
W celu pełniejszej oceny agrarnej analizą objęto także stan i zmiany poziomu WLA (lata 2002–2010), z wydzieleniem działek rolnych do 1 ha UR oraz gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR (por. tab. 5). Jako podstawę tak ukierunkowanej analizy przyjęto wskaźnik relacji między wymienionymi WLA. Wykazano, że według stanu z 2010 r. siedem województw charakteryzowało się wyższymi WLA dotyczącymi działek rolnych do 1 ha UR w porównaniu z WLA dotyczącymi gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR (wskaźnik relacji wyższy od 1,000). Taka zależność, wskazująca na przeważającą pozycję działek rolnych w kształtowaniu poziomu WLA, najwyraźniej zaznaczyła się w przypadku woj. warmińsko-mazurskiego (wskaźnik relacji 1,026).

W pozostałych regionach w ramach WLA przeważał transfer gospodarstw powyżej 1 ha UR, najwyraźniej w woj. podlaskim (wskaźnik relacji 0,983). Stwierdzono również, że zachodzące w latach 2002–2010 zmiany WLA aż w 11 województwach przyczyniły się do wzrostu rozdrobnienia agrarnego; związane były z wyższym tempem zmian WLA dotyczącego działek do 1 ha UR. Zjawisko to najsilniej cechuje województwa świętokrzyskie (wskaźnik relacji 1,022) i warmińsko-mazurskie (1,025). W pozostałych regionach analiza WLA wykazała wyższą rangę gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR (małopolskie – najniższa wartość wskaźnika relacji – 0,989; por. tab. 5).

Przeprowadzona analiza WLA wykazała znaczne dysproporcje tych wskaźników z uwzględnieniem podziału powiatów na ziemskie i grodzkie. Potwierdza to ocena WLA dotycząca:

- działek rolnych – 182,3%, wskaźnik zmian 86,7 pkt (pow. ziemskie 94,4%, wskaźnik zmian 102,4 pkt);
- gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR – 269,4%, wskaźnik zmian 82,5 pkt (pow. ziemskie 96,2%, wskaźnik zmian 100,3 pkt).

Wykazano, że WLA dla powiatów grodzkich w znaczącym stopniu dotyczy gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR (wskaźnik relacji 0,677; pow. ziemskie 0,982).



Ryc. 10. Zmiany wskaźnika lokalizacji agrarnej według liczby gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 r. (stan WLA w 2002 r. = 100 pkt).

Źródło: jak ryc. 1.

Changes in the Agrarian Location Quotient according to the number of agricultural holdings in the period of 2002–2010 (ALQ as of 2002=100 points).

Source: as in Fig. 1.

W dalszej kolejności analizą objęto wskaźniki lokalizacji agrarnej (WLA) obliczone względem powierzchni gospodarstw rolnych ogółem oraz z wydzielaniem użytków rolnych i gruntów nieużytkowanych rolniczo (lasów i pozostałych).

W 2010 r. w odniesieniu do ogólnej powierzchni gospodarstw rolnych wartości WLA były podobnie zróżnicowane, w porównaniu z WLA wg liczby gospodarstw. W ujęciu województw analizowany wskaźnik był zróżnicowany od 94,9% w warmińsko-mazurskim do 104,5% w śląskim. Według powiatów analizowany wskaźnik wahał się od 75,9% we wrzesińskim w woj. wielkopolskim do 775,6% w pow. grodzkim m. Chorzów.

Analiza zmian WLA dotyczącego powierzchni ogólnej gospodarstw w latach 2002–2010 (stan w 2002 r. = 100 pkt), podobnie jak w przypadku oceny WLA wg liczby gospodarstw, wykazała duże zróżnicowanie tego wskaźnika w układzie województw (od 99 pkt w pomorskim do 101,1 w lubuskim) oraz przede wszystkim powiatów (od 11,2 pkt w Gdyni do 740,3 pkt w Elblągu).

W badaniach uwzględniono również zagadnienie zróżnicowania WLA z wydzielaniem użytków rolnych (stan WLA w 2010 r. i jego zmiany w latach 2002–2010) oraz pozostałych gruntów (stan WLA w 2010 r. i jego zmiany w latach 2002–2010). Jako podstawę tak ukierunkowanej analizy przyjęto wskaźnik informujący o relacji między wymienionymi WLA. W analizowanym okresie relacje te wynosiły od 0,974 w woj. dolnośląskim i 0,978 w lubuskim (wartości poniżej 1 cechowały 9 województw) do 1,026 w łódzkim i 1,027 w opolskim (wartości powyżej 1 cechowały 7 województw). W wyniku zachodzących zmian według stanu w 2010 r. wartości WLA dotyczące użytków rolnych były wyższe – w porównaniu z 2002 r. – jedynie w 6 województwach (wartość najniższa 0,987 w dolnośląskim). Omawiany wskaźnik relacji w pozostałych regionach przekroczył 1 (najwięcej 1,008 w woj. mazowieckim i opolskim), co wskazuje na wzrastającą rangę gruntów nierolniczych w transferze gruntów gospodarstw rolnych, powiązaną głównie z ich zagospodarowaniem w formie lasów i wód.

Przeprowadzone badania WLA wykazały znaczne dysproporcje powyższych wskaźników z uwzględnieniem podziału powiatów na:

- powiaty grodzkie – WLA dotyczący powierzchni użytków rolnych – 222,3%, wskaźnik jego zmian 79,2; WLA dotyczący powierzchni pozostałych gruntów – 174,7%, wskaźnik jego zmian 84,5 pkt;
- powiaty ziemskie – WLA dotyczący powierzchni użytków rolnych – 97,1%, wskaźnik jego zmian 101,1 pkt; WLA dotyczący powierzchni pozostałych gruntów – 96,6%, wskaźnik jego zmian 101 pkt.

Wykazano, że podmioty mające swoją siedzibę w granicach miast – powiatów grodzkich w większym stopniu, w porównaniu z powiatami ziemskimi, przejmują użytki rolne (wskaźnik zmian – powiaty grodzkie 1,273, powiaty ziemskie 1,005).

Tabela 6. Wskaźnik lokalizacji agrarnej (WLA) wg powierzchni gospodarstw rolnych – poziom w 2010 r. i zmiany w latach 2002–2010

Wyszczególnienie	Ogółem		Użytki rolne		Pozostałe grunty		Relacja (UR/ pozostałe grunty)	
	wskaźnik 2010	zmiany 2002– 2010 (2002=100 pkt)	wskaźnik 2010	zmiany 2002– 2010 (2002=100 pkt)	wskaźnik 2010	zmiany 2002– 2010 (2002=100 pkt)	wskaźnik 2010	zmiany 2002– 2010 (2002=100 pkt)
POLSKA	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1,000	1,000
Dolnośląskie	99,0	100,5	98,8	100,2	100,1	103,0	0,987	0,974
Kujawsko-pomorskie	101,0	100,3	101,0	100,3	100,6	100,5	1,005	0,997
Lubelskie	99,3	99,8	99,3	99,9	99,3	99,8	1,001	1,001
Lubuskie	97,2	101,1	97,1	100,9	97,9	103,2	0,993	0,978
Łódzkie	99,7	99,6	99,8	99,9	99,1	97,4	1,007	1,026
Małopolskie	100,5	100,5	100,6	100,7	100,0	100,1	1,006	1,006
Mazowieckie	103,5	99,4	103,7	99,5	102,8	98,8	1,008	1,008
Opolskie	99,8	99,6	99,8	99,8	99,0	97,1	1,008	1,027
Podkarpackie	99,1	100,3	99,0	100,2	99,7	101,0	0,993	0,993
Podlaskie	100,3	101,0	100,4	101,0	100,1	101,0	1,003	0,999
Pomorskie	99,8	99,0	99,7	99,0	100,4	98,9	0,993	1,001
Śląskie	104,5	100,3	104,5	100,3	104,4	100,1	1,001	1,003
Świętokrzyskie	98,2	99,5	98,2	99,5	98,2	99,7	1,000	0,998
Warmińsko-mazurskie	94,9	99,2	94,8	99,2	95,6	99,3	0,992	0,999
Wielkopolskie	101,7	100,8	101,8	100,8	101,2	101,1	1,006	0,997
Zachodnio-pomorskie	97,2	99,6	97,2	99,5	97,5	100,4	0,997	0,992

Źródło: jak w tab. 1.

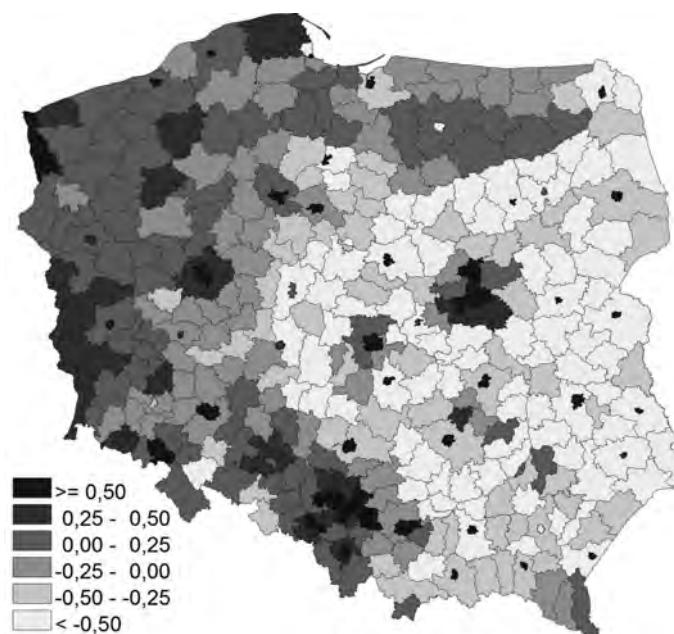
Zmiany syntetycznego wskaźnika rozwoju – uwagi końcowe

W ramach analizy liczby i powierzchni gospodarstw rolnych wydzielono trzy wskaźniki (cechy diagnostyczne), które ujęte łącznie (średnia znormalizowana) interpretowano jako agrarny wyznacznik poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Są to:

- (1) podmioty REGON w procencie ogólnej liczby jednostek gospodarczych, tj. liczby podmiotów REGON i indywidualnych gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR – razem;

- (2) grunty niebędące w użytkowaniu gospodarstw rolnych w odsetku ogólnej powierzchni jednostek administracyjnych;
- (3) wskaźnik lokalizacji agrarnej wg liczby gospodarstw (liczba gospodarstw wg siedziby użytkownika w % liczby gospodarstw wg siedziby gospodarstwa).

Tak skonstruowany wskaźnik wskazuje na poziom agraryzacji (ujemne wartości) lub dezagraryzacji struktury gospodarczej (dodatnie wartości). Charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem regionalnym, potwierdzającym dysproporcje poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego między wschodnią (np. woj. lubelskie -0,47, podlaskie -0,37, świętokrzyskie -0,32) i zachodnią częścią Polski (np. woj. lubuskie 0,33, śląskie 0,36, zachodniopomorskie 0,33; stan w 2010 r.). Dysproporcje te szczególnie wyraźnie potwierdza ujęcie według powiatów (por. ryc. 11).



Ryc. 11. Poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego (z wykorzystaniem wybranych cech agrarnych) – średnia znormalizowana, 2010 r.

Źródło: jak ryc. 1.

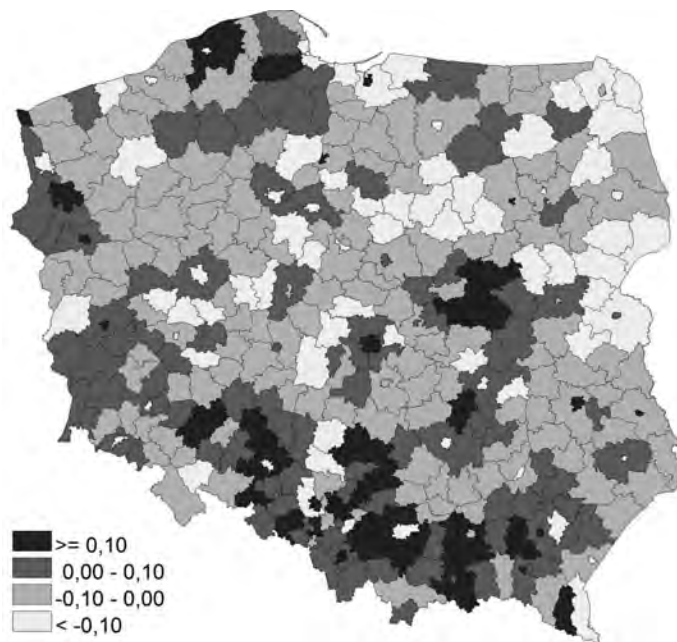
Human Development Index (with selected agrarian criteria) – standard mean average, 2010.

Source: as in Fig. 1.

Analizą objęto także zmiany tego wskaźnika, określone w formie różnicy średnich wartości znormalizowanych dla lat 2002 i 2010. Obliczony wskaźnik charakteryzował się niewielkimi różnicami regionalnymi – od -0,11 w woj. kujawsko-pomorskim do 0,09 w małopolskim. W układzie powiatów wskazuje na wyższe tempo rozwoju w Polsce południowej, zwłaszcza w jednostkach położonych w woj.



małopolskim, podkarpackim i śląskim, grupujących aż 32 powiaty o wskaźniku zmian powyżej 0,10 (na 58 takich powiatów ogółem w kraju). Na pozostałym obszarze, oprócz części powiatów grodzkich, tak wyraźne podniesienie poziomu cech agrarnych dotyczące poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego odnotowano przede wszystkim w rejonie Warszawy (por. ryc. 12).



Ryc. 12. Zmiany wskaźnika poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego w latach 2002–2010 (z wykorzystaniem wybranych cech agrarnych) – poziom w 2002 r. = 100 pkt.

Źródło: jak ryc. 1.

Changes in the Human Development Index in the period of 2002–2010 (with selected agrarian criteria) – level as of 2002 = 100 points.

Source: as in Fig. 1.

Przeprowadzona analiza wykazała, że liczba gospodarstw rolnych (razem z ich zróżnicowaniem wielkościowym) oraz powierzchnia gospodarstw rolnych (razem ze strukturą użytkowania), z uwzględnieniem ich agregacji przestrzennej według siedziby użytkownika i siedziby gospodarstwa rolnego, stanowią ważny element badań geograficzno-rolniczych. Cechy te można wykorzystać jako element konstrukcji szeregu wskaźników, odnoszących się nie tylko do analizy struktury przestrzennej rolnictwa, ale także poszerzających zakres oceny rozwoju społeczno-gospodarczego; tym bardziej, że poziom tego rozwoju z reguły określany jest przez szereg wskaźników pozarolniczych.

Wykazano, że zmiany liczby i powierzchni gospodarstw rolnych w latach 2002–2010 w niewielkim stopniu przyczyniły się do zmniejszenia dysproporcji



w przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski, zwłaszcza w zakresie historycznie ukształtowanych dysproporcji między zachodnią i wschodnią częścią kraju. Prawdopodobnie ta dotyczy zarówno rolnictwa (bezpośredni wpływ cech agrarnych na obraz struktury przestrzennej rolnictwa), jak i zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (pośredni wpływ cech agrarnych – elementów konstrukcji wybranych wskaźników rozwoju).

Literatura

- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bański J., 2007, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa.
- Biczkowski M., Kluba M., Rudnicki R., 2003, *Przejęcie gruntów skarbowych przez kontrahentów miejskich jako nowy czynnik przemian agrarnych w województwie kujawsko-pomorskim*, [w:] J. Bański (red.), *Współczesne przekształcenia i przyszłość wsi polskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 4, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s.123–136.
- Głębocki B., 2005, *Struktura agrarna – zmiany po 12 latach restrukturyzacji polskiego rolnictwa (1990–2002)*, [w:] B. Głębocki (red.), *Struktura przestrzenna rolnictwa Polski u progu XXI wieku*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Głębocki B., 2007, *Rolnictwo*, [w:] H. Rogacki (red.), *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, PWN, Warszawa.
- Kostrowicki J. (red.), 1978, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1950–1970*, Prace Geograficzne, 127, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Olszewski T., 1985, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa.
- Rudnicki R., 2001, *Zmiany układu przestrzennego struktury agrarnej Polski Północnej w latach 1988–1998*, Wyd. UMK, Toruń.
- Rudnicki R., 2006a, *Zróżnicowanie przestrzenne gospodarstw indywidualnych w Polsce – nowe elementy analizy w świetle wyników NSR 2002*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 8, 1, Warszawa-Poznań, s.167–171.
- Rudnicki R., 2006b, *Wzrost aktywności agrarnej mieszkańców miast jako nowe zjawisko w okresie transformacji gospodarki*, [w:] E. Rydz (red.), *Rola małych miast w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 11, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 126–141.

Summary

The article presents a comparative analysis of selected results of the National Agricultural Censuses of 2002 and 2010 in an attempt to create a group of instruments to measure the Human Development Index. The study focuses on the evaluation of changes both in the number of agricultural holdings (with the division into land plots of less than 1 ha in agricultural acreage and holdings of over 1 ha in agricultural acreage) and in the total area of agricultural holdings (with the breakdown into agricultural acreage and other lands) at the same time taking



into account the disproportion between two forms of agricultural statistical data aggregation, i.e. according to the registered location of agricultural holding and according to the registered location of holding user (by means of the location quotient defined by the value of a particular agrarian standard according to the registered location of holding user in proportion to the value of the standard according to the registered location of the holding). The agrarian features under analysis were employed for the formulation of three indicators: (i) number of agricultural holdings in proportion to the total number of business entities (individual agricultural holdings and business entities classified by REGON [National Business Registry Number]), (ii) area of lands belonging to agricultural holdings in proportion to the total area of the relevant administrative unit, and (iii) location quotient according to the number of holdings. All of them were treated as a composite marker of the Human Development Index (standard mean average). It has been shown that the phenomena studied are highly diversified across regions and, in fact, corroborate the historically-determined division of the Polish socio-economy into less developed regions (eastern Poland) and more developed ones (western Poland).







Wieńczysław GIERAŃCZYK

Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu
ul. Młodzieżowa 31a
87-100 Toruń
wienzczyslaw.gieranczyk@wsb.torun.pl

Wiesława GIERAŃCZYK

Kolegium Jagiellońskie Toruńska Szkoła Wyższa
ul. Młodzieżowa 29
87-100 Toruń
w.gieranczyk@tsw.edu.pl

Zróżnicowanie rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2004–2012

Differentiation of the tourism function development in Poland's rural areas in 2004–2012

Zarys treści: Od czasu wejścia Polski do Unii Europejskiej wzrosły możliwości ekonomiczne mieszkańców wsi. Pojawiły się nowe szanse inwestycji, w tym również w turystyce. Wyposażenie terenów wiejskich w infrastrukturę turystyczną jest coraz lepsze, co przekłada się na większą liczbę turystów. Te dwa elementy, w odniesieniu do ludności i obszaru mogą opisywać poziom wykształcenia funkcji turystycznej w określonym regionie. Artykuł porusza problem zróżnicowania obszarów wiejskich, wydzielonych za pomocą metody opracowanej przez EUROSTAT, w zależności od poziomu rozwoju funkcji turystycznej i zmiany, jakie zaszły w tym zakresie w latach 2004–2012. Dynamika zmian oraz struktura mierników częściowych została również przedstawiona w stosunku do Polski ogółem. Na opisywane podregiony o charakterze przeważająco wiejskim składają się zarówno obszary administracyjnie wiejskie, jak i miejskie. Dlatego dokonano również analizy funkcji turystycznej i weryfikacji struktury jej mierników częściowych w regionach, w zależności od statusu administracyjnego mieszkańców.

Słowa kluczowe: Turystyka, regiony przeważająco wiejskie, funkcja turystyczna, ruch turystyczny, miejsca noclegowe, obszary wiejskie.

Wstęp

Turystyka jako zjawisko społeczne stała się fenomenem kulturowym XXI w. Według danych Światowej Organizacji Turystyki (UNWTO), które opublikowano w 2006 r., liczba turystów zagranicznych na świecie miała przekroczyć wartość



1 miliarda dopiero w 2020 r. Rzeczywistość zweryfikowała jednak te założenia. Miliard turystów zagranicznych odnotowano już w 2012 r., natomiast w 2020 r. szacunkowa liczba turystów zagranicznych na świecie osiągnie liczbę 1,6 mld¹. Ta ogromna rzesza turystów generuje również duży dochód, przekraczający obecnie wartość 1 biliona dolarów. Rozwój turystyki jest więc pożądanym zjawiskiem w gospodarce, ponieważ stanowi ona swego rodzaju „niewidzialny eksport” (Kurek 2007). Nie we wszystkich jednak krajach znaczenie gospodarcze turystyki jest równie ważne. W Stanach Zjednoczonych, które odwiedziło w 2012 r. około 67 mln turystów, dochód z tytułu turystyki stanowił zaledwie 0,84% PKB. Współnotę Bahamów odwiedziło w tym czasie 1,4 mln turystów, ale wygenerowali oni prawie 1/3 PKB tego kraju.

Również w Polsce w ostatnich latach daje się zauważyć wzrost liczby przyjeżdżających turystów zagranicznych. Instytut Turystyki podaje, że w 2009 r. nasz kraj odwiedziło 11 890 tys. turystów. W 2012 r. było ich już o prawie 3 mln więcej, a dochód z turystyki stanowił ok. 2,1% PKB naszego kraju.

Turystyka ma coraz większe znaczenie w strukturze gospodarki również na obszarach wiejskich. W latach 2009–2012 liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON w sektorze I (działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi) zwiększyła się o prawie 3 tys. jednostek – do 33 248². Tak więc dla wielu mieszkańców wsi dochód z turystyki jest albo uzupełnieniem budżetu domowego, którego podstawę stanowi działalność rolnicza, albo główną działalnością pozarolniczą, szczególnie na atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo terenach. Ponadto turystyka może być alternatywą dla rolnictwa na obszarach problemowych, charakteryzujących się nagromadzeniem negatywnych zjawisk, czyniących je upośledzonymi w stosunku do obszarów rolniczych o cechach przeciętnych (Bański 1999). Współczesna wieś, przy uwzględnieniu specyfiki obszarów wiejskich, nie może egzystować wyłącznie w oparciu o działalność rolniczą, a tym bardziej generować długotrwałego intensywnego rozwoju (Duczkowska-Małysz 2007). Jednym z podstawowych kierunków rozwoju obszarów wiejskich powinien być więc wzrost ich różnorodności funkcjonalnej, pozwalającej na wykorzystanie różnorodnych zasobów oraz uzyskanie dodatkowych dochodów (Pałka 2010). Niestety dla wielu samorządów rozwój turystyki jest panaceum na wszelkie trudności gospodarcze. Zapanowała swego rodzaju „moda” na traktowanie turystyki jako ważnego filaru wielofunkcyjnego rozwoju wsi (Bednarek-Szczepańska 2010). Według M. Durydiwki (2012) te wątpliwości dotyczące zasadności zapisów w strategiach rozwoju gmin wiejskich i miejsko-wiejskich ujawniają się szczególnie w konfrontacji z istniejącymi na ich terenie zasobami i infrastrukturą turystyczną.

Cel i zakres pracy

Jak wspomniano, znaczenie turystyki w gospodarce poszczególnych krajów jest bardzo zróżnicowane. Podobne zróżnicowanie regionalne występuje na obsza-

¹ <http://www.unwto.org/facts/eng/vision.htm>

² <http://www.stat.gov.pl/bdl/>

rach wiejskich w Polsce. Przy aktualnym stanie statystyki i ograniczeniach, wynikających chociażby z ustawy o zakazie udostępniania wielu istotnych danych, brak jest możliwości precyzyjnego określenia roli turystyki w strukturze gospodarczej gmin czy też regionów. Dodatkową trudnością jest powiązanie turystyki i obsługi ruchu turystycznego z innymi działami gospodarki – handlem, usługami, komunikacją, gospodarką mieszkaniową i in. (Szwichtenberg 2006). Pewnym rozwiązaniem, niedoskonałym, ale pozwalającym ocenić rozwój turystyki i jej znaczenie na obszarach wiejskich, jest przedstawienie zróżnicowania regionów w zakresie wykształcenia funkcji turystycznej, mierzonej wskaźnikiem syntetycznym, skonstruowanym w oparciu o mierniki infrastruktury i ruchu turystycznego. Niniejsze opracowanie jest kontynuacją badań nad zróżnicowaniem rozwoju infrastruktury turystycznej na obszarach wiejskich wydzielonych dwiema metodami – starszą skonstruowaną przez OECD i nowszą opracowaną przez EUROSTAT (Gierańczyk i Gierańczyk 2013). Przedstawiono w nim zróżnicowanie funkcji turystycznej w latach 2004 i 2012 na obszarach przeważająco wiejskich, wydzielonych metodą opracowaną przez EUROSTAT. Celem analizy takiego układu dynamicznego była próba odpowiedzi na kilka kwestii:

- Jakie zmiany zaszły w zakresie wykształcenia funkcji turystycznej na terenach przeważająco wiejskich od czasu wejścia Polski do Unii Europejskiej?
- Czy wszystkie regiony w jednakowym stopniu wykorzystały w rozwoju fenomen turystyki XXI w.?
- Czy dynamika zmian jest podobna?
- Czy zacierają się różnice pomiędzy regionami o tradycyjnie już wysoko rozwiniętej funkcji turystycznej a innymi?

Wspomniane wcześniej badania nad metodami wydzielania obszarów o charakterze przeważająco wiejskim nasunęły również pewne wątpliwości co do faktycznego udziału ludności wiejskiej w tworzeniu produktów turystycznych w określonym regionie. Pytanie to zostało zweryfikowane przez zbadanie struktur funkcji turystycznej w zależności od statusu administracyjnego mieszkańców analizowanego regionu.

Charakterystyka badanego obszaru

Jednym z problemów badania turystyki wiejskiej jest jej zakres przestrzenny. Podstawą wyodrębniania obszarów wiejskich są różnorodne kryteria – ekonomiczno-społeczne, demograficzne czy też administracyjne. Według niektórych badaczy (Bogucki i in. 1995) w przestrzeni pozamiejskiej można wydzielić m.in. tereny wiejskie, specjalne tereny wypoczynkowe czy też tereny przyrodnicze. Według innych (m.in. Hunek 1998, Kamiński 2008) główną przyczyną zróżnicowania obszarów wiejskich jest ich położenie względem obszarów metropolitalnych czy też dużych miast. Według takiego podejścia istnieją trzy typy obszarów wiejskich:

- zintegrowane, zarówno bezpośrednio z miastami, jak również leżące w obrębie obszarów metropolitalnych. Charakteryzują się one przede wszystkim pro-

porcjonalnie dużym wzrostem liczby ludności – zatrudnionej głównie w sektorach pozarolniczych i najczęściej nie w miejscu zamieszkania. Obszary te są bardzo mocno narażone na degradację środowiska naturalnego;

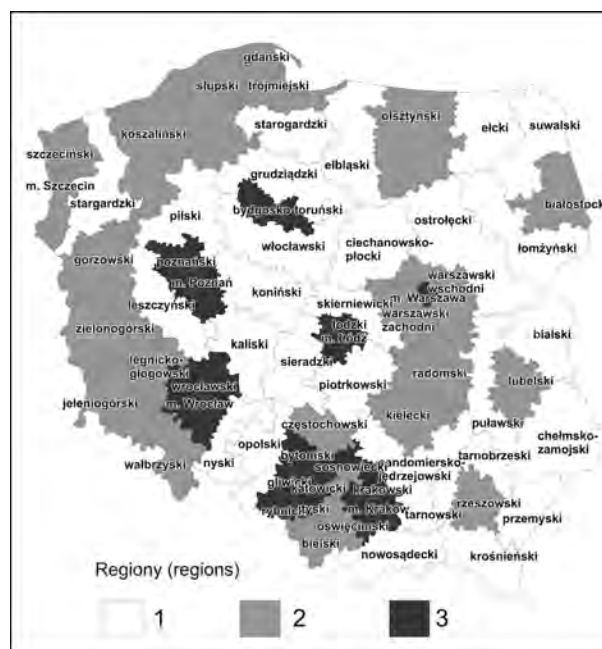
- pośrednie – najczęściej regiony oddalone od dużych miast, o przeważającej funkcji rolniczej i stagnujące demograficznie;
- peryferyjne, na ogół słabo zaludnione, oddalone od centrów gospodarczych i innowacyjnych, posiadające niskie dochody, słabo rozwiniętą infrastrukturę techniczną i społeczną. Bardzo często ich atutem są wysokie walory środowiska przyrodniczego, które umożliwiają przedsiębiorczym mieszkańcom uzyskiwanie znacznych przychodów ze świadczenia usług turystycznych.

Takie postrzeganie obszarów wiejskich, uwzględniające zmianę ich funkcji i fizjonomii, jest również poruszane przez badaczy opisujących kontinuum miejsko-wiejskie (Jeziarska-Thöle i Kozłowski (red.) 2008; Gierańczyk i Kluba (red.) 2008).

Innym kryterium wydzielenia obszarów wiejskich jest typologia oparta na gęstości zaludnienia zastosowana przez OECD. Według tej metody wydziela się trzy rodzaje obszarów – przeważająco wiejskie, pośrednie i przeważająco miejskie. Podobna do niej, nowsza i nieco zmodyfikowana, jest typologia EUROSTAT. Jeszcze inną metodą określania obszarów wiejskich, stosowaną przez GUS, jest przynależność administracyjna. Według niej na obszarach wiejskich, zajmujących 93,1% powierzchni Polski, mieszkało w 2012 r. 39,4% ludności.

W niniejszym opracowaniu jako podstawę delimitacji obszarów wiejskich przyjęto typologię EUROSTAT dla podregionów statystycznych (dla uproszczenia nazywanych tutaj regionami – ryc. 1). W 28 regionach, zaklasyfikowanych do kategorii obszarów przeważająco wiejskich i zajmujących łącznie 56,2% powierzchni Polski, mieszkało w 2012 r. 37,8% ludności naszego kraju. Liczba mieszkańców poszczególnych regionów jest zróżnicowana i waha się od niecałych 300 tys. (regiony suwalski i ełcki) do prawie 800 tys. (włocławski, nowosądecki). W latach 2004–2012 liczba ludności ogółem na obszarach przeważająco wiejskich nie zmieniła się znacząco; przybyło 39 tys. osób (0,27%). Natomiast generalnie w Polsce w tym czasie nastąpił wzrost liczby ludności o prawie 360 tys. (0,94%)³. W poszczególnych analizowanych regionach zmiany były jednak dość znaczące. Największa depopulacja wystąpiła w regionie opolskim (ubytek ponad 28 tys. osób, czyli -4,4% tamtejszej populacji), zaś przyrost liczby mieszkańców odnotowano w regionie nowosądeckim (34 tys., wzrost o 4,6%).

³ Należy pamiętać, że analizowane obszary jako „przeważająco wiejskie” zostały wydzielone według kryteriów EUROSTAT-u. Na obszarach tych znajdują się zarówno miasta, jak i wsie. W miastach (według kryterium administracyjnego GUS) w analizowanych latach wystąpiła depopulacja. Ubyło tutaj 133,7 tys. mieszkańców (-0,57%), natomiast na obszarach wiejskich w tym czasie przybyło prawie 0,5 mln osób (+3,35%). Znaczna część tej ludności wiejskiej zamieszkała jednak w strefie podmiejskiej dużych miast i nie jest uwzględniana w statystykach jako ludność zamieszkująca „obszary przeważająco wiejskie”.



Ryc. 1. Typy regionów według klasyfikacji EUROSTAT. 1 – przeważająco wiejskie, 2 – pośrednie, 3 – przeważająco miejskie.

Types of regions according to the EUROSTAT urban-rural typology. 1 – predominantly rural, 2 – intermediate, 3 – predominantly urban.

Źródło/Source: Eurostat Regional Yearbook 2010 (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>)

Obszary przeważająco wiejskie w 2012 r. skupiały 1/3 miejsc noclegowych w Polsce (około 220 tys.). Odwiedzała je proporcjonalnie mniejsza liczba turystów – 5,7 mln, co stanowiło tylko 1/4 całkowitej liczby turystów w naszym kraju. Ta dysproporcja wynika z różnego charakteru turystyki preferowanej na obszarach wiejskich i w miastach. W pierwszym przypadku charakteryzuje się ona dłuższymi pobytami turystów w miejscu recepcji (głównie wszystkie rodzaje turystyki wypoczynkowej i agroturystyki), natomiast w miastach bardzo częstym zjawiskiem są wszelkie formy turystyki krótkookresowej (m.in. konferencyjna czy biznesowa). W analizowanych latach 2004–2012 na obszarach przeważająco wiejskich wzrosła zarówno liczba miejsc noclegowych – o 24,7 tys. (12,6%), jak i turystów – o ok. 1,5 mln (35%), to jednak ogólnie w Polsce wzrost ten był proporcjonalnie większy – odpowiednio 90,8 tys. miejsc (15,5%) oraz prawie 7 mln turystów (43,7%).

Metody badania funkcji turystycznej

Turystyka wiejska, postrzegana przez niektórych jako jedna z form turystyki alternatywnej (m.in. Burzyński 1997, Dębniowska i Tkaczuk 1997), cieszy się co-

raz większym zainteresowaniem. W szerokim ujęciu turystyka tego rodzaju jest rozumiana jako wszelkie formy turystyki realizowane na wsi, których zasadniczym motywem jest chęć pobytu w środowisku wiejskim ze wszystkimi jego przejawami, takimi jak: krajobraz, przyroda, architektura, tempo życia, codzienne zajęcia, itp. (Jansen-Verbeke 1990). Jednakże część obszarów wiejskich jest wykluczona z tego typu aktywności ze względu na administracyjne a nie funkcjonalne sklasyfikowanie ich jako terenów wiejskich (Drzewiecki 1998).

Turystyka pełni wiele różnorodnych funkcji w aspekcie gospodarczym, społecznym, psychologicznym i kulturowym (Przeclawski 1996). Funkcja turystyczna według A. Kowalczyka (2002) jest to działalność społeczno-ekonomiczna mieszkańców danego regionu lub miejscowości, która jest skierowana na obsługę turystów. Mnogość tego rodzaju działalności powoduje, że w literaturze przedmiotu występują podziały funkcji turystycznej według różnorodnych kryteriów. W.W. Gaworecki (2000) wymienia kilkanaście funkcji turystyki, jakie pełni ona w społeczeństwie. B. Meyer (2006) syntetyzuje je do sześciu (wychowawcza, etniczna, kształceniowa, ekonomiczna, polityczna i wypoczynkowo-zdrowotna). Wydaje się jednak, że dyskusja na temat funkcji turystyki i jej podziału nie została jeszcze zakończona. Wydzielić można bowiem jeszcze szereg podfunkcji, np. w aspekcie turystyki wypoczynkowo-zdrowotnej. Według A.R. Szromka (2012) ten rodzaj turystyki pełni jeszcze wiele funkcji specjalistycznych, a według A. Lewandowskiej (2007) wiąże się także z poprawą urody i samopoczucia.

Do oceny stopnia rozwoju turystyki w regionie służy wiele miar. Zagregować je można w grupy obrazujące działalność turystyczną jako:

- zjawisko ruchliwości przestrzennej (liczba osób korzystających z noclegów, liczba udzielonych noclegów i in.),
- stopień wyposażenia w infrastrukturę turystyczną (liczba i rodzaj obiektów zbiorowego zakwaterowania, liczba i rodzaj miejsc noclegowych, placówki gastronomiczne, wyposażenie obiektów i in.),
- działalność finansową (wydatki cudzoziemców w Polsce, wydatki mieszkańców Polski na podróże krajowe, udział turystyki w tworzeniu PKB i in.),
- miejsce i strukturę zatrudnienia (liczba i struktura pracujących w turystyce, zmiany zatrudnienia i in.),
- efekt ekonomiczny (spożycie turystyczne według produktów, turystyczna wartość dodana w cenach bieżących i in.),
- wykorzystanie przestrzeni turystycznej i środowiska (wskaźniki chłonności, pojemności, przepustowości wynikowej, socjopsychologicznej i in.).

Zmienne te bezpośrednio lub po niewielkich przekształceniach mogą pełnić rolę wskaźników definicyjnych, obrazujących poziom danej cechy. Jednak, aby przedstawić i zinterpretować poziom rozwoju funkcji turystycznej regionu, należałoby zastosować wskaźniki, które identyfikują zjawisko, którego nie można zaobserwować bezpośrednio. Opracowano szereg wskaźników opisujących funkcje turystyczne regionu (Baretje'a-Deferta, Deferta, Schneidera, Charvata, gęstości bazy noclegowej, rozwoju bazy noclegowej, wykorzystania pojemności noclego-

wej, frekwencji Szwichtenberga-Borzyszkowskiego, przedsiębiorstw w sektorze turystycznym, Pearce i in.). Zastosowanie tylko jednego wskaźnika niesie za sobą ryzyko fałszywej interpretacji zjawiska. Dla przykładu, zastosowanie tylko jednej cechy, uwzględniającej wyłącznie liczbę turystów, nie ukazuje różnic np. w długości pobytu, wydatkach, celach wizyty itp. Rozwiązaniem problemu pomiaru funkcji turystycznej powinna więc być kompilacja kilku wskaźników, obrazujących różne dziedziny działalności turystycznej.

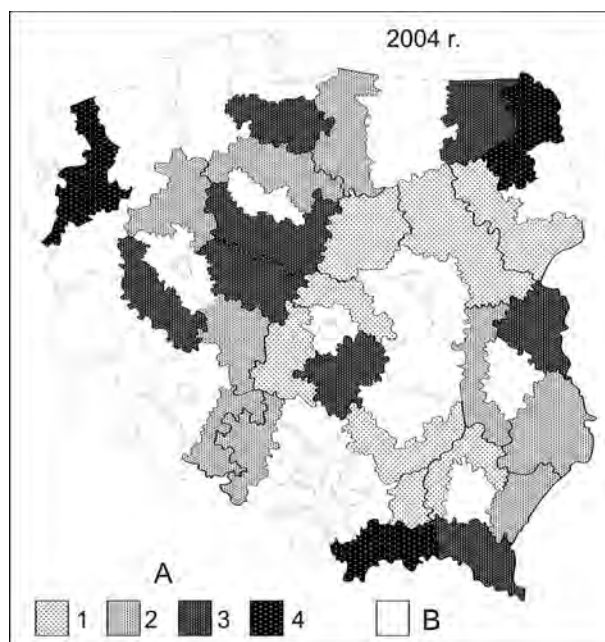
W niniejszym opracowaniu w celu klasyfikacji funkcji turystycznej obszarów przyjęto opracowaną przez J. Warszzyńską (1985) metodę, która uwzględnia cztery wskaźniki – dwa dotyczące miejsc noclegowych (Baretje'a-Deferta, czyli liczba miejsc noclegowych przypadająca na 100 mieszkańców i wskaźnik gęstości bazy noclegowej – liczba miejsc noclegowych na 1 km²) oraz dwa opisujące liczbę turystów (wskaźnik Schneidera – liczba turystów w przeliczeniu na 100 mieszkańców i Deferta – liczba turystów na 1 km²). Jednak kryteria podziału zastosowane w tej metodzie uwzględniają miejscowości o wybitnych funkcjach turystycznych, np. Zakopane, Krynica, Karpacz i in. Wszystkie wartości mierników cząstkowych są tutaj bardzo wysokie. Badanie regionów o funkcjach turystycznych słabiej rozwiniętych, jak np. zróźnicowanie funkcji turystycznej w gminach w jednym województwie (Gierańczyk 2013) lub dla większego obszaru, jakim są podregiony, wymaga zastosowania innych kryteriów podziału. W tym przypadku zastosowano miernik syntetyczny oparty o standaryzację zmiennych. Metoda ta pozwala jednak tylko na względną klasyfikację regionów w danym roku. Dla zobrazowania struktur i przestrzennego zróźnicowania grup i pojedynczych jednostek posłużono się również innymi statystycznymi miarami tendencji centralnej i rozproszenia.

Funkcja turystyczna na obszarach przeważająco wiejskich

Wykorzystanie opisanej metody pozwoliło na wydzielenie czterech grup regionów o zróźnicowanym poziomie wykształcenia funkcji turystycznej w 2004 r. (ryc. 2). Analiza mierników cząstkowych w grupach wykazała wzrost ich wartości w postępie arytmetycznym (tab. 1). Najmniej liczna grupa trzech jednostek o wysokim poziomie wykształcenia funkcji turystycznej wykazywała wartości mierników cząstkowych znacznie przekraczające nie tylko wartości średnie dla obszarów przeważająco wiejskich, ale również dla całej Polski.

Od czasu wejścia Polski do Unii Europejskiej nastąpiły zmiany w poziomie wykształcenia funkcji turystycznej na obszarach wiejskich. Analiza wykazała, że nie we wszystkich przypadkach był notowany rozwój turystyki (ryc. 3). Zmiany in minus zanotowano w pięciu regionach, w tym najbardziej niekorzystne w regionie suwalskim (dynamika 85,5) oraz pilskim (88,0). Największe zmiany w rozwoju funkcji turystycznej, powyżej 140, odnotowano w siedmiu regionach.

Generalnie dynamika zmian wykształcenia funkcji turystycznej na całym obszarze o charakterze przeważająco wiejskim, podobnie jak na obszarze całej Polski, była dodatnia. Zauważa się jednak, że zmiany w Polsce były nieco większe (tab. 2).



Ryc. 2. Poziom wykształcenia funkcji turystycznej na obszarach przeważająco wiejskich w 2004 r. A – poziom wykształcenia funkcji turystycznej: 1 – bardzo niski, 2 – niski, 3 – średni, 4 – wysoki; B – obszary nie analizowane.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Classification of predominantly rural regions according to the level of tourism function development in 2004. A – level of tourism function development: 1 – very low, 2 – low, 3 – average, 4 – high; B – areas not analyzed.

Source: own elaboration based on the LBD CSO.

Wynika stąd wniosek, że turystyka w Polsce rozwijała się szybciej, aniżeli na obszarach przeważająco wiejskich (należy pamiętać, że do wartości opisujących Polskę zaliczone są wszystkie obszary – również analizowane). To, że na obszarach wiejskich niższe są mierniki gęstości bazy noclegowej i Deferta (a więc odnoszące się do powierzchni) nie powinno być zaskoczeniem. Jednak analiza wykazała, że również mierniki opierające się na liczbie ludności są tutaj niższe. Gospodarka turystyczna na obszarach wiejskich rozwija się więc znacznie wolniej niż na terenach związanych z miastami.

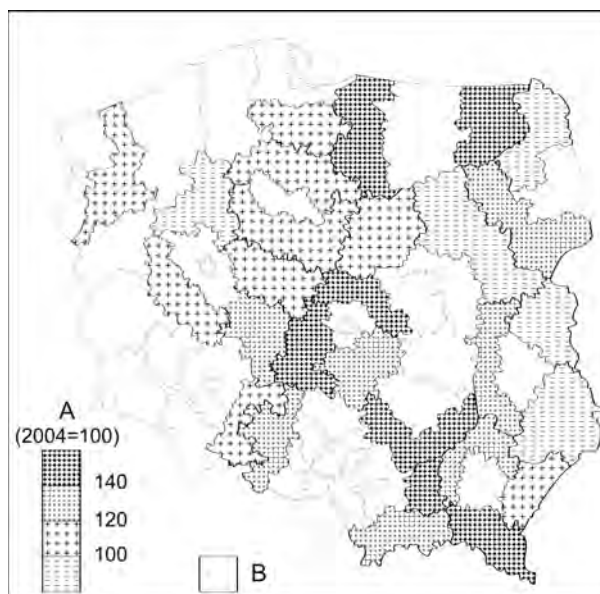
Zaobserwowane zmiany funkcji turystycznej wpłynęły na miejsce regionów w klasyfikacji. Prawie połowa jednostek zmieniła swoją rangę o jedną klasę (ryc. 4). Ponadto analiza mierników cząstkowych w powstałych grupach wykazała bardzo duże zróżnicowanie. Cztery regiony o silnie rozwiniętej funkcji turystycznej w 2012 r. cechowały się również bardzo wysoką dynamiką jej wzrostu (region nowosądecki i stargardzki po około 120, ełcki i krośnieński ponad 160). Średnia

wartość mierników cząstkowych w tej grupie znacznie przekraczała nie tylko wartości dla obszarów wiejskich, ale również dla całej Polski (tab. 3).

Tabela 1. Poziom wykształcenia funkcji turystycznej i zróźnicowanie mierników cząstkowych na obszarach przeważająco wiejskich w Polsce w 2004 r.

Poziom wykształcenia funkcji turystycznej	Mierniki cząstkowe			
	Baretje-Deferta	gęstości bazy noclegowej	Szneidera	Deferta
	miejsca noclegowe		liczba turystów	
	na 100 mieszkańców	na 1 km ²	na 100 mieszkańców	na 1 km ²
Bardzo niski	0,48	0,42	13,98	12,38
Niski	0,94	0,79	22,51	19,45
Średni	1,71	1,30	33,23	27,29
Wysoki	4,36	3,74	72,24	71,36
Ogółem obszary PW	1,39	1,15	28,5	25,2
Polska	1,53	1,87	41,2	50,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS



Ryc. 3. Dynamika zmian funkcji turystycznej na obszarach przeważająco wiejskich w Polsce w latach 2004–2012 (2004=100). A – dynamika zmian, B – obszary nie analizowane.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Dynamics of tourism function changes in predominantly rural areas in Poland in the years 2004–2012 (2004=100). A – dynamics of changes, B – areas not analyzed.

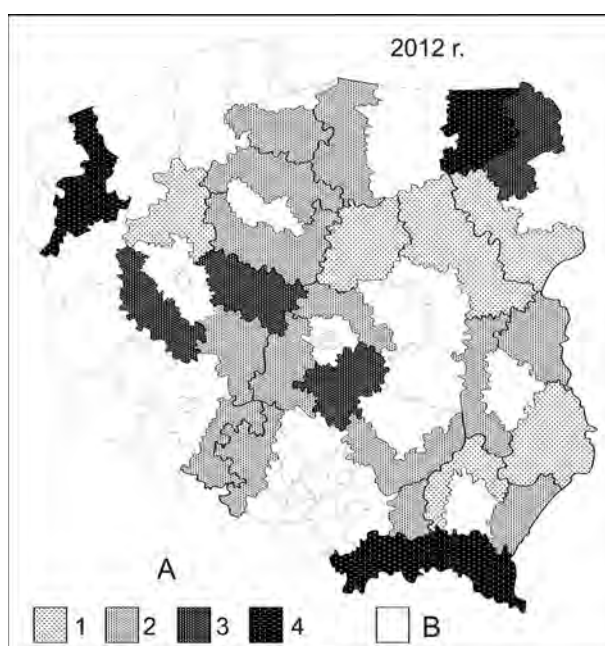
Source: own elaboration based on the LBD CSO.

Tabela 2. Dynamika zmian mierników cząstkowych funkcji turystycznej w latach 2004–2012 (2004=100).

Obszar	Mierniki cząstkowe			
	Baretje'a-Deferta	gęstości bazy noclegowej	Szneidera	Deferta
	miejsca noclegowe		liczba turystów	
	na 100 mieszkańców	na 1 km ²	na 100 mieszkańców	na 1 km ²
Ogółem obszary PW	110,2	114,0	135,9	137,6
Polska	114,4	115,5	142,4	143,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Udział tych czterech regionów w całkowitej powierzchni i liczbie ludności regionów wiejskich wynosił tylko po 13%, a skupiały one około 40% miejsc noclegowych i przyciągały 1/3 wszystkich turystów.



Ryc. 4. Poziom wykształcenia funkcji turystycznej na obszarach przeważająco wiejskich w 2012 r. A – poziom wykształcenia funkcji turystycznej: 1 – bardzo niski, 2 – niski, 3 – średni, 4 – wysoki; B – obszary nie analizowane.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Classification of predominantly rural regions according to the level of tourism function development in 2012. A – level of tourism function development: 1 – very low, 2 – low, 3 – average, 4 – high; B – areas not analyzed.

Source: own elaboration based on the LBD CSO.

Ten duży udział niewielu regionów w zagospodarowaniu i ruchu turystycznym na obszarach wiejskich jest również potwierdzony poprzez obliczony współczynnik koncentracji Lorenza. Analizując powierzchnię regionów oraz ich zaludnienie, odnotowano brak wyraźnej koncentracji. W obydwu przypadkach współczynnik ten wynosił tylko 0,15. Zupełnie inaczej sytuacja wyglądała przy uwzględnieniu kryterium liczby miejsc noclegowych (współczynnik koncentracji Lorenza = 0,42) i liczby turystów (0,35).

Tabela 3. Poziom wykształcenia funkcji turystycznej i zróźnicowanie mierników cząstkowych na obszarach przeważająco wiejskich w Polsce w 2012 r.

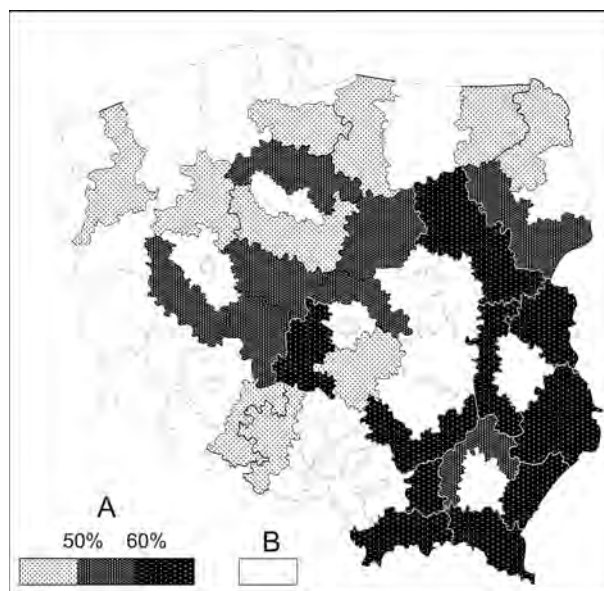
Poziom wykształcenia funkcji turystycznej	Mierniki cząstkowe			
	Baretje-Deferta	gęstości bazy noclegowej	Szneidera	Deferta
	miejscu noclegowe		liczba turystów	
	na 100 mieszkańców	na 1 km ²	na 100 mieszkańców	na 1 km ²
Bardzo niski	0,64	0,46	20,99	15,69
Niski	1,04	0,91	30,63	27,85
Średni	1,67	1,35	44,58	37,67
Wysoki	4,48	3,91	87,42	84,37
Ogółem obszary PW	1,53	1,31	38,7	34,7
Polska	1,75	2,16	58,7	72,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Ludność wiejska a turystyczne zagospodarowanie obszarów przeważająco wiejskich

Jak już wspomniano, na regiony o charakterze przeważająco wiejskim, wydzielone metodologią opracowaną przez EUROSTAT, składają się zarówno obszary administracyjnie wiejskie, jak i miasta. W analizie udziału mieszkańców wsi w tworzeniu produktu turystycznego nikła jest przydatność mierników uwzględniających powierzchnię (gęstość bazy noclegowej i wskaźnik Deferta). W większości przypadków miasta zajmują nie więcej niż 5% powierzchni regionu. Analizie mogą więc być poddane te wskaźniki lub proporcje, które uwzględniają liczbę ludności. Wychodząc z założenia, że ludność wiejska regionu o charakterze przeważająco wiejskim ma takie same szanse i możliwości działania w branży turystycznej, to struktury bazy noclegowej i ruchu turystycznego powinny być podobne do struktur ludnościowych w danym regionie.

Analiza struktur ludnościowych w aspekcie administracyjnego miejsca zamieszkania wykazała dość duże zróźnicowanie i widoczną regionalizację (ryc. 5). Regiony położone w południowo-wschodniej części Polski cechowały się niejako większą „wiejskością” (w regionie sandomiersko-jędrzejowskim ponad 70% ludności stanowili mieszkańcy wsi).



Ryc. 5. Udział ludności wiejskiej w ogólnej ludności obszarów przeważająco wiejskich w Polsce w 2012 r. A – udział ludności wiejskiej, B – obszary nie analizowane.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Classification of predominantly rural regions according to participation of rural population in 2012. A – participation of rural population, B – areas not analyzed.

Source: own elaboration based on the LBD CSO.

Badanie struktury rozmieszczenia miejsc noclegowych w stosunku do struktury zamieszkania ludności w regionach wiejskich wykazało pewną niewielką zależność (współczynnik korelacji = -0,26), jednak poziomu istotności α , przy którym związek ten jest istotny statystycznie wynosi aż 0,2. Wyciąganie wniosków w tym przypadku byłoby więc co najmniej dyskusyjne. Struktura ruchu turystycznego nie wykazała żadnej zależności. Największe różnice pomiędzy strukturą zamieszkania ludności a wspomnianymi dwiema strukturami dały się zaobserwować w przypadku takich jednostek, jak np. region sandomiersko-jędrzejowski (obszary wiejskie zamieszkiwało tutaj 72% ogółu mieszkańców, a skupiały one tylko 35% miejsc noclegowych i odwiedzało je zaledwie 29% turystów), tarnowski (odpowiednio – 63% ludności, 22% miejsc i 26% turystów), włocławski (49% ludności, 28% miejsc, 16% turystów), jak również tarnobrzeski, przemyski czy chełmsko-zamojski. Takie proporcje świadczą o małej roli turystyki na tych obszarach. Występują jednak również obszary, chociaż mniej licznie, gdzie ekonomiczne znaczenie turystyki dla mieszkańców wsi jest zdecydowanie większe. Takim regionem jest np. region stargardzki, gdzie obszary wiejskie skupiają 44% ludności, 93% miejsc noclegowych oraz 80% turystów.

Występują jednak elementy, które upodabniają obszary wiejskie w analizowanych regionach i odróżniają je od miast. Można powiedzieć, że turyści przyjeżdżający na wieś mają większy wybór miejsc noclegowych. Pozostają tutaj nieco dłużej, jednak te dwa elementy wpływają na zdecydowanie słabsze wykorzystanie bazy noclegowej na wsi. Średnio we wszystkich regionach liczba turystów przypadająca na 1 miejsce noclegowe na obszarach miast wynosiła 36,5, na wsi wartość ta była mniejsza, bo tylko 24,9. Turysta w mieście spędzał średnio 2,6 dnia, na wsi nieco tylko więcej – 2,8 dnia. W mieście na jedno miejsce noclegowe przypadało średnio 91 udzielonych noclegów, na wsi tylko 63. Najsłabsze wykorzystanie bazy noclegowej na wsi zaobserwować można w takich regionach, jak leszczyński, puławski, ostrołęcko-siedlecki czy grudziądzki (34–38 noclegów), najlepsze zaś widoczne było w regionie krośnieńskim, tarnowskim, nowosądeckim (około 90 dni).

Podsumowanie

Turystyka jest ważną dziedziną gospodarki narodowej, a jej znaczenie stale rośnie. Oczywiście należy zgodzić się z tą tezą, pod warunkiem, że rozpatrujemy ją globalnie. Nie można bowiem zaprzeczyć faktom, które z turystyki uczyniły fenomen kulturowy początku XXI w. Turystyka to przecież ponad miliard turystów zagranicznych, 5–6 miliardów turystów krajowych, miliony zatrudnionych, miliardy dochodów, ale jednocześnie degradacja środowiska, patologie społeczne, sezonowość i związane z tym bezrobocie i brak pracy. Można by mnożyć przykłady dobrego i złego oddziaływania turystyki na środowisko gospodarcze, społeczne, przyrodnicze. Należałoby zadać jednak pytanie, czy rzeczywiście turystyka ma tak duże znaczenie dla wszystkich bez wyjątku regionów, czy korzystają z niej wszyscy, czy tylko nieliczni, czy jest możliwy lub potrzebny jej rozwój dla prawidłowego kształtowania się struktur gospodarczych? Na te i inne pytania można spróbować odpowiedzieć, wykorzystując chociażby analizę rozwoju funkcji turystycznej na obszarach przeważająco wiejskich.

Po pierwsze, brak jest niestety możliwości zebrania wszystkich informacji na temat znaczenia turystyki w gospodarce regionu. Ochrona informacji, agregacja danych i przedstawianie ich dla dużych obszarów uniemożliwiają analizę w skali lokalnej i regionalnej. Ponadto pewną trudność może sprawiać sama analiza różnych zjawisk, nie tylko turystyki, w jednostkach wydzielonych metodą opracowaną przez EUROSTAT. Analizowane w pracy obszary o charakterze przeważająco wiejskim są bardzo zróżnicowane, chociażby w kwestii zamieszkania ludności według kryterium administracyjnego.

Kolejna kwestia dotyczy znaczenia turystyki, mierzonego poziomem wykształcenia funkcji turystycznej i zmian, jakie wystąpiły w tym zakresie w latach 2004–2012. Analiza wykazała, że tylko w nielicznych regionach funkcja turystyczna jest dobrze wykształcona. Są to regiony atrakcyjne turystycznie, o niskim udziale użytków rolnych i dużej lesistości. Generalnie występuje wysoka zależność pomiędzy stopniem wykształcenia funkcji turystycznej a rolniczym użytkowaniem ziemi (istotny statystycznie współczynnik korelacji wynosił w obydwu

analizowanych latach -0,56). Po wejściu Polski do Unii Europejskiej nie wszystkie regiony wybrały turystykę – pomimo powszechnie deklarowanego dużego jej znaczenia w planach rozwoju – jako jeden z filarów wielofunkcyjnego rozwoju. W wielu regionach zanotowano spadek wartości funkcji turystycznej. Bardzo często obszary o niskim poziomie rozwoju turystyki w 2004 r. zdegradowane zostały w hierarchii jednostek. Na analizowanych obszarach dał się zauważyć brak zależności pomiędzy wykształceniem funkcji turystycznej a wielkością jej dynamiki (współczynnik korelacji -0,18 jest nieistotny statystycznie). Wysoką dynamiką charakteryzowały się regiony, w których funkcja turystyczna była już dobrze wykształcona. Doprowadziło to do zwiększenia dysproporcji pomiędzy nimi a regionami słabo zagospodarowanymi turystycznie oraz do dużej koncentracji zarówno infrastruktury, jak i ruchu turystycznego w niewielu jednostkach. Pewnym ewenementem jest tutaj region skierniewicki. W 2004 r. jego baza noclegowa stanowiła zaledwie 0,6% ogółu miejsc noclegowych w regionach przeważająco wiejskich, zaś ruch turystyczny 0,9%. Ponieważ dynamika zmian funkcji turystycznej była tu najwyższa wśród wszystkich jednostek (ponad 300), udziały te wzrosły dwukrotnie, ale i tak były jednymi z niższych wśród wszystkich regionów przeważająco wiejskich. Znamiennym jest fakt, że tak nagły wzrost bazy noclegowej i turystów wystąpił dopiero w 2010 r., natomiast w 2012 r. widoczny był już spadek tych wskaźników. Sugeruje to, że ruch turystyczny był generowany przez inne czynniki, aniżeli stricte proturystyczna działalność samorządów i mieszkańców – np. przez inwestycje drogowe na wielką skalę (autostrada A2).

Innym problemem jest sezonowość turystyki w regionach przeważająco wiejskich. Jak już wspomniano, regiony te nie są jednorodne. Ludność o wiejskiej przynależności administracyjnej stanowi tutaj od 40% do 71% ogółu mieszkańców. To zróżnicowanie przekłada się w dużym stopniu na wykorzystanie bazy noclegowej. W miastach miejsce noclegowe jest użytkowane średnio przez trzy miesiące w roku, natomiast na wsi tylko przez dwa. Ponadto różnice występują również pomiędzy regionami i są uwarunkowane ich specyfiką. W regionach górskich, gdzie obecna jest zarówno turystyka letnia, jak i zimowa, każde miejsce noclegowe zajęte było średnio przez trzy miesiące w roku. Nad morzem było nieco ponad dwa miesiące, natomiast w regionach o charakterze rolniczym, takich jak puławski, ostrołęcko-siedlecki, kaliski, gdzie udział użytków rolnych stanowił powyżej 62% powierzchni, jedno miejsce zajęte było przez około jeden miesiąc.

Generalnie, na obszarach przeważająco wiejskich funkcja turystyczna oraz jej rozwój były niższe, aniżeli średnio w Polsce. Turystyka ma duże znaczenie w nielicznych jednostkach administracyjnych, które kumulują znaczną część zarówno infrastruktury, jak i ruchu turystycznego. Na obszarach o przeważających funkcjach rolniczych, turystyka bywa bardzo często zjawiskiem marginalnym. Ponadto w miastach i na obszarach administracyjnie wiejskich, które tworzą przecież jeden region, daje się zauważyć odmienną specyfikę ruchu turystycznego. Te nierównomierności w rozwoju świadczą o podnoszonej przez wielu badaczy kwestii kumulowania przez miasta wielu funkcji i większych możliwości dostosowania się do potrzeb rynku. Regiony wiejskie, w niektórych obszarach gospodarczych

i społecznych, zostają poddane procesowi marginalizacji. Jednak takie walory wsi jak krajobraz kulturowy, środowisko oraz większa świadomość społeczeństwa o korzystnym wpływie zdrowego życia, zgodnego z naturą, mogą pomóc w rozwoju gospodarczym tych regionów. Wieś, dzięki dziedzictwu przeszłości, zachowanemu dotąd m.in. w skansenach, może zostać nie tylko enklawą etnograficzną, odwiechaną przez entuzjastów folkloru, ale również ważnym elementem gospodarki narodowej. Na wsi obecnie zachodzą i będą zachodzić duże zmiany – demograficzne, gospodarcze, agrarne, społeczne i in. (Wójcik 2013). Przybywa wielu nowych osadników, którzy chcą prowadzić wiejski styl życia, jednak niekoniecznie związany z uprawą roli. Odkrywane są nowe możliwości rozwoju i nowe formy turystyki wiejskiej, takie jak chociażby szlaki kulinarne (Woźniczko i Orłowski 2011), zagospodarowywane turystycznie są obszary i obiekty o nikłych walorach (Cabaj i Jaśkowski 2011). Turystyka w tej formie, z nowymi możliwościami rozwoju, może wpłynąć na poprawę warunków życia mieszkańców wsi – nie wszystkich, ale na pewno znacznej części.

Literatura

- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Wyd. Continuo, Wrocław.
- Bednarek-Szczepańska M., 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 23, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bogucki J., Woźniak A., Zątek W., 1995, *Proekologiczne tendencje w turystyce. Agroturystyka i ekoturystyka*, [w:] *Turystyka i rekreacja jako czynnik integracji europejskiej*, Wyd. Wydział Turystyki i Rekreacji Akademii Wychowania Fizycznego, Poznań.
- Burzyński T (red.), 1997, *Lokalna polityka turystyczna i marketing*, Instytut Turystyki, Kraków.
- Cabaj W., Jaśkowski B., 2011, *Nowe atrakcje turystyczne na terenach wiejskich*, [w:] C. Jastrzębski (red.), *Turystyka wiejska na drodze do komercjalizacji*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Prawa, Kielce, s. 95–100.
- Drzewiecki M., 1998, *Pojęcie turystyki wiejskiej*, Turyzm, 1.
- Duczkowska-Małysz K., 2007, *Obszary wiejskie – przestrzeń problemów czy przestrzeń cywilizacyjnej szansy Europy – z uwzględnieniem zmian modelu rolnictwa europejskiego i wzrostu rangi wsi w Europie*, http://www.odnowawsi.eu/docs/161_2.pdf
- Durydiwka M., 2012, *Czynniki rozwoju i zróżnicowanie funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Gaworecki W.W., 2000, *Turystyka*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Gierańczyk W., 2013, *Walory przyrodnicze województwa kujawsko-pomorskiego jako podstawa rozwoju turystyki*, [w:] M. Wójcik, (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Łódź, s. 217–236.

- Gierańczyk W., Gierańczyk W., 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury turystycznej w Polsce w świetle typologii obszarów wiejskich według OECD i EUROSTAT*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu, „Barometr Regionalny”, 11, 1, Zamość, s. 45–55.
- Gierańczyk W., Kluba M., (red.), 2008, *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Hunek T., 1998, *Rozwój obszarów wiejskich i agrobiznesu*, [w:] A. Woś, (red.), *Encyklopedia agrobiznesu*, Fundacja Innowacja, Warszawa, s. 735–739.
- Jansen-Verbeke M., 1990, *Znaczenie turystyki na terenach wiejskich w Europie*, Problemy Turystyki, 1–2.
- Jezierska-Thöle A., Kozłowski L., (red.), 2008, *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Kamiński Z.J., 2008, *Współczesne planowanie wsi w Polsce*, Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Kowalczyk A., 2002, *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa.
- Kurek W. (red.), 2007, *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lewandowska A., 2007, *Turystyka uzdrowiskowa. Materiały do studiowania*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- Liszewski S., 2003, *Region turystyczny*, *Turizm*, 13, 1, s. 45–55.
- Meyer B., 2006, *Funkcje turystyki*, [w:] Panasiuk A. (red.), *Ekonomia turystyki*, PWN, Warszawa, s. 31–44.
- Pałka E., 2010, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w indywidualnych gospodarstwach rolnych województwa świętokrzyskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Przeclawski K., 1996, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Wyd. Albis, Kraków.
- Przewodnik po Banku Danych Lokalnych, GUS, <http://www.stat.gov.pl>; dostęp 10.05.2013 r.
- Szromek A.R., 2012, *Wskaźniki funkcji turystycznej. Koncepcja wskaźnika funkcji turystycznej i uzdrowiskowej*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Szwichtenberg A., 2006, *Gospodarka turystyczna polskiego wybrzeża*, Wyd. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Warszyńska J., 1985, *Funkcja turystyczna Karpat Polskich*, Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica, 18.
- Woźniczek M., Orłowski D., 2011, *Szlaki kulinarne komponentem wiejskiego produktu turystycznego*, [w:] C. Jastrzębski (red.), *Turystyka wiejska na drodze do komercjalizacji*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Prawa, Kielce, s. 101–124.
- Wójcik M., 2013, *Wieś 2050 – refleksje na temat przyszłości wsi polskiej, ze szczególnym uwzględnieniem regionu łódzkiego*, [w:] J. Bański (red.), *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 39–52.

Summary

As Poland joined the European Union economic opportunities of rural residents have increased. There have appeared new chances for investment, also in tourism. These factors contributed to large increase in equipment of tourism infrastructure in rural areas, what is directly associated with the increasing number of tourists. The article concerns forming tourism function in rural areas, which were appointed with the method developed by Eurostat. The analysis conducted has shown that rural areas were characterized by a high dynamics of growth regarding the level of tourism function, however not all regions demonstrated equal development. The tourism function has mostly developed in areas, in which earlier that function was on a very low level, however the participation of these regions in the general development and tourism was insignificant. Rural areas where tourism made a relevant part of the economy grew more slowly considering this aspect. Moreover, they have focused in predominant part on both infrastructure and tourists.

Generally, tourism in rural areas in the period 2004-2012 grew at a slower rate than on average in Poland, but considering the changes that are taking place in them (demographic, economic, agrarian, social and other) tourism should become one of the core non-agricultural activities and greatly contribute to the improvement of living standards.





Maciej HUCULAK,
Instytut Rozwoju Miast
ul. Cieszyńska 2, 30-015 Kraków
mhuculak@irm.krakow.pl

Magdalena DEJ,
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków
magdalena.dej@uj.edu.pl

Wojciech JARCZEWSKI
Instytut Rozwoju Miast
ul. Cieszyńska 2, 30-015 Kraków
jarczewski@poczta.fm

Powiązania infrastrukturalne i funkcjonalne gmin wiejskich w ramach obszaru metropolitalnego – przypadek Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego

Infrastructural and functional relationships of rural municipalities within the metropolitan area – the case of the Kraków Metropolitan Area

Zarys treści: Tereny wiejskie stanowią istotny element składowy obszarów metropolitalnych. Są one jednocześnie obszarem podlegającym bardzo intensywnym przekształceniom prowadzącym do stopniowej utraty ich wiejskiego charakteru. Pomimo niezbyt zaawansowanych procesów metropolizacji w Polsce daje się zauważyć pierwsze próby podejmowania współpracy pomiędzy gminami. Celem artykułu jest prezentacja aktualnego stanu współpracy i powiązań pomiędzy gminami Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, ze szczególnym uwzględnieniem gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. Określono powiązania infrastrukturalne w zakresie zaopatrywania w ciepło, wodę, odbiór nieczystości i odpadów, a także transportu oraz powiązania funkcjonalne w zakresie dojazdów do pracy. Przeprowadzona analiza dowiodła, iż gminy pierwszego pierścienia otaczającego Kraków od strony północnej, zachodniej i południowej najsilniej integrują się z metropolią. Z kolei gminy wiejskie graniczące z metropolią od strony północno-wschodniej i wschodniej znacznie słabiej podlegają procesom integracji wewnątrzmetropolitalnej. W przypadku tych terenów, oprócz dostępności, znaczenie ma także bliskość kombinatu metalurgicznego w Nowej Hucie i towarzyszących mu rozległych terenów przemysłowych i poprzemysłowych, które wyraźnie obniżają atrakcyjność strefy podmiejskiej.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, Krakowski Obszar Metropolitalny, powiązania międzygminne, integracja wewnątrzmetropolitalna.



Wprowadzenie – wieś w granicach obszarów metropolitalnych

Obszary metropolitalne mają charakter miejsko-wiejski. Ta myśl wydaje się dość oczywista, jednak w praktyce taką nie jest. Zwykle się dostrzegać wyłącznie miejskie cechy tych terenów, z całkowitym pominięciem wiejskiego charakteru czy przynajmniej genezy gmin tworzących zewnętrzny pierścień metropolii. Gminy podmiejskie, a zatem i te w obszarach metropolitalnych, odznaczają się intensywnymi związkami funkcjonalno-przestrzennymi zarówno z miastem, jak i z wsią. „Na ich obszarze przenikają się wzajemnie zjawiska, procesy i cechy typowe dla terenów miejskich i wiejskich. Są zatem najlepszym polem badawczym dla naukowców zainteresowanych relacjami miasto-wieś” (Bański 2006, s. 24). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w licznych publikacjach poświęconych związkom aglomeracji z terenami podmiejskimi (m. in. Ilnicki 1996, Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991, 1998, Liszewski 1987). Właśnie w tych obszarach zaznaczają się najsilniejsze współzależności miasto-wieś. Jednocześnie niezbyt zaawansowane procesy rozwoju polskich metropolii sprawiają, że w strefach zewnętrznych obszarów metropolitalnych¹ w dalszym ciągu znajdują się i znajdować będą obszary typowo wiejskie (Nowak i Kicka 2009).

Dla opisu jednostek osadniczych w obszarze metropolitalnych odpowiednia jest koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego, pozwalająca uchwycić proces ewolucji jednostek osadniczych na osi miasto-wieś (Gierańczyk i Kluba 2008). Z. Chojnicki i T. Czyż (2008) proponują rozumienie kontinuum miejsko-wiejskiego jako zbioru jednostek o charakterze przejściowym, posiadających zarówno cechy miejskie, jak i wiejskie, o różnym stopniu natężenia. Oprócz wymiaru przestrzennego (zmiany na osi miasto-wieś) koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego interpretowana jest przez pryzmat procesów urbanizacji i modernizacji jednostek osadniczych (Falkowski i Brodowski 2008).

Analizując powiązania infrastrukturalne i funkcjonalne gmin w obszarach metropolitalnych, nieodzowne jest ich postrzeganie w kontekście koncepcji regionu miejskiego, tj. regionu o charakterze funkcjonalnym, z wyraźnie zarysowującymi się strefami, których powstanie łączy się z kolejnymi fazami rozwoju. Szeroki przegląd badań poświęconych regionowi miejskiemu (utożsamianemu z obszarem metropolitalnym czy też dziennym systemem miejskim) znaleźć można m. in. w pracy A. Zborowskiego (2005). W badaniach tych wiele uwagi poświęca się analizom struktury przestrzennej i zwraca uwagę na związki pomiędzy miastem centralnym a terenami otaczającymi oraz na funkcje, jakie strefa podmiejska spełnia na rzecz obszaru rdzeniowego. W istniejących modelach regionu miejskiego terenom podmiejskim przypisuje się funkcje mieszkaniowe, produkcyjne, usługowe bądź handlowe.

¹ Pod pojęciem strefy zewnętrznej obszaru metropolitalnego w niniejszym artykule rozumie się wszystkie gminy tworzące obszar metropolitalny z pominięciem miasta centralnego.

O specyfice gmin w obrębie obszarów metropolitalnych decyduje ich fizjonomia, funkcje, ale również fakt, iż stanowią one przedmiot zainteresowania tworzącej się Krajowej Polityki Miejskiej. Założenia Krajowej Polityki Miejskiej (2013) wyraźnie określają bowiem, że podmiotem tej polityki, obok samorządów województw, gmin miejskich i miejsko-wiejskich, są również samorządy gmin wiejskich na obszarach zurbanizowanych, wchodzących w skład obszarów funkcjonalnych miast. W sposób szczególny do ich funkcjonowania odnosi się zwłaszcza cel czwarty Założeń, akcentujący konieczność przeciwdziałania negatywnym zjawiskom suburbanizacji, a zwłaszcza zapewnienia ładu przestrzennego, w tym ograniczenia rozwoju nowego budownictwa w celu zahamowania procesu rozlewania się miast, a także stworzenia zintegrowanego systemu transportu publicznego.

Ogromne znaczenie tzw. miejskich obszarów funkcjonalnych (wraz z otaczającymi gminami, w tym wiejskimi i miejsko-wiejskimi) dla kształtowania przyszłego zagospodarowania przestrzennego Polski przypisuje się także w Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, akcentując konieczność prowadzenia zintegrowanej polityki przestrzennej w odniesieniu do tych obszarów.

Procesy metropolizacji w krajach zachodnich są znacznie bardziej zaawansowane niż w Polsce, co przekłada się także na poziom współpracy jednostek administracyjnych w obrębie obszarów metropolitalnych (Lackowska 2009). W Polsce taka współpraca ma w zasadzie charakter inicjalny, jednak rozwija się ona w niektórych obszarach metropolitalnych w różnych wymiarach i w różnym stopniu. Dosyć intensywne działania w tym zakresie obserwuje się w Poznańskim Obszarze Metropolitalnym. Przy Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu 1 marca 2009 r. powstało Centrum Badań Metropolitalnych zajmujące się analizami z tego zakresu. Także na Górnym Śląsku w ramach GZM Silesia obserwuje się inicjatywy współpracy gmin. W pozostałych największych metropoliach kraju i ich otoczeniu – Warszawie, Krakowie, Łodzi i Trójmieście podejmowane są również pewne wspólne inicjatywy i projekty współpracy (Ziobrowski i in. 2012).

Pomimo ograniczonej współpracy jednostek osadniczych w obrębie obszarów metropolitalnych w Polsce w literaturze sporo miejsca poświęca się analizie roli infrastruktury techniczno-ekonomicznej dla rozwoju obszarów metropolitalnych (Makieła i Marszał 2005). Systemy infrastruktury wewnętrznej pełnią bowiem funkcję scalania obszaru metropolitalnego i zapewniają powiązania pomiędzy rdzeniem i peryferiami, tj. gminami sąsiadującymi, tworząc w ten sposób funkcjonalną całość (Makieła i Marszał 2005, s. 6). Powiązania infrastrukturalne o charakterze lokalnym, takie jak: transport drogowy, kolejowy, łączność, energetyka, gospodarka wodno-ściekowa itd. kształtują relacje społeczno-gospodarcze w obszarze metropolitalnym (Makieła 2005, s. 10–11).

Ponadto w literaturze wiele miejsca poświęca się problemom środowiskowym w zarządzaniu obszarami metropolitalnymi (Markowski i Drzazga 2009, Sołtys 2009, Baranowski 2001). Podkreśla się między innymi, że „w obszarach metropolitalnych są największe obszary o dominacji środowiska sztucznego, zwanego też zbudowanym, koncentracja konfliktów i zagrożeń środowiska przyrodniczego oraz najsilniejsze czynniki rozwoju gospodarczego, skutkujące największą skalą przekształceń” (Sołtys 2009, s. 51, za Baranowski 2001).

Cele i źródła danych

Mając świadomość licznych uwarunkowań rozwoju obszarów metropolitalnych, w niniejszym artykule skupiono się na przedstawieniu wybranych powiązań i współpracy pomiędzy gminami w obrębie Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego, ze szczególnym uwzględnieniem gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. Celem artykułu jest przedstawienie relacji tych gmin z miastem centralnym w ramach KOM, a także powiązań międzygminnych w strefie zewnętrznej obszaru metropolitalnego. W artykule scharakteryzowano:

- powiązania infrastrukturalne w zakresie zaopatrywania w ciepło, wodę, odbiór nieczystości i odpadów, a także transportu,
- powiązania funkcjonalne poprzez dojazdy do pracy.

Analizę poprzedzono prezentacją istniejących delimitacji Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego oraz przekształceń gmin wiejskich w tym obszarze (informacje na temat zmian liczby ludności w tworzących ją gminach w latach 1995–2012).

Dane, które posłużyły do analizy, pochodzą z różnych źródeł. Wykorzystano m.in. wywiady ustrukturyzowane, w których pytano o dotychczasowy zakres współpracy w KOM, główne bariery oraz perspektywy rozwoju współpracy. Przeprowadzono 21 wywiadów, w tym 16 z burmistrzami, wójtami lub ich zastępcami w gminach otaczających Kraków oraz z wiceprezydentem Krakowa, a także z przedstawicielami przedsiębiorstw komunalnych. Dodatkowo posłużono się danymi statystycznymi GUS, materiałami Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego oraz zebranymi bezpośrednio w gminach, a także udostępnionymi przez przedsiębiorstwa wchodzące w skład Krakowskiego Holdingu Komunalnego².

Krakowski Obszar Metropolitalny z racji swej specyfiki przyrodniczej, społecznej, gospodarczej i kulturowej nie może być traktowany jako wzorzec polskiego obszaru metropolitalnego. Jednak posiada on pewne cechy wspólne z innymi polskimi obszarami metropolitalnymi o charakterze monocentrycznym. W związku z tym poniższą analizę traktować należy jako studium przypadku obszaru metropolitalnego Krakowa, której wnioski w wielu miejscach znajdują swe potwierdzenie w zjawiskach obserwowanych w obszarach metropolitalnych największych miast Polski – Warszawy, Wrocławia czy Łodzi.

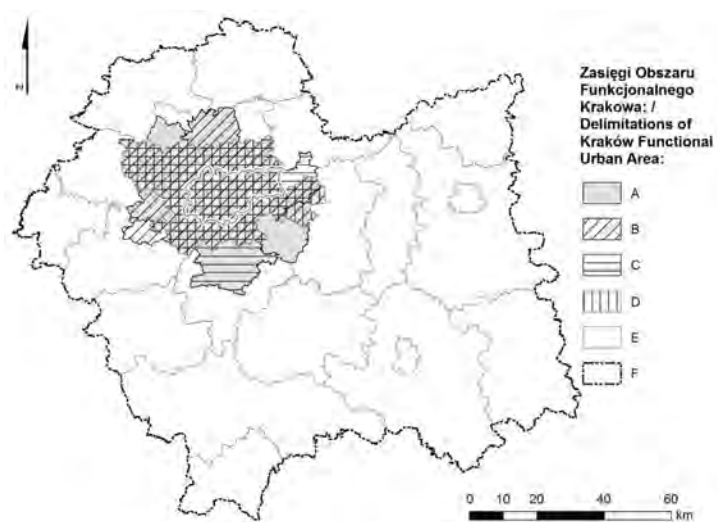
Gminy wiejskie w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym wg istniejących delimitacji

Pomimo opracowania wielu delimitacji Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego żadna z nich jak dotychczas nie została oficjalnie przyjęta. Warto zwrócić uwagę, iż nawet w oficjalnych dokumentach funkcjonuje kilka różnych delimi-

² MPEC, MPO, MPK, MPWiK, ZIKiT.

tacji KOM, które w sposób znaczący różnią się swoim zasięgiem. Na przykład w przygotowanym na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego zasięg ten jest znacznie szerszy niż w delimitacji przyjętej na potrzeby Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego 2007–2013.

Najogólniej można wyróżnić dwa podejścia do delimitacji KOM – węższe, obejmujące gminy bliskiego otoczenia Krakowa, oraz szersze – obejmujące obszar szerokiego regionu miejskiego i odpowiadające geograficznym granicom intensywnych dojazdów do pracy (ryc. 1, 2).



Ryc. 1. Zasięg Obszaru Funkcjonalnego Krakowa wg istniejących delimitacji.

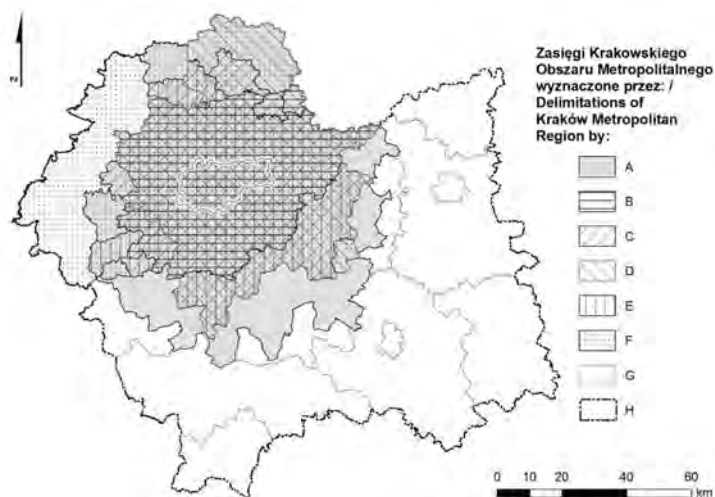
A – Obszar funkcjonalny Krakowa wg Śleszyńskiego (2012), B – KOM – Małopolski Regionalny Program Operacyjny na lata 2007-2013, C – Krakowski Obszar Metropolitalny wg Smętkowskiego i in. (2009), D – strefa podmiejska Krakowa wg Zborowskiego (2010), E – granice powiatów poza obszarem funkcjonalnym, F – granice województwa małopolskiego,

The limits of Kraków Functional Area according to existing delimitations.

A – Kraków Functional Urban Area by Śleszyński (2012), B – Kraków Metropolitan Area – Małopolska Regional Operational Programme for 2007-2013, C – Kraków Metropolitan Area by Smętkowski et al. (2009), D – Kraków suburban area by Zborowski (2010), E – county border outside the functional area, F – Małopolskie Voivodship border

Źródło/Source: opracowanie własne/own elaboration.

Pomimo istotnych różnic w zasięgu poszczególnych delimitacji należy zauważyć wyraźny niedorozwój funkcji metropolitalnych od strony północno-wschodniej Krakowa, co uwidacznia się zarówno w wąskim, jak i szerokim ujęciu KOM.



Ryc. 2. Zasięg Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego wg istniejących delimitacji.

A – Smętkowski i in. 2009 – obszar potencjalny, B – Urban Atlas – projekt Europejskiej Agencji Środowiska, C – A. Zborowski 2010, D – subregion Krakowski Obszar Metropolitalny, E – Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego, F – Unia Metropolii Polskich, G – granice powiatów w obszarze metropolitalnym, H – granice województwa małopolskiego.

The limits of Kraków Metropolitan Area according to existing delimitations.

A – Smętkowski et al. 2009 – potential area, B – Urban Atlas – project of European Environment Agency, C – Kraków Metropolitan Area subregion, E – Spatial Development Plan of the Małopolskie Voivodship, F – The Union of Polish Metropolises, G – County border in metropolitan area, H – Małopolskie Voivodship border.

Źródło/Source: opracowanie własne/own elaboration.

Dominujące funkcje rolnicze oraz wyraźna bariera w postaci Nowej Huty jak dotąd skutecznie hamują tu suburbanizację i utrudniają szerokie włączanie tych gmin w procesy metropolizacji. Leżące w granicach Krakowa słabo zurbanizowane tereny wschodniej części Nowej Huty pełnią właściwie funkcje charakterystyczne dla gmin podmiejskich, leżących w granicach KOM. Z drugiej jednak strony wszystkie istniejące delimitacje ograniczają zasięg oddziaływania Krakowa w kierunku wschodnim do granic województwa świętokrzyskiego, mimo że faktyczny zasięg intensywnych dojazdów do pracy wyraźnie wskazuje na związki z Krakowem na terenie gmin powiatu kazimierskiego w województwie świętokrzyskim.

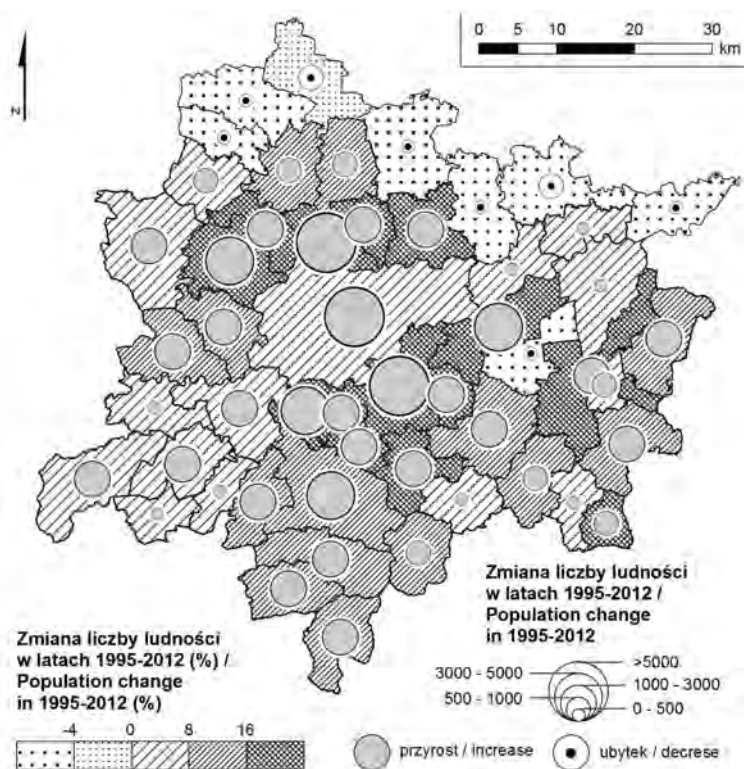
W dalszej części analizy wykorzystano delimitację KOM przyjętą w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego z 2003 r. Oprócz Krakowa składa się na nią 50 gmin, w tym 34 wiejskie oraz 15 miejsko-wiejskich. Zasięg KOM został wyznaczony głównie w oparciu o kryterium funkcjonalne, tj. dojazdy do pracy. Dodatkowo wzięto pod uwagę także migracje na pobyt stały oraz dojazdy do szkół młodzieży ponadgimnazjalnej i uczelni, do usług rynkowych i nierynkowych. Ponadto obok kryterium funkcjonalnego uwzględniono także cechy społeczne, gospodarcze i zagospodarowanie przestrzenne

gmin. Ta dosyć szeroka delimitacja została wybrana z dwóch powodów. Po pierwsze jest to właściwie najbardziej „oficjalna” delimitacja, znajdująca swoje odzwierciedlenie w obowiązującym dokumencie planistycznym na poziomie regionu. Po wtóre jest ona dosyć szeroka i pozwala na analizowanie zróżnicowanych powiązań – od gmin leżących niemal w śródmieściu Krakowa (np. Zielonki) do gmin typowo rolniczych w północnej czy południowej części KOM.

Przekształcenia gmin wiejskich w obrębie KOM – zmiany liczby ludności

Cechą charakterystyczną obszarów w sąsiedztwie metropolii jest bardzo duża dynamika procesów demograficznych, które z kolei determinują procesy suburbanizacji. Na przeważającym obszarze KOM w okresie 1995–2012 odnotowano przyrost liczby mieszkańców, którego szczególnie duża dynamika obserwowana była w gminach sąsiadujących z Krakowem od strony północnej i południowej (ryc. 3). Wśród pięciu gmin o najwyższej, przekraczającej 20% dynamice wzrostu liczby ludności, cztery to gminy wiejskie – Zielonki (42,5%), Michałowice (37,9%), Mogilany (28,8%) oraz Wielka Wieś (25,0%). Zmiany te, wobec znikomej roli przyrostu naturalnego, były głównie wynikiem intensywnego ruchu migracyjnego. Warto jednak zauważyć, że gminy wiejskie graniczące z Krakowem od wschodu nie stały się – jak dotąd – miejscem intensywnego napływu ludności. Nieznaczny przyrost ludności nastąpił w gminie Igołomia-Wawrzeńczyce, zaś Koniusza odnotowała minimalny spadek. Gminy położone za wschodnią granicą Krakowa, z punktu widzenia funkcjonalnego, pełnią inną rolę, aniżeli gminy pierwszego kręgu otaczające Kraków od południa, północy i zachodu. Na uwagę zasługuje też fakt, że w tym samym czasie obszary stanowiące północne granice KOM odnotowywały spadek liczby ludności, a szczególne nasilenie tego procesu następowało w peryferyjnie położonej gminie Gołcza (powiat miechowski) – spadek liczby mieszkańców o 3,5%.

Postępujące procesy zmiany liczby mieszkańców stanowią tylko jedną z determinant rozwoju i przekształceń gmin, w tym gmin wiejskich, w granicach obszarów metropolitalnych. Oprócz procesów demograficznych specyficznych dla terenów w pobliżu dużej aglomeracji znaczenie mają także obowiązujące uwarunkowania prawne, a zwłaszcza Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 Nr 80 poz. 717), która w znacznym stopniu liberalizuje i ułatwia procesy inwestycyjne, co pociąga za sobą dynamiczny rozwój budownictwa mieszkaniowego, zwłaszcza w okresie prosperity, jak również dynamiczny obrót ziemią. Na kształt i dynamikę procesów w gminach KOM, podobnie jak innych obszarów metropolitalnych kraju, wpływa także słabnąca kontrola publiczna nad kształtowaniem sieci usług i dóbr publicznych na rzecz ich komercjalizacji (Jaśkiewicz 2013). Na dużą dynamikę procesów przekształceń gmin sąsiadujących z metropolią ma wpływ bezkonkurencyjna w skali regionu atrakcyjność Krakowa. Jest ona nieporównywalna z żadnym z małopolskich ośrodków subregionalnych, zarówno w zakresie atrakcyjności mieszkaniowej, rynku pracy, edukacji czy wreszcie rekreacji.



Ryc. 3. Zmiany liczby ludności w gminach Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego w latach 1995–2012.

Źródło: opracowanie własne na podstawie BDL GUS.

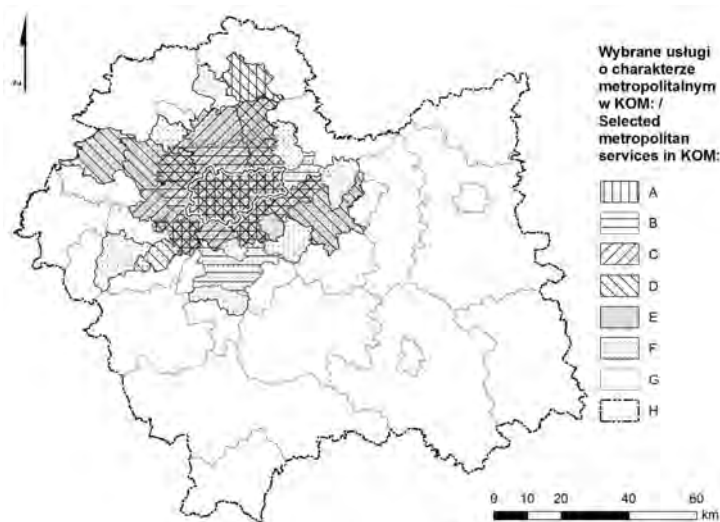
Population changes in the municipalities of the Kraków Metropolitan Area in 1995–2012.

Source: own elaboration on the basis of CSO LDB.

Powiązania gmin wiejskich w obrębie KOM

Powiązania infrastrukturalne w obrębie Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego przedstawiono za pomocą działalności i przestrzennego zasięgu spółek Krakowskiego Holdingu Komunalnego SA, w skład którego wchodzi, obok Agencji Rozwoju Miasta: Miejskie Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej SA (MPEC SA), Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne SA (MPK SA), Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji SA (MPWiK SA), a do momentu wejścia w życie tzw. „ustawy śmieciowej” także Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania SA (MPO SA). Dodatkowo wzięto pod uwagę także wybrane usługi o charakterze metropolitalnym – bilet aglomeracyjny oferowany przez PKP Przewozy Regionalne, a także funkcjonowanie Zarządu Infrastruktury Komunalnej i Transportu (ZIKiT), odpowiedzialnego za zarządzanie transportem autobusowym w Krako-

wie i jego otoczeniu. Zasięg przestrzenny usług świadczonych przez wymienione przedsiębiorstwa przedstawia ryc. 4.



Ryc. 4. Zasięg usług komunalnych o charakterze metropolitalnym na terenie Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego.

A – MPEC Kraków zaopatrzenie w ciepło, B – MPWiK zaopatrzenie w wodę oraz odbiór ścieków, C – ZIKiT transport autobusowy aglomeracyjny, D – PKP Przewozy Regionalne bilet aglomeracyjny, E – MPK Kraków / PKP PR bilet zintegrowany (pociąg, tramwaj, autobus), F – MPO odbiór śmieci – zasięg świadczenia usług w 2012 r., G – granice powiatów, H – granica województwa małopolskiego.

Coverage of metropolitan services within the Kraków Metropolitan Area 2012-2013.

A – MPEC Kraków heat supply, B – MPWiK water supply and sewage disposal, C – ZIKiT agglomeration bus transport, D – PKP Przewozy Regionalne agglomeration ticket, E – MPK Kraków / PKP PR integrated ticket (train, tram, bus), F – MPO waste collection - range of services in 2012, G – county border, H – Małopolskie Voivodship border.

Źródło/Source: opracowanie własne/own elaboration.

Cechą charakterystyczną sieci ciepłowniczej jest jej najbardziej lokalny charakter spośród głównych rodzajów infrastruktury. Największym przedsiębiorstwem na terenie Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego zaopatrującym mieszkańców w ciepło jest Miejskie Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej w Krakowie S.A. Na koniec sierpnia 2013 r. obsługiwało mieszkańców żyjących na terenie trzech gmin – Krakowa, Skawiny oraz Wieliczki. W żadnej z gmin wiejskich Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego ciepło nie jest dostarczane przez MPEC. Oprócz zaopatrywania w ciepło działalność MPEC sprowadza się również do świadczenia usług polegających na budowie i obsłudze lokalnych kotłowni na terenie KOM, w tym także na terenach wiejskich gminy miejsko-wiejskiej Skawina. Kotłownie gazowe, których operatorem jest MPEC, działają na terenie gminy Skawina (miej-

scowości Krzęcin, Polanka Hallera, Wola Radziszowska, Zelczyn) oraz w miastach Miechów i Skawina.

Potencjał do rozwoju współpracy międzygminnej na terenie KOM w zakresie zaopatrzenia w ciepło jest relatywnie niewielki, co wynika z wysokiej kapitałochłonności infrastruktury ciepłowniczej i mniejszej intensywności zabudowy poza Krakowem, a także intensywnego rozwoju mieszkalnictwa w samym Krakowie. Pewną szansą dla rozwoju MPEC na terenie Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego mógłby być rozwój systemu polegającego na budowaniu przez to przedsiębiorstwo sieci lokalnych źródeł ciepła, w budynkach udostępnianych przez inne podmioty, a następnie prowadzeniu ich eksploatacji. Trudna sytuacja finansowa samorządów i ich ograniczone możliwości inwestycyjne, zwłaszcza w okresie spowolnienia gospodarczego, może sprzyjać wyborowi tego typu oferty przez gminy.

W porównaniu z zaopatrzeniem w ciepło zasięg oddziaływania Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji (MPWiK), odpowiadającego za dostarczanie wody i odbiór ścieków, jest znacznie szerszy. Wynika to po pierwsze z ponadlokalnego charakteru infrastruktury wodno-kanalizacyjnej, a po drugie – z pewnych uwarunkowań przestrzennych, a dokładnie z możliwości korzystania z wody doprowadzanej do Krakowa ze Zbiornika Dobczyckiego przez niektóre gminy znajdujące się na trasie tego tranzytu oraz w ich bezpośrednim sąsiedztwie.

Na koniec sierpnia 2012 r. MPWiK prowadził działalność na terenie 15 gmin, w tym ośmiu gmin wiejskich graniczących z Krakowem: Igołomii-Wawrzeńczykach, Kocmyrzowie-Luborzycy, Liskach, Michałowicach, Mogilanach, Wielkiej Wsi, Zabierzowie i Zielonkach.

W ostatnim dziesięcioleciu można było zaobserwować wzrost względnej roli gmin KOM w działalności MPWiK. W latach 2000–2010 nastąpił niemal dwukrotny wzrost udziału gmin KOM (poza Krakowem) w strukturze odbioru wody od MPWiK, z poziomu 4% na początku analizowanego okresu do 8% w 2010 r. W przypadku odbioru ścieków ten wzrost był jeszcze bardziej dynamiczny (z 3% w 2000 r. do 6,4% w 2010 r.). Ten proces determinowało kilka jednocześnie nakładających się na siebie procesów. Po pierwsze przyczyniło się do tego malejące zużycie wody w samym Krakowie jako konsekwencja zmniejszonego zapotrzebowania na wodę i odbiór ścieków, szczególnie ze strony odbiorców przemysłowych. Duże znaczenie odegrały także intensywne procesy suburbanizacji, których szczególne nasilenie obserwowane jest w gminach sąsiadujących z Krakowem. Opisane tendencje nie stanowią jednak prostej konsekwencji proporcjonalnego poboru wody we wszystkich gminach KOM. Największy wzrost poboru wody nastąpił bowiem w trzech gminach korzystających z tranzytu wody z Raby, tj. w gminach miejsko-wiejskich: Wieliczce, Dobczycach oraz Świątnikach Górnych. Jednocześnie w pewnej grupie gmin po 2000 r. nastąpiła redukcja zakupu wody w MPWiK. Taka tendencja zaznaczyła się w Myślenicach, a także u dwóch wiejskich sąsiadów Krakowa – Liskach i Zabierzowie. Gminy te ograniczyły wykorzystanie wody z krakowskiego przedsiębiorstwa na rzecz rozwoju własnych źródeł zasilania. Jest to szczególnie zrozumiałe w przypadku dwóch ostatnich gmin, które mają możliwość taniego pozyskania wysokiej jakości wód.

W zakresie odbioru ścieków tendencje polegające na stopniowym wzroście udziału gmin otaczających Kraków są trwalsze. Z odbioru ścieków przez MPWiK za pomocą systemu kanalizacyjnego korzystają: Wieliczka, Zielonki oraz pośrednio – przez gminę Zielonki – Michałowice, Zabierzów, a także w bardzo ograniczonym zakresie Wielka Wieś i Świątniki Górne.

Fakt, iż gminy KOM w niejednakowym stopniu korzystają z usług dostarczenia wody i odbioru ścieków, wynika przede wszystkim z różnic w kosztach i opłacalności obu elementów. W porównaniu z relatywnie droższą wodą z MPWiK, której koszt wynika m.in. z jej tranzytu z Raby – głównego źródła zaopatrzenia w wodę mieszkańców Krakowa, część gmin, zwłaszcza tych posiadających korzystne warunki hydrogeologiczne jej eksploatacji, jest w stanie w wyniku inwestycji osiągnąć niższy koszt jednostkowy wody (Liszki, Zabierzów). W przypadku odbioru ścieków możliwości osiągnięcia cen niższych od tych oferowanych przez krakowskie przedsiębiorstwo są zdecydowanie trudniejsze. Jednocześnie jednak budowa infrastruktury kanalizacyjnej jest droższa niż sieci wodociągowej, co stanowi znaczącą barierę dla gmin, które chętnie włączyłyby się do krakowskiego systemu odbioru ścieków.

Istniejący system świadczenia usług wodno-kanalizacyjnych w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym uznać należy za silnie zdecentralizowany. Przedsiębiorstwo MPWiK obsługuje bowiem jedynie 15 gmin, a i w przypadku tych gmin firma nie jest operatorem sieci wodno-kanalizacyjnej (są nimi gminne zakłady budżetowe oraz spółki komunalne). W trakcie prowadzonych badań przedstawiciele niektórych gmin wyrażali chęć przekazania części zadań związanych z gospodarką wodno-ściekową w gestię MPWiK. Firma jednak, ze względu na prowadzoną politykę, nie przewiduje tego rodzaju działań. Silna decentralizacja, w powiązaniu z faktem, że w części gmin gospodarka wodno-kanalizacyjna nie jest regulowana przez mechanizmy wolnorynkowe, ze względu na dopłaty bezpośrednie (na mocy uchwały rady gminy, wprost z budżetu gminy do ceny jednostkowej) bądź pośrednie (np. poprzez wyraźne zróżnicowanie opłat dla gospodarstw domowych i odbiorców instytucjonalnych) sprawia, że w obrębie KOM obserwowane jest duże zróżnicowanie w stosowanych taryfach na wodę oraz w zakresie odprowadzania ścieków (tab. 1).

Dla porównania warto przytoczyć aglomerację poznańską, w której spółka komunalna jest również operatorem sieci w gminach sąsiednich, co przy braku zróżnicowania stawek jednostkowych wody sprawia, iż Poznań *de facto* dotuje gospodarkę wodno-kanalizacyjną otaczającym gminom.

W zestawieniu z pozostałymi usługami o charakterze aglomeracyjnym zasięg świadczonych usług przez Miejskie Przedsiębiorstwo Oczyszczania S.A. do momentu wejścia w życie tzw. „ustawy śmieciowej” w lipcu 2013 r. był największy. MPO obsługiwało łącznie 33 gminy, tj. ponad połowę jednostek KOM. Po wprowadzeniu nowej ustawy w lipcu 2013 r. system uległ całkowitej dekompozycji i autorom artykułu nie udało się pozyskać nowych informacji w tym zakresie.

Tabela 1. Ceny jednostkowe wody oraz odbioru ścieków w wybranych gminach Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego (PLN).

Gmina	Dostarczenie wody		Odbiór ścieków		
	gospodarstwa domowe	pozostali	gospodarstwa domowe	dopłata	pozostali
Skawina	4,11	4,66	5,32	-	7,05
Czernichów	4,00	4,90	4,00	-	-
Mogilany	3,91	4,15	2,99	-	3,14–3,38
Kłaj	3,54	3,54	5,57	-	-
Świątniki G.	3,29	3,29	4,09	-	-
Liszki	3,23	4,23	4,34	-	4,34–6,51
Wieliczka	3,19	3,42	6,66	0,80	7,35
Kraków	3,18	3,18	4,72	-	-
Niepołomice	3,05	4,60	3,60	-	7,5
Wielka Wieś	2,81	2,81	4,67	-	-
Zielonki	2,75	2,75	5,75	0,40	5,75
Krzeszowice	2,59	2,59	7,59	2,14	7,59
Zabierzów	2,55-3,07	2,55-3,08	3,11	-	3,95

Źródło: badania własne.

W 2008 r. miasto Kraków podpisało porozumienie z 15 ościennymi gminami w zakresie lokalnego transportu zbiorowego, ustalając stawkę za tzw. 1 wozokilometr na poziomie 4,20 zł, z czego gmina płaci od 25 do nawet 100% tej kwoty. Wielkość udziału, jaki pokrywa gmina, zależy od indywidualnej umowy pomiędzy miastem Kraków a gminą. W kolejnych latach uległa ona podwyżce do poziomu 5,60 zł. Do 2013 r. do korzystania z komunikacji MPK dołączyły trzy gminy, w tym Niepołomice oraz bardziej oddalone od Krakowa Słomniki. Największa gęstość tej sieci obserwowana jest w gminach zachodniego, północnego i południowego sąsiedztwa Krakowa, podczas gdy w gminach wschodnich jest ona znacznie rzadsza, a w najsłabiej zintegrowanych – Igołomii-Wawrzeńczykach i Koniuszy – MPK w ogóle nie świadczy usług. Tę niszę rynkową doskonale wypełniają prywatni przewoźnicy, tzw. busy, które jednak pod względem cen i jakości oferowanych usług znacząco ustępują spółce krakowskiej.

Dodatkowo należy także zauważyć, że zagęszczenie liczby kursów MPK w poszczególnych gminach jest w dużym stopniu skorelowane z natężeniem dojazdów do pracy – zarówno do Krakowa, jak i do pozostałych gmin KOM. Są one zatem odpowiedzią lokalnych samorządów na rzeczywiste potrzeby mieszkańców. W rolniczych gminach wschodniego sąsiedztwa dojazdy do pracy do Krakowa są relatywnie słabe, zaś dystans odległości do Krakowa powoduje, że koszty, jakie musiałyby ponieść te stosunkowo ubogie gminy z tytułu objęcia ich usługami MPK, są wciąż zbyt wysokie.

Włączanie gmin w system Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego stanowi jeden z najlepszych sposobów kształtowania więzi metropolitalnych. Jak zauważają R. Janecki i in. (2010, s. 108) „istotnym elementem spójności tworzonej metropolii jest wspólna polityka transportowa”. Dalej piszą oni także, iż „general-

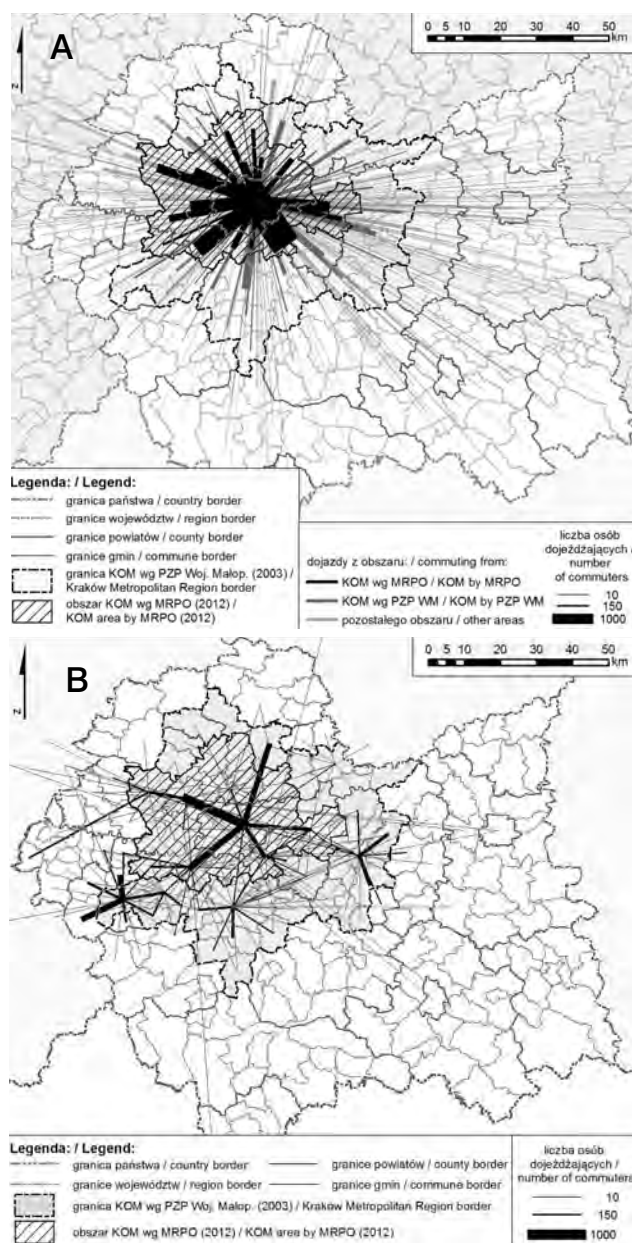
nym celem polityki transportowej metropolii powinno być tworzenie warunków (...) umożliwiających bezpieczne i sprawne przemieszczanie osób i ładunków na obszarze metropolii i w powiązaniach zewnętrznych” (Janecki i in. 2010, s. 110). Usługi świadczone przez Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacji w istotny jakościowy sposób odróżniają się bowiem od tych, jakie proponują przewoźnicy prywatni. Decyduje o tym m. in. większy komfort podróży, niższe ceny, większa pewność i regularność kursów, a także zintegrowanie z systemem komunikacji w obrębie miasta. Wydaje się zatem, że jednym z najlepszych sposobów integracji z metropolią, abstrahując od względów ekonomicznych, w przypadku gmin aspirujących do rangi metropolitalnych, byłoby zapewnianie mieszkańcom usług świadczonych przez MPK.

Na uwagę zasługuje ponadto spółka PKP Przewozy Regionalne, która świadczy usługi aglomeracyjne na terenie 15 gmin, w tym 12 tworzących Krakowski Obszar Metropolitalny (wg delimitacji z *Planu...*). Ważną integrującą funkcję pełni ponadto bilet aglomeracyjny, który pozwala na korzystanie z przewozów MPK i PKP PR (tramwaje, autobusy miejskie i aglomeracyjne, pociągi PKP PR) na terenie 23 gmin, w tym 21 w granicach KOM.

Oprócz powiązań infrastrukturalnych scharakteryzowanych powyżej istotne znaczenie dla kształtowania więzi metropolitalnych mają powiązania funkcjonalne, które objawiają się m.in. poprzez dojazdy do pracy, szkół oraz innego typu instytucji.

W 2006 r. dojazdy do pracy do Krakowa w dużej mierze miały charakter lokalny, o czym świadczy fakt, że ponad 44% ogółu dojazdów do pracy do Krakowa następowało z gmin bliskiego sąsiedztwa, tj. z terenu Krakowskiego Obszaru Funkcjonalnego (wg delimitacji z MRPO 2007–2013) (ryc. 5). Najwięcej osób dojeżdżało do Krakowa z gmin miejsko-wiejskich bezpośrednio graniczących z Krakowem – Wieliczki i Skawiny – odpowiednio 4,2 i 2,5 tys. osób (tab. 2). Na kolejnych miejscach znalazły się gminy wiejskie Zabierzów i Liszki z dojazdami przekraczającymi w obu przypadkach 1,5 tys. osób. W pierwszej dziesiątce gmin najintensywniej zasilających krakowskie zakłady pracy nie znalazła się żadna gmina ze wschodniego sąsiedztwa, a najwyżej, bo na 13. miejscu uplasowała się gmina Kocmyrzów-Luborzyca (nieco ponad 900 dojeżdżających do pracy do Krakowa).

Na pozostałą część KOM, poza granicami strefy funkcjonalnej, przypada jedynie 16% wszystkich dojazdów, zaś spoza obszaru metropolitalnego dojeżdża dalsze 40% pracowników.



Ryc. 5. Dojazdy do pracy do: A) Krakowa i B) wybranych gmin KOM.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badania „Przepływy ludności związane z zatrudnieniem w 2006 r.”, 2008, US w Poznaniu.

Commuting to A) Kraków, B) selected municipalities in the Kraków Metropolitan Area (KMA).

Source: own elaboration on the basis of 'Przepływy ludności związane z zatrudnieniem w 2006 r.', 2008, Statistical Office in Poznań.

Tabela 2. Gminy o największej liczbie mieszkańców dojeżdżających do pracy do Krakowa.

Gmina	Dojeżdżający z gminy do pracy do Krakowa	Wyjeżdżający z Krakowa do pracy w gminie	Saldo przyjazdów i wyjazdów do pracy ogółem*
Wieliczka	4240	634	-3649
Skawina	2509	964	-499
Zabierzów	1953	1266	536
Liszki	1769	169	-1865
Niepołomice	1691	543	-889
Bochnia (miejska)	1498	97	1821
Krzeszowice	1429	126	-2116
Zielonki	1385	250	-892
Myślenice	1363	215	629
Czernichów	1084	57	-1262
Wielka Wieś	1081	118	-893
Gdów	1033	64	-1324
Kocmyrzów-Luborzyca	938	78	-977
Mogilany	929	127	-807

*Z uwzględnieniem przepływów ze wszystkimi gminami, nie tylko z Krakowem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych badania „Przepływy ludności związane z zatrudnieniem w 2006 r.”, 2008, US w Poznaniu.

Kraków jest największym rynkiem pracy Małopolski. W 2006 r. pracę poza granicami miasta podejmowało nieco ponad 8 tys. jego mieszkańców, z czego bardzo duże napływy odnotowywały gminy sąsiednie, głównie Zabierzów, Skawina, Wieliczka i Niepołomice (tab. 2, ryc. 5). Szczególnie warta podkreślenia jest gmina wiejska Zabierzów, która jako jedyna sąsiadująca z Krakowem, pomimo niezbyt dużej przewagi wyjeżdżających do pracy do Krakowa nad przyjeżdżającymi, odnotowuje dodatnie saldo przyjazdów i wyjazdów do pracy ogółem. Jest to skutkiem bardzo dynamicznych procesów inwestycyjnych, lokalizacji licznych przedsiębiorstw, m.in. z sektora BPO/SSC na terenie centrum biurowego Kraków Business Park, a także portu lotniczego w Balicach. Na uwagę zasługuje także wiejska gmina Zielonki granicząca od północy z metropolią, która pomimo ogólnie ujemnego salda przyjazdów i wyjazdów do pracy także odnotowuje znaczący napływ pracowników mieszkających na terenie Krakowa.

W przypadku gmin położonych poza pierwszym pierścieniem otaczającym Kraków związki z miastem metropolitalnym w zakresie dojazdów do pracy są wyraźnie słabsze. W przypadku ośrodków powiatowych (m.in. Myślenic, Bochni, Wadowic) zaznaczają się już ich własne, w pewnym tylko stopniu powiązane z Krakowem, strefy dojazdów do pracy.

Wnioski

Gminy wiejskie w kształtujących się obszarach metropolitalnych ulegają bardzo silnym i dynamicznym przekształceniom. Zmieniają się ich dotychczasowe funkcje i zagospodarowanie przestrzenne. Przekształca się ich struktura społeczna, co pociąga także zmiany obyczajowe i kulturowe.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że dostępność do Krakowa jest czynnikiem w istotny sposób wpływającym na stopień włączania gmin wiejskich w procesy integracji z metropolią. Ten element znacząco oddziałuje na ich atrakcyjność rezydencjonalną i inwestycyjną, co z kolei stanowi główny motor zmian następujących jako konsekwencja czynników zewnętrznych (napływu inwestorów i mieszkańców z zewnątrz), choć przekształcenia te następują stopniowo, także jako skutek zmian postaw dotychczasowych mieszkańców, ich aspiracji i stylu życia.

Im mniejsza odległość tym silniejsza integracja. Gminy pierwszego pierścienia otaczającego Kraków od strony północnej, zachodniej i południowej szczególnie intensywnie integrują się z metropolią, co przejawia się intensywnością powiązań infrastrukturalnych, zmianami demograficznymi i społecznym. Nie bez znaczenia jest tu moda na osiedlanie się w konkretnych podkrakowskich gminach czy miejscowościach. Oprócz bliskości metropolii znaczenie mają także dotychczasowe funkcje, przy czym funkcje rolnicze są tymi, które mogą opóźniać procesy transformacji gmin i ich integrację wewnątrzmetropolitalną. Ma to związek nie tylko z obiektywnymi uwarunkowaniami ekonomicznymi, ale także z mentalnością samych rolników, niechęcią do przekwalifikowania się bądź podejmowania pracy poza własnym gospodarstwem, a także z ogólnie mniejszą aktywnością ekonomiczną mieszkańców terenów rolniczych. Te czynniki mogą powodować, że stopień integracji gmin wiejskich wschodniego i północno-wschodniego sąsiedztwa Krakowa (zwłaszcza Koniuszy i Igołomii-Wawrzeńczyk) jest wyraźnie mniejszy, odpowiadający temu, jaki obserwuje się w gminach drugiego i trzeciego pierścienia otaczającego Kraków od strony południowej i zachodniej. W tym jednak przypadku znaczenie ma również specyficzna bariera, jaką dla postępującej integracji z Krakowem stanowi kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie i towarzyszące mu rozległe tereny przemysłowe i poprzemysłowe. Wyraźnie obniża on atrakcyjność tej części strefy podmiejskiej, zwłaszcza z punktu widzenia mieszkalnictwa, co hamuje z kolei procesy suburbanizacji, a ze względu na relatywnie słabą dostępność komunikacyjną zniechęca także potencjalnych inwestorów.

Bliskość Krakowa, postępujące procesy suburbanizacji, oczekiwania mieszkańców gmin podmiejskich czy wreszcie polityka samorządów lokalnych nakierowana na zwiększanie atrakcyjności inwestycyjnej gmin niejako wymuszają integrację z metropolią w zakresie usług komunalnych. Jakość usług komunalnych w znacznym stopniu decyduje o standardzie życia mieszkańców gmin, także tych otaczających największe miasta. Ich jakość (także zakres) ma istotne znaczenie dla podejmowania przez mieszkańców decyzji w sprawie zamieszkiwania i pracy w tych obszarach, zarówno dla osób szukających miejsca do zamieszkania poza Krakowem, jak i dla ludności miejscowej, zainteresowanej pracą czy nauką w Krakowie. W konsekwencji mają one zatem zasadniczy wpływ na zachowanie żywotności i funkcje obszarów wiejskich. Usługi komunalne są bodźcem egzogenicznym przekształceń gmin wiejskich w obszarze metropolitalnym, jednak z czasem przyczyniają się do zmian postaw i oczekiwań mieszkańców, stając się w ten sposób impulsem do przemian oddolnych i przekształcania dotychczasowych funkcji gmin.

Literatura

- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Baranowski A., 2001, *Sprawność i tożsamość struktur przestrzennych Metropolii Trójmiejskiej (aspekt urbanistyczno-architektoniczny)*, Biuletyn KPŻK PAN, 199, Warszawa.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1989, *Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego*, [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 152, Wrocław-Łódź, s. 139–157.
- Gierańczyk W., Kluba M., 2008, *Wprowadzenie*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, IGiPZ PAN, 13, Warszawa, s. 7–10.
- Lackowska M., 2009, *Zarządzanie obszarami metropolitalnymi w Polsce. Między dobrowolnością a imperatywem*, Warszawa, Wyd. UW.
- Jaśkiewicz M., 2013, *Procesy urbanizacyjne w Krakowskim Obszarze Metropolitalnym*, Kraków (prezentacja przedstawiana w Instytucie Rozwoju Miast w styczniu 2013 r.)
- Falkowski J., Brodowski P., 2008, *Ocena kontinuum miejsko-wiejskiego obszarów metropolitalnych Polski metodą potencjału społeczno-gospodarczego*, [w:] W. Gierańczyk, M. Kluba (red.), *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 11–35.
- Nowak M., Kicka E., 2009, *Zagospodarowanie przestrzenne jako czynnik rozwoju przedsiębiorczości w gminach wiejskich Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego*, [w:] K. Krzyżanowska (red.), *Społeczne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 37.
- Makiela Z., Marszał T., 2005, *Infrastruktura techniczno-ekonomiczna w obszarach metropolitalnych*, Biuletyn KPŻK PAN, 222, Warszawa.
- Markowski T., Drzazga D. (red.), 2009, *System przyrodniczy w zarządzaniu rozwojem obszarów metropolitalnych*, Studia KPŻK PAN, CXXIII, Warszawa.
- Ilnicki D., 1996, *Proces suburbanizacji w aglomeracji wrocławskiej na przykładzie budownictwa mieszkaniowego*, [w:] E. Jakubowicz, J. Łoboda (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, Prace Geograficzne Uniwersytetu Wrocławskiego, 65, Wrocław.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1991, *Zróźnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, Acta Universitatis Lodzensis. Folio Geographica, 13, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenie stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Janecki R., Krawiec S., Sierpiński G., 2010, *Publiczny transport zbiorowy jako kluczowy element zrównoważonego systemu transportowego Górnośląsko-Zagłębiowskiej Metropolii Silesia*, [w:] R. Pyka, (red.), *Sposób na Metropolię. Idee a społeczne oczekiwania wobec projektu utworzenia śląsko-zagłębiowskiej metropolii*, Uniwersytet Śląski, Katowice.

- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa. (http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_przestrzenna/KPZK/Strony/Koncepcja_Przestrzennego_Zagospodarowania_Kraju.aspx).
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*, Przegląd Geograficzny, 59, 1–2, s. 64–79.
- Sołtys J., 2009, *Wybrane problemy respektowania struktury przyrodniczej w zarządzaniu rozwojem obszarów metropolitalnych*, [w:] T. Markowski, D. Drzazga (red.), *System przyrodniczy w zarządzaniu rozwojem obszarów metropolitalnych*, Studia KPZK PAN, CXXIII, Warszawa.
- Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (Dz.U. 2003 Nr 80 poz. 717).
- Zborowski A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Ziobrowski Z., Jarczewski W., Kafka K. (red.), 2012, *Modele zarządzania gospodarką przestrzenną w obszarach metropolitalnych i aglomeracjach*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Założenia Krajowej Polityki Miejskiej do roku 2020 przyjęte przez Radę Ministrów na posiedzeniu w dniu 16 lipca 2013 r.*, 2013, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa. (http://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_seminary_files/325/banski_przemiany_polskiej_wsi_02.12.10.pdf).

Summary

Rural spaces are an important part of metropolitan areas. At the same time they are undergoing very intense processes of transformation, gradually losing rural character and qualities. Although the processes of metropolisation in Poland are still not advanced, especially in comparison with Western countries, the first attempts to make the cooperation between municipalities are already observed. The purpose of this paper is to present the current state of cooperation and linkages between municipalities of the Kraków Metropolitan Area (KMA), with a special focus on rural and urban-rural types. The paper presents links within such services as heat supply, water, sewage reception, waste collection and public transport. The focus is also on the determination of functional relationships characterized by commuting to work. The analysis has shown that the first ring of communes surrounding Kraków from the north, west and south are the most integrated with the metropolis. Suburbanization processes occur there with the highest intensity. Moreover, infrastructure connections and functionality are the most apparent within that part of the KMA. The rural communities bordering the metropolis from north-east and east are much less integrated. In addition to the accessibility to Kraków, which determines the investment and residential attractiveness, other important factors including the current functions of the communities wherein the traditional agricultural functions may to some extent delay integration within the metropolitan area. In case of low attractiveness of the eastern neighborhood of Kraków, the proximity of the steel mill in the district of Kraków – Nowa Huta and large industrial and post-industrial areas play an important role. They clearly reduce the attractiveness of this part of the suburban area.



Barbara SZYDA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu

87-100 Toruń, ul. Lwowska 1

bszyda@umk.pl

Urbanizacja wsi w strefie wpływów miasta a polityka przestrzenna władz gminnych. Stu- dium miast Częstochowy, Kielce i Radomia

Urbanization of rural areas in the sphere of city influence
and the spatial policy of communal authorities. Study
of Częstochowa, Kielce and Radom cities

Zarys treści: W pracy podjęto się oceny poziomu zaawansowania procesów urbanizacyjnych zachodzących w strefach oddziaływania miast Częstochowa, Kielce i Radom. Analiza wieloaspektowa odwołuje się do przeobrażeń obszarów wiejskich zachodzących w trzech płaszczyznach urbanizacji: demograficznej, ekonomicznej oraz przestrzennej. Wykorzystując metodę sum standaryzowanych, skonstruowano sumaryczny wskaźnik urbanizacji składający się z sześciu mierników cząstkowych, poddanych waloryzacji poprzez nadanie im współczynników wagowych. Ocenie poddano również zaangażowanie władz w politykę przestrzenną gmin poprzez wykorzystanie dostępnych narzędzi, tj. systemu planowania przestrzennego. Kreowanie przestrzeni na obszarach przekształcanych pod wpływem procesów urbanizacyjnych wydaje się być niezwykle istotne w kontekście konwersji obszarów rolniczych i terenów przyrodniczo cennych na rzecz terenów zurbanizowanych.

Słowa kluczowe: zaplecze miasta, wskaźnik urbanizacji, polityka przestrzenna.

Wstęp

Związki miasta z jego otoczeniem – traktowanych jako jeden układ osadniczy, charakteryzuje duża zmienność czasowa, funkcjonalna i przestrzenna. Strefa ciążenia miasta zmienia się pod jego wpływem; obserwuje się stały wzrost złożoności relacji miasto–otoczenie (Maik 1992, Hołowiecka 2004). Współzależności, o których mowa, obejmują każdą z płaszczyzn rozwoju: demograficzną, ekonomiczną i przestrzenną. Cechuje je zdecydowanie różny poziom zaawansowania zjawisk i procesów oraz zróżnicowany zasięg przestrzenny. Owa wielopłaszczyznowość związków miasta z zapleczem rodzi wiele trudności w wypracowaniu jednego modelu w pełni oddającego charakter i siłę tych relacji, który można byłoby uznać za uniwersalny (Hołowiecka 2004).



Strefa wpływów miasta, rozpatrywana jako obszar obsługiwany przez miasto (patrz Maik 1992), charakteryzuje się relatywnie dużą samowystarczalnością, głównie w obszarze usług podstawowych (Czetwertyński-Sytnik 1981). Z kolei w zakresie dostępu do usług wyższego rzędu i szerokiego rynku pracy, pozostaje ściśle zależną od miasta centralnego, czego objawem są intensywne migracje wahadłowe.

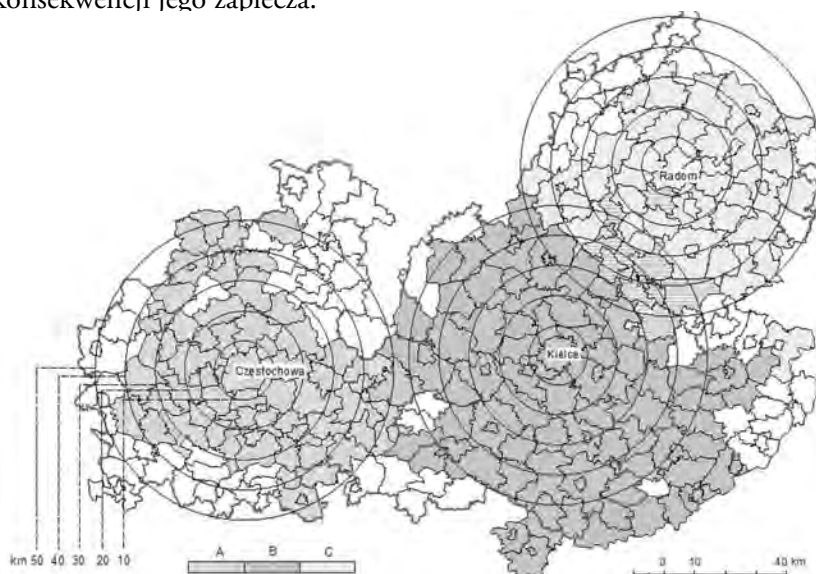
Wpływ miasta na otoczenie przejawia się intensyfikacją procesów urbanizacyjnych zachodzących na wsi. Liczne relacje z miastem sprawiają, że obszary wiejskie coraz bardziej upodabniają się do miasta – przejmują coraz więcej form działalności pozarolniczej, kreują nowe struktury społeczne, zmieniają się krajobrazowo. Od początku transformacji ustrojowej w Polsce obserwuje się szczególnie intensywny wzrost gęstości zjawisk i natężenia procesów zachodzących na obszarach peryferyjnych miast. Przeobrażenia, o których mowa, stają się nieuniknione; dotychczas nie zaobserwowano oznak ich wyhamowania. Należy zatem podejmować działania zamierzające do świadomego nimi sterowania, co stanowi podstawowe pole działania polityki przestrzennej organów administracyjnych. Najlepszym narzędziem do realizacji tego celu jest system planowania przestrzennego, który gwarantuje uporządkowany rozwój i ład przestrzenny poprzez koordynację rozwoju funkcji, takich jak: mieszkalnictwo, wyposażenie infrastrukturalne, komunikacja, rynek pracy, ochrona zdrowia, relacje społeczne czy stan środowiska naturalnego, kluczowych z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju obszaru (por. Jędraszko 2005).

Podstawowym celem badawczym opracowania jest diagnoza stopnia zaawansowania procesów urbanizacyjnych zachodzących w strefach oddziaływania miast Częstochowa, Kielce i Radom. Ważnym zagadnieniem, którego realizacji się podjęto, jest ocena zaangażowania władz w politykę planistyczną gmin poprzez wykorzystanie narzędzia, jakim jest system planowania przestrzennego. Kreowanie przestrzeni na obszarach przekształcanych pod wpływem procesów urbanizacyjnych wydaje się być niezwykle istotne w kontekście konwersji obszarów rolniczych i przyrodniczo cennych na rzecz terenów zurbanizowanych. Prowadzone badania stanowią próbę określenia zmian zachodzących w strefie wpływów miasta poprzez uzyskanie odpowiedzi na postawione pytania badawcze:

1. W jakim stopniu położenie w strefie wpływów miasta kształtuje poziom zaawansowania procesów urbanizacyjnych?
2. Jakie czynniki określają kierunki urbanizacji zaplecza miasta?
3. Jak szeroko realizowana jest polityka przestrzenna jednostek administracyjnych, znajdujących się pod wpływami miasta centralnego, której odzwierciedleniem są studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego (SUiKZP) i miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP)?
4. Czy postępująca urbanizacja, zmieniająca krajobraz zaplecza miasta, poddawana jest racjonalizacji poprzez wykorzystanie narzędzi planowania przestrzennego?

Obszar i metody badań

Obszar poddany analizie stanowi zwarty zbiór jednostek – gmin (183), w których odnotowano dojazdy do pracy do Częstochowy, Kielc i Radomia, bez względu na intensywność tych przemieszczeń (ryc.1)¹. Badania porównawcze miast dużych, liczących ok. 200 tys. mieszkańców, wydają się być interesującym zagadnieniem, jak dotąd niedostatecznie rozpoznany. Wybrane miasta charakteryzują podobne uwarunkowania rozwojowe, zajmują one jednak różną pozycję w hierarchii miast Polski, co wpływać może na tempo dalszego rozwoju samego miasta, a w konsekwencji jego zaplecza.



Ryc. 1. Zasięg stref wpływów miast Częstochowa, Kielce i Radom.

The scope of Częstochowa, Kielce and Radom cities' spheres of influence.

Źródło/Source: opracowanie własne/author's own calculation.

Zasięg wpływów miast wyznaczono, odwołując się do relacji między poziomem zurbanizowania wsi a izochroną czasu dojazdu do miasta centralnego. Powszechnie uznaje się, że natężenie procesów urbanizacyjnych występuje na obszarach wiejskich w strefie 1-godzinnej dostępności komunikacyjnej (por. Zimnicka i Czernik 2007 za Waugh 1995, Langer 2005). Jednakże wartość graniczna izochrony średniego czasu dojazdu zależy od wielkości ośrodka miejskiego (por. Komornicki i Śleszyński 2009, Dutkowski 2011), stąd dla miast tej wielkości (około 200-tysięcznych) obrano zasięg izochrony 45 minut średniego czasu dojazdu do miasta rdzeniowego. Jednocześnie kryterium to ograniczono do zasięgu ekwidystanty 50 km; jak podaje J. Wilkin (2005), największa ekspansja wpływów

¹ Wyłączono gminy znajdujące się w znacznym oddaleniu od miast rdzeniowych oraz jednostki rozproszone.

miasta zachodzi właśnie w odległości do 50 km od jego centrum. Po zastosowaniu wymienionych kryteriów otrzymano 3 odrębne strefy wpływów miasta, składające się łącznie ze 120 jednostek administracyjnych.

Przystępując do konstrukcji syntetycznego wskaźnika urbanizacji, odwołano się do analizy kompleksowej. Droga selekcji wskazano najistotniejsze czynniki kształtujące procesy urbanizacyjne. Przyjmując, że urbanizacja przejawia się m.in. w postaci zmian struktur demograficznych, znacznej gęstości zaludnienia i zainwestowania, a także nasyceniem obszaru w infrastrukturę techniczną i mieszkaniową, co prowadzi do przekształceń morfologii obszaru, wybrano 6 cech zawierających się w 3 obszarach: demograficznym, ekonomicznym i przestrzennym:

- gęstość zaludnienia w odniesieniu do obszarów bezleśnych (stymulanta),
- współczynnik salda migracji – średnioroczny dla lat 2001–2010 (stymulanta),
- mieszkania oddane do użytku na 1 000 mieszkańców (stymulanta),
- liczba podmiotów gospodarczych na 10 000 mieszkańców (stymulanta),
- udział użytków rolnych w powierzchni gminy (destymulanta),
- udział dojeżdżających do pracy do danego miasta w odniesieniu do liczby wszystkich wyjeżdżających do pracy z gminy (stymulanta)².

Odwołano się do danych z 2010 r.; poza dojazdami do pracy – ostatnie publikowane dane pochodzą z roku 2006 r.

W grupie wskaźników cząstkowych ujednolicone zostały kierunki preferencji; osiągnięto to poprzez zastosowanie metody przesunięcia względem maksimum (Gołębowski 2002). Wartości wskaźnika syntetycznego obliczono, odwołując się do metody sum standaryzowanych. Ponadto poszczególne cechy poddano waloryzacji, przypisując im określone współczynniki wagowe – wartości bezwzględne współczynnika korelacji Pearsona; skorelowano wartości poszczególnych wskaźników cząstkowych z ekwidystantą odległości od miasta centralnego. Stąd wskaźnik poziomu urbanizacji przyjął postać:

$$V = \frac{1}{p} \sum_{j=1}^p y_j w_j \times 100$$

gdzie:

V – syntetyczny wskaźnik urbanizacji,

p – liczba uwzględnianych cech, $j = 1, 2, \dots, p$,

y_{ij} – standaryzowana wielkość j -tej cechy dla i -tego obiektu,

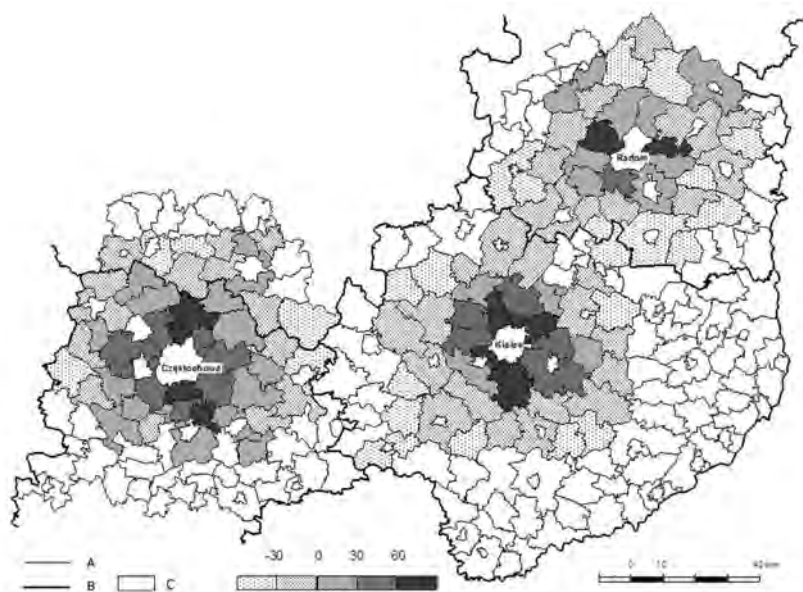
w_j – waga j -tej cechy.

Otrzymany obraz zróżnicowania urbanizacji w strefach wpływów badanych miast zestawiono z poziomem zaawansowania procesu planowania przestrzennego; za jego odzwierciedlenie uznano pokrycie obszaru miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego – istniejącymi lub w trakcie sporządzania.

² W gminach, na terenie których odnotowano dojazdy do dwóch z analizowanych miast, dla obliczenia wartości wskaźnika syntetycznego przyjęto liczbę wyższą, co uznano za wyznacznik bliższych relacji gminy z tymże miastem.

Procesy urbanizacyjne w strefach wpływów miast Częstochowa, Kielce i Radom

Przestrzenne zróżnicowanie miernika syntetycznego wskazuje na silną zależność – odwrotnie proporcjonalną, między zaawansowaniem procesów urbanizacyjnych a położeniem gminy względem miasta centralnego (ryc. 2). Poziom urbanizacji obszarów wiejskich maleje wraz ze wzrostem odległości od jednostki miejskiej. Zależność ta zauważalna jest szczególnie w przypadku Częstochowy i Kielc, gdzie gminy, w których odnotowano najwyższe wartości wskaźnika, skupiają się wokół miast, wyznaczając zasięg ich stref podmiejskich. W przypadku Radomia poziom zaawansowania procesów urbanizacyjnych jest relatywnie niższy i tylko w trzech gminach, zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie miasta, wskaźnik osiągnął wartości najwyższe, przekraczające 60 pkt.



Ryc. 2. Zróżnicowanie syntetycznego miernika urbanizacji w strefach wpływów miast Częstochowa, Kielce i Radom w 2010 r. A – granice gmin, B – granice województw, C – jednostki wyłączone z analizy miasta oraz jednostki wiejskie niespełniające kryterium wartości granicznej izochrony i ekwidistanty.

Differentiation of the synthetic measure of urbanization in Częstochowa, Kielce and Radom cities' spheres of influence in 2010. A – boundaries of communes, B – boundaries of voivodships, C – Units excluded from the city analysis and rural units which do not meet the criterion of the isochrone and equidistant limit value.

Źródło/Source: opracowanie własne/author's own calculation.

Przyjmując, że wpływy miasta kształtują procesy urbanizacyjne w ich sąsiedztwie, w odniesieniu do obrazu urbanizacji zaobserwowanego w strefach ciążenia badanych miast, zasadnym wydaje się być stwierdzenie, że zasięg strefy intensywnej urbanizacji jest zależny nie tylko od wielkości miasta, wyrażonej liczbą ludności, ale w znacznym stopniu wynika z poziomu jego rozwoju gospodarczego, pełnionej funkcji administracyjnej, a także pozycji w systemie osadniczym kraju³. W latach 1975–1999 wszystkie trzy miasta były miastami wojewódzkimi, ale w wyniku reformy administracyjnej dwa z nich – Częstochowa i Radom zostały zdegradowane do rangi ośrodków regionalnych. Co więcej, sąsiedztwo innych dużych zespołów osadniczych wpływa negatywnie na zasięg strefy wpływów miasta oraz intensywność procesów urbanizacyjnych w niej zachodzących. Metropolia warszawska i konurbacja katowicka stanowią dla Radomia i Częstochowy konkurencję, której potencjał gospodarczy i kulturalny przyciąga zasoby ludnościowe miast sąsiednich.

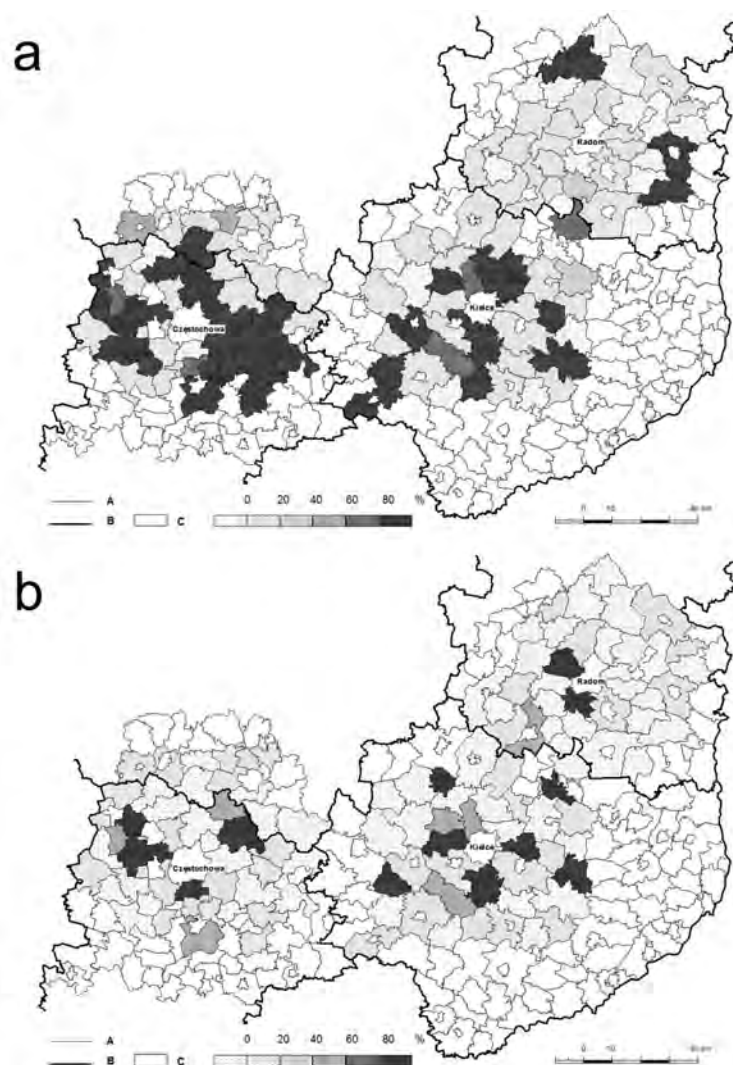
Otrzymany obraz rozkładu wartości mierników cząstkowych jest znacząco różny; wyniki analiz „cząstkowych” odbiegają od końcowego rezultatu. Co więcej, rozkłady przestrzenne poszczególnych cech nie pokrywają się ze sobą. Wśród analizowanych mierników saldo migracji, gęstość zaludnienia oraz udział dojeżdżających do pracy tworzą najbardziej rozległe strefy obejmujące zasięgiem jednostki o najwyższych wartościach wskaźników. Wzmożony napływ ludności kształtuje wartości współczynnika salda migracji, co odzwierciedla się również we wzroście gęstości zaludnienia; bezpośrednio związany jest również z intensyfikacją dojazdów do pracy – głównie do miasta centralnego. W mniejszym stopniu wzrost zaludnienia stymuluje intensywność ruchu budowlanego (wykorzystywane są również istniejące zasoby mieszkaniowe), jak również rozwoju działalności pozarolniczej.

Planowanie przestrzenne w strefach wpływów miast Częstochowa, Kielce i Radom

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP) sporządza się w celu ustalenia przeznaczenia terenów, w tym pod inwestycje celu publicznego, oraz w celu określenia sposobów zagospodarowania terenów i zabudowy (art. 14 ust. 1 UoPiZP). Plan miejscowy jest aktem prawa miejscowego i wiąże zarówno organy władzy, jak i osoby prywatne realizujące zamierzenia przestrzenne na obszarze objętym planem. MPZP obowiązujące obecnie na badanym obszarze, zostały sporządzone na podstawie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym zarówno z 1994 r., jak i 2003. Łącznie w strefach ciążenia Częstochowy, Kielce i Radomia 50 gmin (42%) posiada ponad 90% pokrycia terenu planami. Jednocześnie 17 gmin (14%) nie posiada MPZP – uchwalonych bądź w trakcie tworzenia, a w kolejnych 34 jednostkach (28%) pokrycie owymi dokumentami nie przekracza 10% całkowitej ich powierzchni (ryc. 3).

Często w gminach sporządza się plany miejscowe jedynie dla wybranych fragmentów ich terytoriów, kierując się przy wyborze głównie własnymi potrzebami, zwykle doraźnymi. Wówczas obejmują one niewielki wycinek powierzchni gminy.

³ Zagadnienie to, zdaniem autorki, warte jest podjęcia osobnych badań w celu zweryfikowania postawionej tezy.



Ryc. 3. Powierzchnia gmin objęta miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego – obowiązującymi (a) oraz w trakcie sporządzania lub modyfikacji (b) w strefach wpływów miast Częstochowa, Kielce, Radom w 2010 r. A – granice gmin, B – granice województw, C – jednostki wyłączone z analizy miasta oraz jednostki wiejskie nie spełniające kryterium wartości granicznej izochrony i ekwidistanty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

The area of the communes included in the Local Spatial Development Plan – both the ones in force (a) and the ones being drawn up or modified (b) in Częstochowa, Kielce and Radom cities' spheres of influence in 2010. A – boundaries of communes, B – boundaries of voivodships, C – Units excluded from the city analysis and rural units which do not meet the criterion of the isochrone and equidistant limit value.

Source: author's own calculation based on the CSO data.

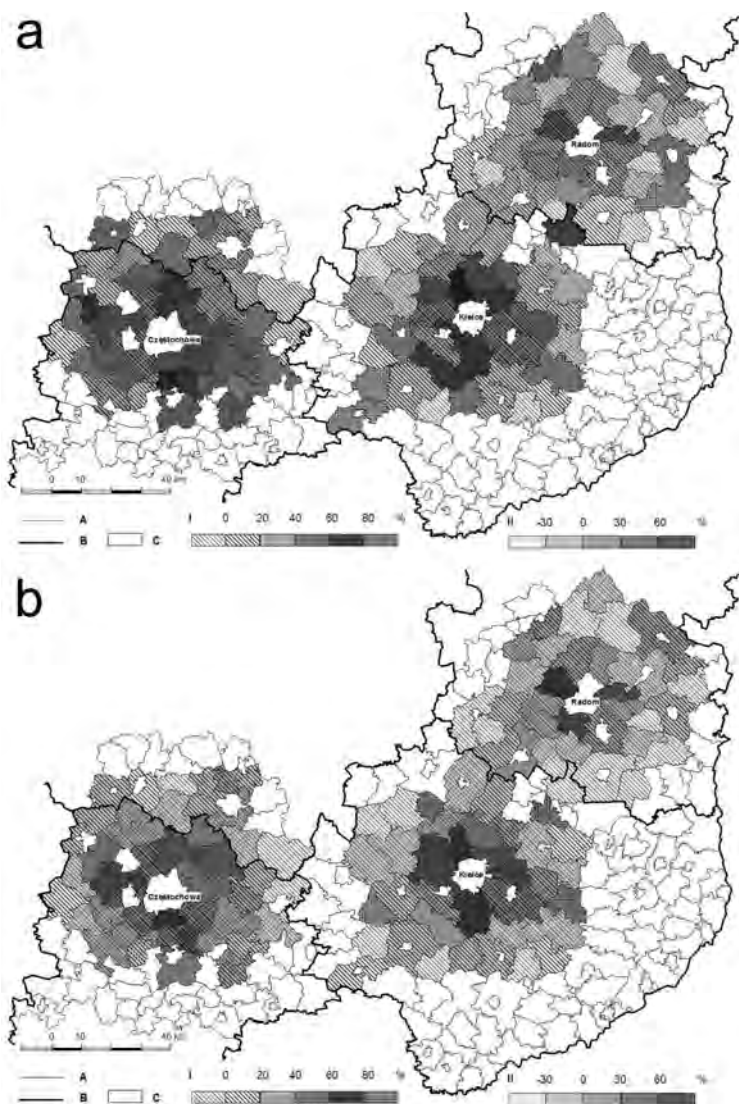
Taka sytuacja obserwowana jest przede wszystkim w gminach strefy wpływów Radomia (tylko w 5 jednostkach pokrycie planami miejscowymi wynosi więcej niż 60%), częściowo również Kielc, gdzie obserwuje się dużą mozaikowość w pokryciu gmin MPZP (14 jednostek, w których pokrycie planami wynosi minimum 60%). W sąsiedztwie Częstochowy obserwuje się sytuację odwrotną – gmin z wybiórczo sporządzanymi planami miejscowymi jest zaledwie kilkanaście; w większości są to jednostki oddalone od miasta, w najmniejszym stopniu z nim powiązane. Obszar ten charakteryzuje się najwyższym odsetkiem powierzchni gmin objętych planami miejscowymi.

Jednocześnie w wielu jednostkach wciąż trwają prace nad uzupełnieniem pokrycia ich obszaru miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, stworzenia od podstaw planów na niemal całkowitej powierzchni gminy bądź wprowadzenia zmian w dokumentach już istniejących.

Istotnym z punktu widzenia kreowania przestrzeni obszarów wiejskich jest fakt, że spośród gmin, które w 2010 r. posiadały uchwalone studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, zmianą przeznaczenia gruntów z rolniczego na nierolnicze, a także z leśnego na nieleśne objęto niewielki procent powierzchni gminy, średnio około 5%. Jednakowoż w wybranych gminach udział gruntów wskazanych do zmiany ich przeznaczenia objął obszar odpowiednio: dla gruntów rolniczych – 51,8% w gminie Zwoleń, 28,3% Wieniawa i 25% Kamienica Polska oraz dla terenów leśnych – 25,6% w gminie Janów i 14% Sitkówka Nowiny. Dowodzić to może małej roli działalności rolniczej w wymienionych jednostkach i jej wypierania przez działalność pozarolniczą i funkcję mieszkaniową.

W strefach wpływów Częstochowy i Kielc zaobserwowano wysoki związek między poziomem urbanizacji wsi a zaawansowaniem procesu planowania przestrzennego (ryc. 4). Jednostki, które osiągnęły najwyższe wartości syntetycznego miernika urbanizacji, niemal w całości (80% i więcej) pokryte są obowiązującymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego; w kilku gminach dokumenty te znajdują się w fazie przygotowywania. W gminach strefy wpływów Radomia system planowania przestrzennego znajduje się dopiero w fazie inicjacji – MPZP pokrytych jest nie więcej niż 40% powierzchni jednostek, a w kilku gminach prace nad ich utworzeniem jeszcze trwają. Na tym obszarze brak jest zależności, którą zaobserwowano w przypadku Częstochowy i Kielc; najsilniej zurbanizowane gminy znajdują się dopiero na etapie tworzenia planów miejscowych.

W opisywanej sytuacji – zaawansowanych procesów urbanizacyjnych, proces planowania przestrzennego jest niezwykle utrudniony. Wprowadzenie reguł tworzących ład przestrzenny napotyka trudności w postaci nieproporcjonalnie dużej powierzchni terenów budowlanych, często o niskiej intensywności ich użytkowania, wykraczających na tereny do tego niepredestynowane.



Ryc. 4. Zależność między poziomem urbanizacji wsi a poziomem zaawansowania procesu planowania przestrzennego w strefach wpływów miast Częstochowa, Kielce, Radom w 2010 r. I – Powierzchnia gmin objęta MPZP – obowiązującymi (a) oraz w trakcie sporządzania lub modyfikacji (b), II – syntetyczny miernik urbanizacji, A – granice gmin, B – granice województw, C – jednostki wyłączone z analizy miasta oraz jednostki wiejskie niespełniające kryterium wartości granicznej izochrony i ekwidestanty.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

The relationship between the level of urbanization of rural areas and the level of advancement in the land use planning process in Częstochowa, Kielce and Radom cities' spheres of influence in 2010. I – The area of the communes included in the LSDP – in force (a) and being drawn up or modified (b), II – synthetic measure of urbanization, A – boundaries of communes, B – boundaries of voivodships, C – Units excluded from the city analysis and rural units which do not meet the criterion of the isochrone and equidistant limit value.

Source: author's own calculation based on the CSO data.

Wnioski

Z badań nad urbanizacją wsi oraz zaawansowaniem procesu planowania przestrzennego w strefie wpływu miasta wynikają następujące wnioski:

1. Poziom urbanizacji wsi wykazuje silną zależność od odległości od miasta rdzeniowego. Najwyższe wartości wskaźnika syntetycznego osiągnęły gminy zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie Częstochowy i Kielc, częściowo również Radomia, co pozwala na tej podstawie uznać je za jednostki tworzące strefy podmiejskie tychże miast.

2. Poglębiające się relacje z miastem centralnym obejmują sfery rynku pracy, usług – nie tylko wyższego rzędu, kultury i rekreacji; w znaczący sposób kształtują strukturę funkcjonalną obszarów wiejskich. W sposób pośredni wpływają one również na zmiany krajobrazu wiejskiego. W dużym stopniu wiąże się to z marginalizacją bądź całkowitym zaniechaniem produkcji rolniczej. Nie bez znaczenia pozostaje również wzmożony napływ ludności – głównie miejskiej, dla której obszary wiejskie stają się atrakcyjnym i pożądanym miejscem zamieszkania. Czynniki te skutkują transformacją struktur gospodarczych, społecznych i zmianami środowiska przyrodniczego, w szczególności chodzi o zmiany krajobrazu w zakresie struktury użytkowania gruntów, zróżnicowania form osadniczych, udziału terenów przyrodniczo cennych. Obszary wiejskie w coraz większym stopniu upodabniają się do miasta; powstają osiedla charakterze przejściowym, o różnym stopniu nasycenia cech miejskich.

3. Gminy odznaczające się wysokim poziomem zurbanizowania charakteryzuje również zaangażowanie władz w proces kształtowania przestrzeni z wykorzystaniem systemu planowania przestrzennego. W 2010 r. znaczna część powierzchni tych jednostek objęta była MPZP – obowiązującymi lub w trakcie sporządzania czy modyfikacji. Sytuację taką zaobserwowano również w wybranych gminach, w których procesy urbanizacyjne oceniono na mało zaawansowane – głównie w gminach strefy wpływu Częstochowy, w mniejszym stopniu Kielc i Radomia. Osobną kwestię stanowi jakość procesu planowania przestrzennego. Priorytetem w kreowaniu nowej przestrzeni wiejskiej stał się rozwój terenów zurbanizowanych; zwłaszcza w strefach podmiejskich obserwuje się nieproporcjonalnie duże zapotrzebowanie na tereny budowlane. Takie podejście „tu i teraz” wydaje się być bardzo krótkowzroczne. Wprawdzie wzmożony ruch budowlany generuje wpływy do budżetów gmin, należy jednak brać pod uwagę skutki długofalowe, obserwowane w sferach ekonomicznej, społecznej i środowiskowej.

Postępująca urbanizacja obszarów wiejskich jest procesem nieuniknionym. W perspektywie najbliższych dziesięcioleci nie można oczekiwać wyhamowania tych procesów lub całkowitego ich zatrzymania. Należy zatem podejmować działania prowadzące do racjonalnego gospodarowania nowo tworzoną przestrzenią. Znaczenie instrumentów planowania przestrzennego jest w tej kwestii nieocenione. Ich wykorzystanie pozwala stworzyć nową jakość przestrzeni; pomaga w utrzymaniu ładu przestrzennego oraz równowagi między działalnością człowieka a środowiskiem naturalnym.

Literatura

- Czetwertyński-Sytnik L., 1981, *Rozwój procesów urbanizacyjnych w strefie oddziaływania Torunia*, PWN, Warszawa-Poznań-Toruń.
- Dutkowski M., 2011, *Województwo Zachodniopomorskie raport regionalny*, Szczecin.
- Gołembski G. (red.), 2002, *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym*, Akademia Ekonomiczna, Poznań.
- Hołowiecka B., 2004, *Oddziaływanie społeczno-gospodarcze miasta*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Jędraszko A., 2005, *Zagospodarowanie przestrzenne w Polsce – drogi i bezdroża regulacji ustawowych*, Wyd. PLATON, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P., 2009, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych*, [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, Warszawa, s. 9–38.
- Langer P., 2005, *Potencjały i bariery rozwojowe ośrodków podregionu krakowskiego – przykład Bochni jako obszaru strategicznej interwencji*, Czasopismo Techniczne Zeszyt 10 1 – A/2011, s. 175–178.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Wyd. UMK, Toruń.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717.
- Waugh D., 1995, *Geography, an integrated approach*, Nelson Thornes Ltd.
- Wilkin J., 2005, *Lepszy świat – polska wieś za 25 lat*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, Fundusz Współpracy, Biuro Programów Wiejskich, Warszawa.
- Zimnicka A., Czernik L., 2007, *Vademecum wsi podmiejskiej, jakość zagospodarowania przestrzennego*, Hogben, Szczecin.

Summary

The main research aim of the study is the diagnosis of the level of urbanization processes advancement taking place in Częstochowa, Kielce and Radom cities' spheres of influence. Furthermore, an important issue undertaken for implementation is the engagement of the authorities in the planning policy of communes through the application of the available tools, i.e. the system of spatial planning. Creating space in the areas transformed under the influence of urbanization processes seems to be extremely significant in the context of converting valuable agricultural and natural territories for the benefit of urbanized areas.

The scope of cities' influence was marked out within the communes where commuting to work in the cities of Częstochowa, Kielce and Radom was noted. Moreover, there have been references to the level of urbanization of the rural areas and the isochrone of travelling time to the central city.



The synthetic measure of urbanization used in the research is composed of 6 partial indicators. The resultant picture of urbanization was compared with the level of the spatial planning process advancement; its reflection is covering the area with local land use plans – both the existing ones or the ones being drawn up.

The progressive urbanization of the rural areas is an inevitable process. Hampering these processes or stopping them completely cannot be expected in the perspective of the nearest decades. Thus, it is necessary to undertake actions leading to rational management of the newly created space. The significance of the spatial planning instruments is invaluable in this matter. Their use allows to create a new quality of space; it helps to maintain spatial order and balance between the human activity and the natural environment.





Marta BICZKOWSKA
Dolnośląskie Centrum Rozwoju Lokalnego
ul. Jedności Narodowej 45b
50-260 Wrocław
marta@dcrl.pl

Przemiany demograficzne w strefie podmiejskiej Wrocławia na przykładzie gminy Siechnice¹

Demographic transformation in the suburban area of Wrocław on the example of Siechnice commune

Zarys treści: Artykuł stanowi podsumowanie badań dotyczących zmian demograficznych (ze szczególnym uwzględnieniem przyszłych trendów) w jednej z gmin w strefie podmiejskiej Wrocławia. Przedstawione wyniki wskazują na wyraźne przyspieszenie tempa zmian będące efektem nie tylko bliskości dużego miasta, ale także decyzji infrastrukturalnych, takich jak lokalizacja drogi o randze krajowej oraz przeznaczenie gruntów pod budownictwo mieszkaniowe. Jednocześnie wyniki badań potwierdziły wysoką intensywność zjawisk demograficznych w jednostce należącej do Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego.

Słowa kluczowe: zmiany demograficzne, suburbanizacja, strefa podmiejska Wrocławia, Miejski Obszar Funkcjonalny.

Wprowadzenie

Obszary wiejskie podlegają intensywnym przekształceniom, u podstaw których jest dążenie do wyrównywania różnic regionalnych w poziomie życia mieszkańców, a co za tym idzie, w ogólnym poziomie rozwoju. W literaturze przedmiotu wielokrotnie akcentowano, że położenie względem dużego ośrodka miejskiego przyczynia się zasadniczo do kierunku zmian, a przede wszystkim do jego tempa (Kłodziński 1996, Heffner 2002, Borcz i Filipiak 1995). Stosunkowo w najkorzystniejszej sytuacji są obszary wiejskie położone w strefach podmiejskich dużych miast. Tereny te korzystają z tzw. renty położenia i dużo szybciej niż peryferyjne podlegają przekształceniom. Ma to związek m.in. z silniejszym wpływem procesów urbanizacyjnych oraz lepszym poziomem rozwoju infrastruktury.

¹ Opracowanie jest efektem prac autorki nad dokumentami przygotowanymi na rzecz Gminy Siechnice z zakresu demografii gminy z elementami prognozy: Demografia Gminy Święta Katarzyna (2008), Analiza demograficzna Gminy Siechnice z elementami prognozy (2012).



Strefa podmiejska w badaniach

Problematyka stref podmiejskich miast i zachodzących na ich obszarze przekształceń jest od wielu lat przedmiotem zainteresowań. Zasadniczą część prac naukowych poświęcona była próbom określenia metod delimitacji strefy podmiejskiej (Straszewicz 1985, Maik 1985, Liszewski 1985), badaniu poziomu urbanizacji wsi (Grocholska 1978, Jędrzejczyk i Wilk 1992, Kamiński 1995) oraz analizie pełnionych funkcji (Falkowski 1974, Maik 1985, Lijewski 1985).

Szczególnie rozwinięte badania strefy podmiejskiej miasta w kontekście jej zasięgu oraz pełnionej przez nią funkcji prowadzone były w ośrodku warszawskim (Zgliński 1996, Gałczyńska i Kulikowski 2000) oraz toruńskim (Falkowski 1974, Rudnicki i Klubka 1992). Prace te były ściśle związane z badaniem strefy podmiejskiej jako obszaru o dominującej funkcji żywicielskiej i wyspecjalizowanym rolnictwie.

W ośrodku krakowskim badania funkcji obszarów wiejskich w strefie podmiejskiej stolicy województwa opierały się m.in. na analizie czynników determinujących stały przyrost migracyjny w gminach podmiejskich (Długosz 1986, Więclaw-Michniewska 2004). W badaniach stopnia zaawansowania przekształceń szczególnie zwrócono uwagę na rozwój funkcji mieszkaniowej (Kwiecień 1986) oraz wykorzystano m.in. wskaźnik „pozwoleń na budowę” (Więclaw 1999).

Ważną rolę w rozwoju badań nad strefą podmiejską odegrał ośrodek łódzki, w którym w drugiej połowie lat 80. ubiegłego wieku powstały jedne z ważniejszych opracowań poświęconych próbie zdefiniowania strefy podmiejskiej, metodom jej badania, wskaźników i kryteriów delimitacji, a także określenia najważniejszych funkcji (wspomniane już wielokrotnie prace Maika, Liszewskiego, Straszewicza, Lijewskiego). Badania nad przekształceniami w strefie oddziaływania Łodzi prowadzone są nadal i dotyczą m.in. zagadnień urbanizacji (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991), przekształceń morfologicznych wsi (Mikielewicz 1995) czy rozwoju działalności pozarolniczej jako przejawu wielofunkcyjności w gminach podmiejskich (Czarnecki i Heffner 2003, Wójcik 2004).

Badania nad zjawiskami społecznymi i przestrzennymi w strefie oddziaływania miasta prowadzone w ośrodku wrocławskim obejmowały różny zakres tematyczny. Nad aspektem zmian morfologicznych oraz zmian użytkowania ziemi w strefie podmiejskiej rozważała Miszewska (1985). Wzrost natężenia budownictwa jednorodzinnego jako przejaw przekształceń gmin podmiejskich uwzględniony został przez Ilnickiego (1996, 2002) oraz Zathey’a (2002, 2005). Natomiast kompleksowe ujęcie z punktu widzenia przesłanek ekonomicznych, demograficznych i przestrzennych przedstawił Ciok (1992). Badania nad rozwojem działalności pozarolniczej prowadzone były m.in. przez Borcz, Filipiak (1995), Zathey’a (2002, 2005) oraz Głaz (2008).

Literatura przedmiotu wskazuje na fakt ciągłego zainteresowania przeobrażeniami zachodzącymi w strefie oddziaływania miasta. Strefa podmiejska jest w kręgu zainteresowań zarówno specjalistów podejmujących problematykę miasta, jak również geografów rolnictwa i obszarów wiejskich. Urbaniści traktują strefę pod-

miejską przez pryzmat procesów urbanizacyjnych związanych z rozprzestrzenianiem się miasta – jego ekspansją na tereny wiejskie (*urban sprawl*) (Batty i in. 2003). Geografowie obszarów wiejskich patrzą natomiast na strefę podmiejską jako obszar zazębiania się rolnictwa z miejskością, gdzie zachodzą istotne zmiany z punktu widzenia polityki rolnej.

Efektem dotychczasowych badań jest wskazanie na silną i stale rosnącą zależność miasta i jej strefy oddziaływania. Dlatego też problematyka zjawisk zachodzących w bezpośrednim sąsiedztwie miast posiada ważne miejsce w polityce przestrzennej kraju. W Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 zaproponowano kompleksowe podejście względem miejskich obszarów funkcjonalnych rozumianych jako „układ osadniczy ciągły przestrzennie, złożony z odrębnych administracyjnie jednostek i składający się ze zwartego obszaru miejskiego oraz powiązanej z nim funkcjonalnie strefy zurbanizowanej”. Zasięg poszczególnych miejskich obszarów funkcjonalnych miast wojewódzkich został określony w oparciu o 7 kryteriów delimitacji pogrupowanych w trzy grupy: wskaźniki funkcjonalne, wskaźniki społeczno-gospodarcze oraz morfologiczne (Śleszyński 2013). Trzy z zaproponowanych wskaźników wynikają pośrednio lub bezpośrednio ze zjawisk demograficznych zachodzących w strefie podmiejskiej. Są to: liczba zameldowań, gęstość zaludnienia, liczba mieszkań oddanych do użytku.

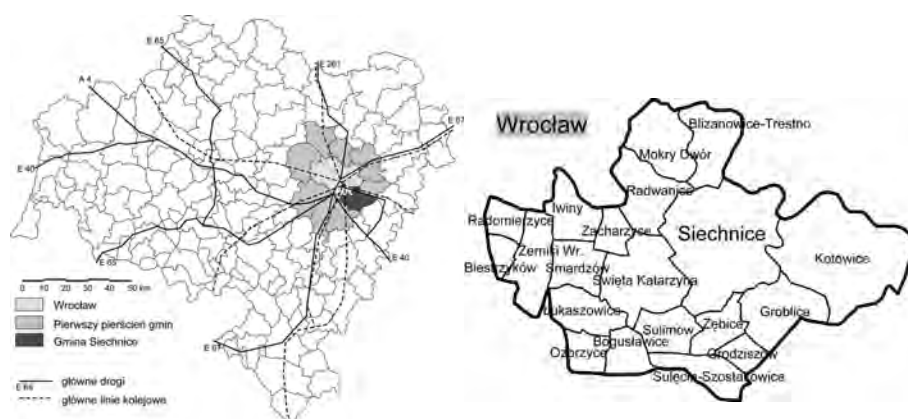
Jednym z przejawów zmian na podmiejskiej wsi jest wzrost liczby mieszkańców w wyniku napływu ludności z miast. Zjawisko to przybiera szczególnie intensywny charakter na terenach o wysokim poziomie rozwoju, za które, zgodnie z literaturą przedmiotu, traktuje się strefę podmiejską (m.in. Bański i Stola 2002). Migracje stanowią jeden z kluczowych czynników rozstrzygających o tempie przyrostu oraz rozmieszczenia ludności.

Gmina Siechnice – studium przypadku

Opracowanie oparto na studium przypadku gminy Siechnice, która ze względu na swoje położenie w sąsiedztwie stolicy województwa oraz głównych, istniejących i projektowanych ciągów komunikacyjnych podlega intensywnym zmianom demograficznym.

Cały obszar gminy leży w strefie III Paneuropejskiego Korytarza Transportowego. Przez jej teren przebiega droga krajowa nr 94 Zgorzelec – Wrocław – Opole – Kraków oraz droga wojewódzka nr 395 Paczków – Żiębice – Strzelin – Wrocław, która łączy się węzłem autostradowym w Krajkowie z autostradą A4 Legnica – Kraków. Na obszarze gminy od 2009 r. realizowana jest także inwestycja drogowa wschodniej obwodnicy Wrocławia: droga Bielany – Łany – Długołęka. Przez gminę przebiegają dwie magistrale kolejowe: E–30 Wrocław – Katowice oraz C 59/2 Wrocław – Międzyzlesie.

W związku z położeniem, gęstą siecią osadniczą, bliskością Wrocławia, dogodnymi warunkami komunikacyjnymi oraz ogólnym trendem odpływu mieszkańców z miast, gmina Siechnice stanowi dogodne miejsce dla życia także dla ludności napływowej. Tym samym obserwuje się istotne zmiany w kwestii społeczno-demograficznej stanowiące wypadkową wspomnianych determinant.



Ryc. 1. Położenie Gminy Siechnice na tle województwa dolnośląskiego (A) oraz podział administracyjny Gminy na sołectwa (B).

Location of Siechnice commune in the Dolnośląskie Voivodship (A) and the administrative division of the commune into village councils (B).

Źródło/Source: opracowanie własne/own elaboration.

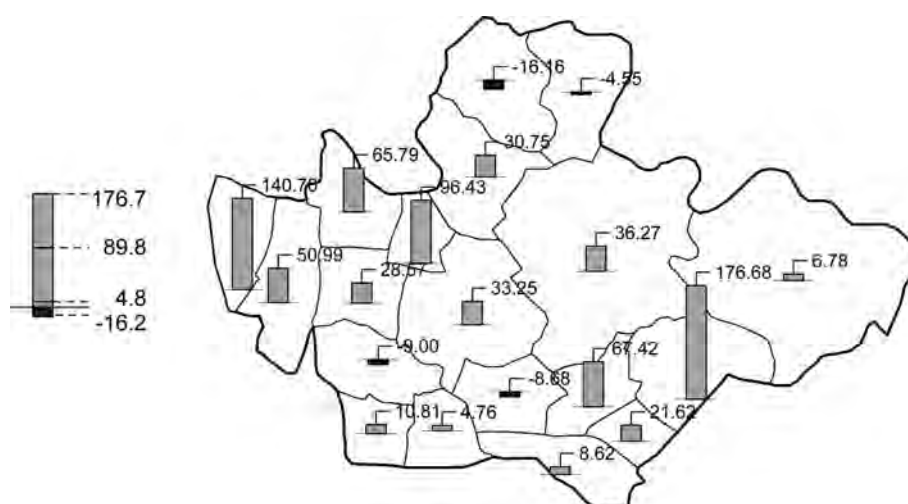
Liczba i rozmieszczenie ludności

W gminie Siechnice zamieszkiwało na dzień 5 listopada 2012 r. 16 329 osób², co stanowi prawie 19% ludności powiatu wrocławskiego. W latach 2000–2012 obserwowano stały wzrost liczby mieszkańców gminy. Wyniósł on 35,2% i był wyższy o prawie 15 punktów procentowych od wzrostu liczby mieszkańców całego powiatu wrocławskiego. Około 67,1% mieszkańców gminy to ludność zamieszkująca obszary wiejskie. Na uwagę zasługuje dynamiczny przyrost liczby mieszkańców w samych Siechnicach. W 2007 r. wzrost ten w stosunku do 1997 r. nie przekraczał 5%³, natomiast w latach 2008–2012 notuje się prawie 40% wzrost liczby nowych mieszkańców (ryc. 2).

Na obszarze gminy zlokalizowane są 24 jednostki osadnicze, które wchodziły w skład 18 sołectw oraz miasta Siechnice. Oprócz miasta, które w 2012 r. liczyło ponad 5 tys. mieszkańców (prawie 33% wszystkich mieszkańców gminy), największe jednostki to: Radwanice (2747 mieszkańców), Święta Katarzyna (2164) oraz Żerniki Wrocławskie (1599). W badanym okresie przyrost liczby mieszkańców zamieszkujących wyżej wymienione miejscowości osiągnął poziom 30–50%. Największy wzrost zanotowano w miejscowościach położonych w zachodniej części gminy (granica z Wrocławiem) oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych przebiegających przez teren gminy (ryc. 2). Są to miejscowości, w których od końca lat 90. obserwuje się intensywne procesy suburbanizacyjne.

² Na podstawie danych uzyskanych z Urzędu Gminy Siechnice. Ze względu na brak porównywalnych danych w części analiz uwzględniono maksymalny zakres czasowy do 2011 r.

³ Na podstawie: *Demografia...* 2008.



Ryc. 2. Zmiana liczby mieszkańców w latach 2000–2012 w gminie Siechnice według sołectw (rok 2000=100%).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Gminy Siechnice.

Change in the number of inhabitants in the years 2000 - 2012 in Siechnice community by village councils (2000=100%).

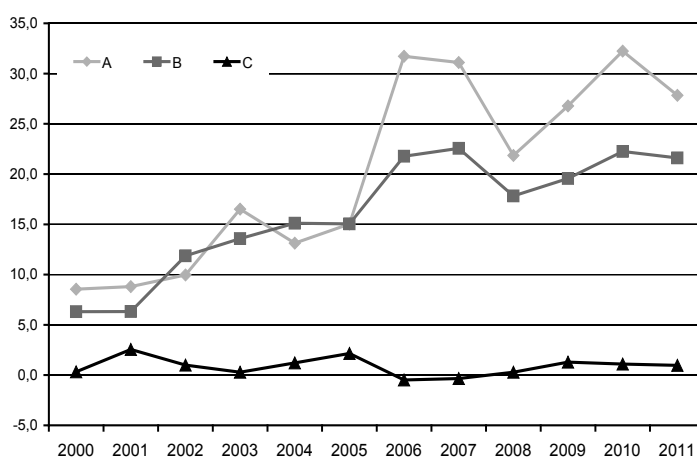
Source: study based on data from the Municipal Office of Siechnice.

Efektem zmian zachodzących w liczbie mieszkańców na obszarze będącym przedmiotem analizy jest wysoka gęstość zaludnienia w sołectwach. W latach 2000–2012 najwyższe wskaźniki charakteryzowały sołectwa: Żerniki Wrocławskie i Radwanice (korzystne położenie względem głównych ciągów komunikacyjnych regionu – autostrada A4 i droga krajowa nr 94 Zgorzelec – Wrocław – Kraków), Święta Katarzyna (ośrodek gminny do końca 2009 r.) oraz Siechnice (siedziba Gminy od 2010 r.). We wspomnianych sołectwach gęstość zaludnienia wynosiła w badanych latach nawet do 500 os./km².

Jednym z przejawów przekształceń demograficznych w badanej gminie jest zmiana struktury wiekowej mieszkańców. Na uwagę zasługuje fakt wzrostu liczby osób w wieku 0–4 oraz 20–30 lat. Potwierdzeniem wpływu czynnika migracyjnego na strukturę wieku mieszkańców jest znaczący przyrost liczby najmłodszych mieszkańców. Wysoka liczba dzieci w grupie wiekowej 0–4 wynika bowiem nie tylko z osiągnięcia wieku gotowości do założenia rodziny przez dotychczasowych mieszkańców, ale przede wszystkim z faktu osiedlania się na terenie gminy nowych, stabilnych zawodowo i życiowo mieszkańców w grupie wiekowej 25–35 lat. Są to najczęściej młode małżeństwa z małymi dziećmi, którzy na miejsce zamieszkania wybrali podmiejską gminę Wrocławia.

Migracje

Gmina Siechnice wyraźnie odznacza się na tle powiatu pod względem wielkości salda migracji. Podlega ono większym wahaniom, ale widoczna jest silniejsza tendencja wzrostowa, zwłaszcza w latach 2005–2007, gdy wartość salda migracji na 1000 mieszkańców w gminie wzrosła dwukrotnie (ryc. 3). Jednocześnie obserwuje się utrzymującą się na stałym poziomie, oscylującym w okolicach 0, wartość salda migracji we Wrocławiu.



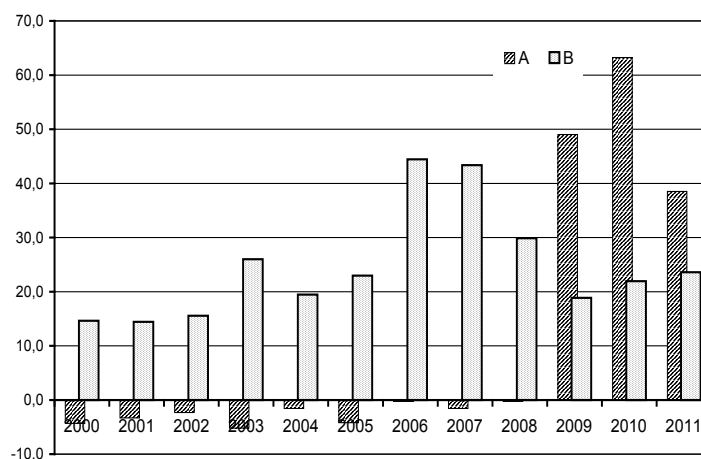
Ryc. 3. Saldo migracji na 1000 mieszkańców w latach 2000–2011. A – gmina Siechnice, B – powiat wrocławski, C – miasto Wrocław.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Net migration per 1,000 inhabitants in the years 2000–2011. A – Siechnice community, B – district of Wrocław, C – City of Wrocław.

Source: Own calculations based on the Local Data Bank.

O zmianie atrakcyjności obszarów w bliskim sąsiedztwie Wrocławia może świadczyć fakt, że w strukturze salda migracji obserwuje się znaczące zmiany (ryc. 4). Do 2008 r. zdecydowaną przewagę stanowił napływ mieszkańców do miejscowości wiejskich w gminie. Tym samym obserwowano intensywny rozwój strefy suburbannej wokół stolicy Dolnego Śląska. Od 2009 r. odnotowuje się znaczący przyrost migracyjny w samych Siechnicach. Na taki stan rzeczy mogły mieć wpływ następujące czynniki: uznanie Siechnic miastem gminnym, intensywny rozwój budownictwa mieszkaniowego, korzystne położenie względem głównych ciągów komunikacyjnych (zwłaszcza wschodniej autostradowej obwodnicy Wrocławia) oraz stolicy województwa.



Ryc. 4. Saldo migracji w gminie Siechnice w latach 2000–2011. A – miasto, B – wieś.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Net migration in the municipality of Siechnice in the years 2000–2011. A – city, B – village.

Source: Own calculations based on the Local Data Bank.

Czynniki determinujące dalszy rozwój demograficzny gminy – budownictwo mieszkaniowe

Według danych Urzędu Statystycznego w 2004 r. oddanych do użytku zostało w gminie Siechnice 87 mieszkań, z których 50% wchodziło w skład indywidualnego budownictwa mieszkaniowego. Średnia powierzchnia oddanego do użytkowania mieszkania wynosiła około 113 m², co wskazuje na zdecydowaną przewagę domów jednorodzinnych. Rozmieszczenie nowych inwestycji wskazuje na wysoki poziom atrakcyjności zarówno miasta, jak i obszarów wiejskich w gminie. W Siechnicach oddanych zostało 40 nowych mieszkań, natomiast w pozostałej części gminy 47 mieszkania.

W 2011 r. zanotowano wzrost liczby oddanych mieszkań rzędu 350%. Wśród 388 nowych mieszkań prawie 60% stanowiły mieszkania oddane do użytkowania przeznaczone na sprzedaż lub wynajem. Ich średnia powierzchnia wynosiła 100 m². Duża średnia powierzchnia nadal wskazuje na wysoki udział domów jednorodzinnych w strukturze inwestycji mieszkaniowych. Analiza wartości bezwzględnych wskazuje na większe natężenie nowych inwestycji mieszkaniowych na obszarach wiejskich. Sytuacja kształtuje się odmiennie, gdy liczbę nowych mieszkań odniesie się do liczby mieszkańców danej jednostki. Wskaźnik nasycenia w przypadku miasta osiągał w latach 2004–2011 poziom średnio 34 mieszkania/1000 mieszkańców, gdy na obszarach wiejskich około 13 mieszkań/1000 mieszkańców.

Cechą charakterystyczną budownictwa podmiejskiego jest fakt, że głównymi inwestorami są przede wszystkim osoby mieszkające we Wrocławiu. Stanowią oni największy udział sięgający nawet 75–80%. Pozostałe inwestycje budowlane realizowane są przez ludność autochtoniczną.

Rozkład przestrzenny wydanych decyzji pozwolenia na budowę odzwierciedla rozmieszczenie miejscowości najbardziej atrakcyjnych dla inwestorów indywidualnych, tj. położonych w bezpośrednim sąsiedztwie granic Wrocławia oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych warunkujących dogodnie połączenie z miastem. Koncentracja budownictwa mieszkaniowego ma miejsce przede wszystkim w zachodniej części gminy, w miejscowościach Żerniki Wrocławskie, Bieszczyków i Radomierzyce.

W roku 2008 w związku z przeprowadzeniem analizy zmian demograficznych gminy Święta Katarzyna⁴ dokonano oceny potencjału jednostki pod względem dalszej możliwości rozwoju budownictwa mieszkaniowego. Na podstawie wydanych zgód o zmianie przeznaczenia gruntów pod budownictwo mieszkaniowe określono, że powierzchnia przeznaczona pod indywidualne budownictwo mieszkaniowe wynosi około 1000 ha. Po uwzględnieniu 20% tzw. powierzchni ogólnej (drogi, infrastruktura itp.) pozostało 800 ha gruntów gotowych do rozpoczęcia inwestycji. Przy założeniu, że średnia działka budowlana w gminie wynosiła 800 m², określono, że ówczesne zasoby umożliwiają powstanie 10 000 domów jednorodzinnych. Zakładając, że w każdym domu zamieszka rodzina reprezentująca model 2+1, wspomniane zasoby pozwalają zamieszkać w gminie 30 000 osób.

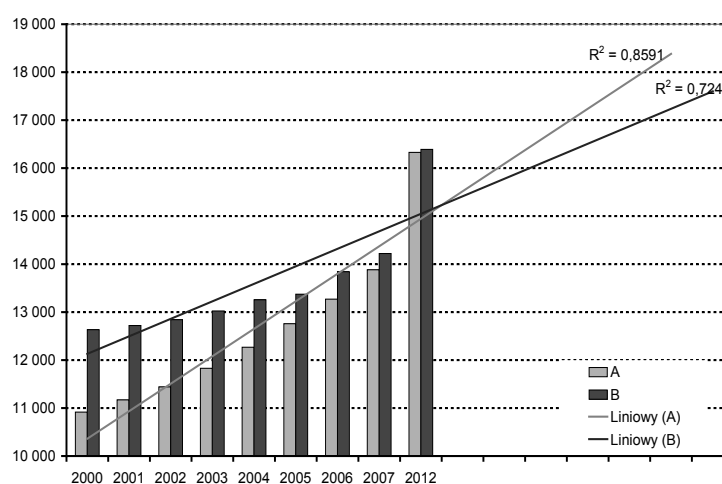
Dodatkowo należy zwrócić uwagę na potencjalny wzrost liczby mieszkańców w mieście. Już od 2008 r. w samych tylko Siechnicach było i nadal jest realizowanych wiele inwestycji deweloperskich, np. osiedle Lokum Siechnice, Kamienica Ratuszowa, Willa Katarzyna, Willa Mieszczńska, Nowa Kamienica, Nowalia czy Osiedle Campanila. Intensywny rozwój inwestycji deweloperskich wynika m.in. z faktu wzrostu atrakcyjności miasta Siechnice w związku ze zwiększeniem jego dostępności komunikacyjnej. Lokalizacja w sąsiedztwie miasta węzła autostradowego wschodniej obwodnicy Wrocławia (odcinek Bielany – Łany – Długołęka) wpłynęła na wzrost zainteresowania inwestorów mieszkaniowych Siechnicami oraz okolicznymi wsiami.

Przewidywany kierunek zmian demograficznych w gminie

W ramach badań prowadzonych na rzecz miasta i gminy Siechnice podjęto próbę oszacowania zmian liczby mieszkańców. Przy przewidywaniu procesów demograficznych w jednostkach wielkości gminy Siechnice możliwe było przeprowadzenie jedynie pewnych szacunków i ekstrapolacji w odniesieniu do danych historycznych i opracowań dotyczących większej populacji o podobnych cechach. W związku z tym, dla celów opracowania wykorzystano istniejące wyniki oparte na szacowaniu potencjalnej liczby mieszkańców, a także wykonano szacowanie przy zastosowaniu metody przewidywania przyszłej liczby urodzeń, na podstawie regresji liniowej i ustalaniu linii trendu.

⁴ *Demografia Gminy Święta Katarzyna*, 2008, Urząd Gminy Siechnice

Dominujący trend zmiany liczby urodzeń w gminie odpowiada wariantowi uwzględniającemu współczynniki płodności dla obszarów wiejskich. Jest to interesujące, zważywszy na fakt, że mieszkańcy gminy Siechnice to w dużej mierze ludność napływowa z Wrocławia. Można więc przypuszczać, że sytuacja demograficzna w gminie jest w dużej mierze wypadkową czynnika migracyjnego. Szacowanie (przy wykorzystaniu metody regresji liniowej) liczby ludności w gminie Siechnice wskazało na wyraźną tendencję wzrostową, która utrzymywać się będzie przez najbliższych kilka lat.



Ryc. 5. Liczba mieszkańców w gminie Siechnice w latach 2000–2012 oraz prognozowany trend wzrostowy⁵. A – według grup wieku, B – według sołectw.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Urzędu Gminy Siechnice.

Number of inhabitants in the municipality of Siechnice in 2000–2012 and the projected trend. A – by age groups, B – by villages.

Source: own study based on the Municipal Office of Siechnice.

Analiza trendów zmiany liczby mieszkańców w poszczególnych sołectwach pozwoliła określić potencjalne obszary dalszego rozwoju. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że wśród sołectw charakteryzujących się największym przyrostem liczby mieszkańców będą Biestrzyków-Radomierzycze, Zacharzyce, Zębice i Żernicki Wrocławskie (sołectwa, przez które przebiegają główne ciągi komunikacyjne regionu). Odwrotna sytuacja może natomiast mieć miejsce w przypadku sołectw: Łukaszowice, Nowy Dwór i Sulimów (jednostki o słabszej dostępności komunikacyjnej).

⁵ Dane różnią się od siebie w związku ze zmianą sposobu gromadzenia danych o zdarzeniach demograficznych oraz błędami systemu komputerowego, który został wprowadzony w 2005 roku w Urzędzie Gminy

Wnioski końcowe

Badania zmian demograficznych zachodzących w gminie Siechnice były prowadzone dwukrotnie w latach 2008–2012. Ostatnia analiza trendów demograficznych, której skrót został zaprezentowany w niniejszym artykule, wynikała z konieczności zweryfikowania szacunków zaprezentowanych w 2008 r. Zaobserwowano bowiem dużo bardziej dynamiczny przyrost liczby mieszkańców (w tym także tych najmłodszych), która w 2012 r. osiągnęła poziom oczekiwany najwcześniej w 2015 r. Tym samym konieczne było zaktualizowanie dotychczasowych wyników oraz zbadanie przyczyn takiego stanu rzeczy. Analiza wskazała na silny wpływ szeregu zjawisk zewnętrznych na tempo i kierunki zmian demograficznych w gminie podmiejskiej Wrocławia. W przypadku Siechnic należy wymienić takie czynniki, jak: wzrost atrakcyjności gminy dzięki nowej infrastrukturze komunikacyjnej (Wschodnia Obwodnica Wrocławia), wzrost cen nieruchomości we Wrocławiu, wprowadzenie programu „Rodzina na Swoim”, który stał się w pewnym czasie istotnym impulsem dla rozwoju budownictwa wielorodzinnego oraz intensywny rozwój inwestycji deweloperskich na terenie miasta Siechnice. Szybka reakcja władz gminy, polegająca na przeznaczeniu terenów pod budownictwo mieszkaniowe oraz szybka reakcja samego rynku, m.in. deweloperów istotnie wpłynęły na wzrost natężenia ruchów migracyjnych, a co za tym idzie zmian demograficznych w badanej jednostce. Jednocześnie wyniki badań potwierdziły wysoką intensywność zjawisk demograficznych w bezpośredniej strefie oddziaływania miasta. Tym samym można przypuszczać, że dynamiczne przekształcenia obszaru podmiejskiego będą nadal generować szereg zmian w zakresie powiązań funkcjonalnych pomiędzy rdzeniem a strefą zewnętrzną Miejskiego Obszaru Funkcjonalnego Wrocławia.

Literatura

- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa;
- Batty M., Besussi E., Chin N., 2003, *Traffic, Urban Growth and Suburban Sprawl*, <http://www.casa.ucl.ac.uk/publications/workingPaperDetail.asp?ID=70>.
- Borcz Z., Niedźwiecka-Filipiak I., 1995, *Rozwój funkcji pozarolniczych w obrębie wsi na przykładzie strefy podmiejskiej Wrocławia*, [w:] Z.J. Kamiński (red.), *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, Uniwersytet Śląski, Katowice, s.73–80.
- Ciok S., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia*, [w:] *Miasta Polskie w procesie przemian. Studia nad Wrocławiem i Oleśnicą*, Acta Universitatis Wratislaviensis, 1380, Socjologia III, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 131–150.
- Czarnecki A., Heffner K., 2003, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w strukturze funkcjonalnej wsi aglomeracji łódzkiej*, *Więś i Rolnictwo*, 1, 118, IRWiR PAN, Warszawa, s.86–99.

- Demografia Gminy Święta Katarzyna*, 2008, Urząd Gminy Siechnice.
- Długosz Z., 1986, *Przepływ ludności w strefie podmiejskiej Krakowa w świetle wybranych mierników migracji na tle województwa miejskiego krakowskiego*, [w:] J. Warszńska (red.), *Prace Instytutu Geograficznego IJ*, 88, *Prace Geograficzne*, 66, PWN, Warszawa-Kraków, s. 103–116.
- Falkowski J., 1974, *Struktura przestrzenna rolnictwa strefy podmiejskiej Torunia*, *Dokumentacja Geograficzna*, 6, s. 117–120.
- Gałczyńska B., Kulikowski R., 2000, *Wieś i rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy. Zróżnicowania przestrzenne i procesy transformacji*, *Dokumentacja Geograficzna*, 20, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Głaz M., 2008, *Działalność gospodarcza na obszarach wiejskich w strefie oddziaływania Wrocławia*, [w:] J. Słodczyk, M. Śmigielska (red.), *Współczesne kierunki i wymiary procesów urbanizacji*, Uniwersytet Opolski, s. 338–347.
- Grocholska J., 1978, *The influence of urbanization on transformation of rural areas with special regard of the role of Warsaw*, [w:] *Transformation of rural areas*, PAN, Warszawa, s. 24–34.
- Heffner K., 2000, *Kreacja ośrodków wielofunkcyjnego rozwoju na obszarach wiejskich*, *Wieś i Rolnictwo*, 2, 107, IRWiR PAN, Warszawa, s. 44–59.
- Ilnicki D., 1996, *Proces suburbanizacji w aglomeracji wrocławskiej na przykładzie budownictwa mieszkaniowego*, [w:] E. Jakubowicz, J. Łoboda (red.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, *Prace Geograficzne UW*, 65, Wrocław.
- Ilnicki D., 2002, *Przekształcenia wybranych elementów struktur demograficznych miejscowości charakterystycznych dla strefy podmiejskiej Wrocławia*, *Biuletyn Geograficzny*, 1, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, s. 20–214.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi i jej zaplecza*, *Folia Geographica* 13, *Acta Universitatis Lodzensis*, s. 75–99.
- Jędrzejczyk D., Wilk W., 1992, *Urbanizacja wsi w strefie podmiejskiej Warszawy*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski.
- Kamiński Z. J. (red.), 1995, *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, Politechnika Śląska w Gliwicach, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Katowice.
- Kłodziński M., 1996, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, SGGW, Warszawa.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Kwiecień I., 1986, *Indywidualne budownictwo mieszkaniowe na obszarach wiejskich krakowskiego województwa miejskiego w latach 1970–1980*, [w:] *Prace Geograficzne*, 66, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, DCCCLXXXV, Kraków, s. 119–131.
- Lijewski T., 1985, *Funkcja komunikacyjna stref podmiejskich*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, *Folia Geographica* 5, *Acta Universitatis Lodzensis*, s. 241–248.

- Liszewski L., 1985, *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Folia Geographica 5, Acta Universitatis Lodzianis, s.75–89.
- Maik W., 1985, *Charakterystyka strefy podmiejskiej w kategoriach funkcjonalnych. Próba rekonstrukcji modelu pojęciowego i metody badawczej*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Folia Geographica 5, Acta Universitatis Lodzianis, s. 41–60.
- Mikielewicz R., 1995, *Wybrane aspekty przekształceń struktury przestrzennej wsi podlódzkich*, [w:] Z.J. Kamiński (red.), *Urbanizacja wsi w obrębach miejsko-wiejskich*, Uniwersytet Śląski, Katowice, s.47–50.
- Miszewska B., 1985, *Przemiany morfologiczne osadnictwa wiejskiego w strefie podmiejskiej Wrocławia. Metody analizy*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Folia Geographica 5, Acta Universitatis Lodzianis, s. 103–122.
- Rudnicki R., Kluba M., 1992, *Restrukturyzacja obszarów wiejskich w strefie podmiejskiej Torunia*, [w:] *Restrukturyzacja obszarów wiejskich Polski*, IX Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, PTG, Łódź, s. 146–153.
- Straszewicz L., 1985, *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*, [w:] *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Folia Geographica 5, Acta Universitatis Lodzianis, s. 7–16.
- Śleszyński P., 2013, *Delimitacja Miejskich Obszarów Funkcjonalnych miast wojewódzkich*, Przegląd Geograficzny, 85, 2, s. 173–195.
- Więclaw J., 1999, *Nowa faza procesu urbanizacji w strefie podmiejskiej Krakowa*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Przestrzeń miejska – jej organizacja i przemiany*, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, Uniwersytet Łódzki, PTG, ŁTN, Łódź, s. 51–57.
- Więclaw-Michniewska J., 2004, *Migracje mieszkańców osiedli suburbanalnych w Krakowie*, [w:] J. Słodczyk, D. Rajchel (red.), *Przemiany demograficzne i jakość życia ludności miast*, Uniwersytet Opolski, Opole, s. 163–170.
- Wójcik M., 2004, *Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w wybranych gminach wiejskich aglomeracji łódzkiej*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 123–136.
- Zathey M., 2002, *Struktura przestrzenna i mieszkańcy osiedli podwrocławskich*, [w:] I. Jażdżewska (red.), *Współczesne formy osadnictwa miejskiego i ich przemiany*, XV Konwersatorium wiedzy o mieście.
- Zathey M., 2005, *Wrocławska strefa suburbanalna. Zmiany morfologiczne, funkcjonalne i społeczne*, Uniwersytet Wrocławski, (maszynopis rozprawy doktorskiej).
- Zgliński W., 1996, *Kształtowanie się rolnictwa strefy podmiejskiej Warszawy*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej obszarów wiejskich w strefach podmiejskich Polski i Rumunii*, Conference Papers 25, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 41–55.

Źródła internetowe:

<http://www.stat.gov.pl> – Bank Danych Lokalnych



Summary

Rural areas are subject to intense transformation, which lies at the root of desire to even out regional differences in levels of living, and hence, the overall level of development. In the literature, it is often accentuated that the position of large urban center contributes substantially to the direction of change, and in particular to its momentum. Comparatively in the most favorable situation are suburban areas of large cities. These sites make use of the so-called location rent and are transformed much faster than the peripheral areas. This is related to such factors as stronger influence of urbanization and a higher level of infrastructure development.

The purpose of this article is to demonstrate strong influence of the above-mentioned factors, extremely rapid process of changing demographic structures in the Wrocław zone of influence. The study was based on a case study of Siechnice community. In recent years, research in the community indicated that the observed changes are mainly due to the decision of local authorities and housing investment mainly beyond Wrocław Motorway.







Marta GWIAZDZIŃSKA-GORAJ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Planowania i Inżynierii Przestrzennej
ul. Prawocheńskiego 15, 10-724 Olsztyn
marta.gwiazdzinska-goraj@uwm.edu.pl

Aleksandra JEZIERSKA-THÖLE

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turystyki
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
alekjez@umk.edu.pl

Peryferyjność obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego a zmiany ludnościowe w latach 1988-2011

**Peripheral rural areas of the Warmińsko-Mazurskie
Voivodship vs. population change in 1988-2011**

Zarys treści : Na podstawie przyjętych kryteriów geograficzno-komunikacyjnych według R. Rudnickiego (2011) oraz odległości od granicy państwa wyznaczono gminy wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego o położeniu peryferyjnym. Następnie przeanalizowano przestrzenne rozkłady liczby ludności, jakie nastąpiły w latach 1988–2011 na obszarach wiejskich województwa. Zróznicowanie obszarów wiejskich pod względem demograficznym w Polsce jest uzależnione przede wszystkim od uwarunkowań przyrodniczych, demograficznych, kulturowych, ekonomicznych i historycznych. Jednocześnie bardzo istotnym czynnikiem jest aspekt przestrzenny, odnoszący się do koncepcji „rdzenia–peryferii” (Wójcik 2011). Niniejszy artykuł jest próbą pokazania, jak zmienia się zaludnienie gmin wiejskich w zależności od ich położenia od granicy państwa oraz regionalnych ośrodków rozwoju. Analiza ta pozwoli na określenie wpływu jednego z wielu czynników, jakim jest położenie geograficzne na liczbę ludności.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, obszary peryferyjne, województwo warmińsko-mazurskie.

Wstęp

Zróznicowanie obszarów wiejskich pod względem demograficznym w Polsce jest uzależnione przede wszystkim od uwarunkowań przyrodniczych, demograficznych, kulturowych, ekonomicznych i historycznych. Jednocześnie bardzo istotnym czynnikiem jest aspekt przestrzenny odnoszący się do koncepcji „rdzenia–peryferii” (Wójcik 2011). Według A. Rosnera (2012) obecne zróznicowanie przes-



trzenne obszarów wiejskich pozwala wyróżnić co najmniej trzy ich specyficzne typy: obszary podmiejskie, pośrednie i obszary peryferyjne. Odnosząc się tylko do kryterium przestrzennego, obszary wiejskie pierwszego typu charakteryzują się bardzo silnymi związkami z rynkiem dużych miast, czasem również miast średniej wielkości. Do typu drugiego zaliczane są obszary wiejskie, które stanowią dalsze wiejskie zaplecza centrów miejskich, gmin dalszych pierścieni wokół dużych ośrodków i pierwszych pierścieni wokół miast mniejszych. Typ trzeci stanowią gminy wzdłuż granic regionalnych oraz dawnych województw, z których część położona jest jednocześnie w strefie oddziaływania bariery przestrzennej, jaką jest granica państwa. Gminy te są określane jako peryferyjne. Jednocześnie na rozwój społeczno-ekonomiczny regionów przygranicznych ma bardzo duży wpływ stopień otwartości granic. Położenie obszaru w strefie przygranicznej może bowiem być elementem stymulującym lub stanowić barierę w jego rozwoju (Kawałko 2007, Bański i in. 2010). Granica Polski z obwodem kaliningradzkim ukształtowała się w 1945 r. i aż do 1991 r. była to granica zamknięta i nieprzyjazna kontaktom, charakteryzująca się bardzo „niską przepuszczalnością”. Zmiany ustrojowe, które dokonały się na przełomie lat 90. XX w. stworzyły lepsze warunki do wykorzystania szans wynikających z przygranicznego położenia oraz przewyższenia peryferyjności regionów przygranicznych. Jednak przystąpienie Polski w 2004 r. do Unii Europejskiej, a w 2007 r. dołączenie do strefy Schengen, może przyczynić się do peryferyzacji obszarów położonych po obu stronach nowej granicy wschodniej UE wraz z jej negatywnymi konsekwencjami (Kawałko 2007, Bański 2010, Bański i inni 2010, Gwiaździńska-Goraj 2012). Celem niniejszego opracowania jest wyznaczenie w województwie warmińsko-mazurskim gmin wiejskich określonych jako peryferyjne, a następnie porównanie zmiany liczby ludności w gminach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego pomiędzy rokiem 1988 a 2011. Analiza ta pozwoli na określenie wpływu jednego z wielu czynników, jakim jest położenie geograficzne, na liczbę ludności.

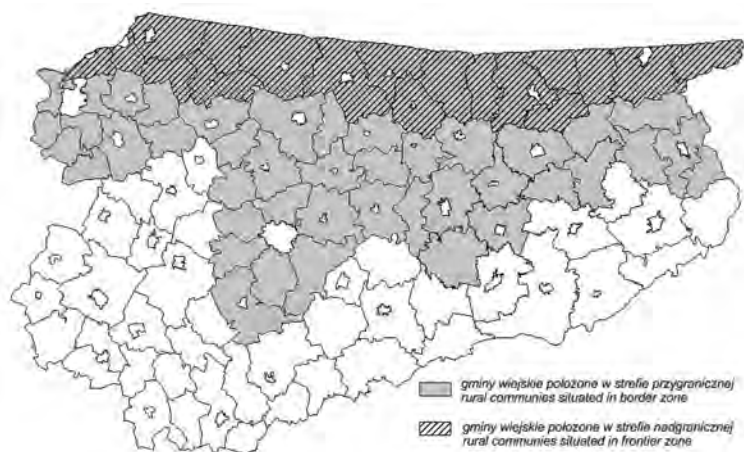
Peryferyjne położenie województwa warmińsko-mazurskiego

Na obecny stan struktury przestrzennej, w tym zróżnicowanie demograficzne Polski, duży wpływ miała przeszłość historyczna. W okresie zaborów większa część dzisiejszych ziem polskich traktowana była przez państwa zaborcze jako regiony peryferyjne (Bański 2007). Po I wojnie światowej jednym z głównych celów planowania przestrzennego była lokalizacja ważnych gałęzi przemysłu w środkowej części kraju, z dala od granicy z Niemcami i ZSRR. Natomiast potrzeby państwa do uruchomienia produkcji po II wojnie światowej przyczyniły się do utrwalenia dawnej struktury przestrzennej, a tym samym pogłębienia dysproporcji społecznych i gospodarczych pomiędzy Wschodem i Zachodem. Według J. Bańskiego (2007) transformacja gospodarcza ostatnich kilkunastu lat również wywarła wpływ na strukturę przestrzenną kraju, poprzez towarzyszącą jej polaryzację przestrzenną, która z punktu widzenia regionów biednych jest zjawiskiem negatywnym. Obecna Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju (KPZK) przewiduje, iż

polska przestrzeń w 2030 r. będzie przestrzenią zintegrowaną i spójną, a obszary wiejskie w procesie odnowy wsi wykorzystają własny potencjał rozwojowy, zachowując zróżnicowanie funkcjonalne wynikające z położenia w stosunku do centrów rozwoju, dziedzictwo kulturowe i walory środowiska przyrodniczego. Jednocześnie wzrośnie konkurencyjność rolnictwa oparta na innowacyjności, modernizacji i zmianach strukturalnych. Obszary przygraniczne wykorzystują zaś szanse rozwoju wynikające ze wzajemnej współpracy, co widoczne jest przy granicy wschodniej i północnej (Kaliningrad), gdzie następuje znaczny wzrost kontaktów gospodarczych w północno-wschodnich regionach Polski. Podjęcie tych działań jest niezwykle ważne, bowiem według KPZK sprzyjają one generowaniu impulsów rozwojowych, co jest szczególnie istotne w przypadku województwa warmińsko-mazurskiego stanowiącego peryferia Polski północno-wschodniej. Jednym z kryteriów pozwalającym na wyznaczenie obszarów peryferyjnych mogą być kryteria przestrzenne dotyczące położenia geograficzno-komunikacyjnego (Rudnicki 2011). Pod tym względem jako podstawę wydzielenia obszarów peryferyjnych w województwie warmińsko-mazurskim przyjęto dwie wytyczne:

- odległość gminy wiejskiej od granicy państwa,
- odległość gminy wiejskiej od stolicy regionu i regionalnych ośrodków rozwoju.

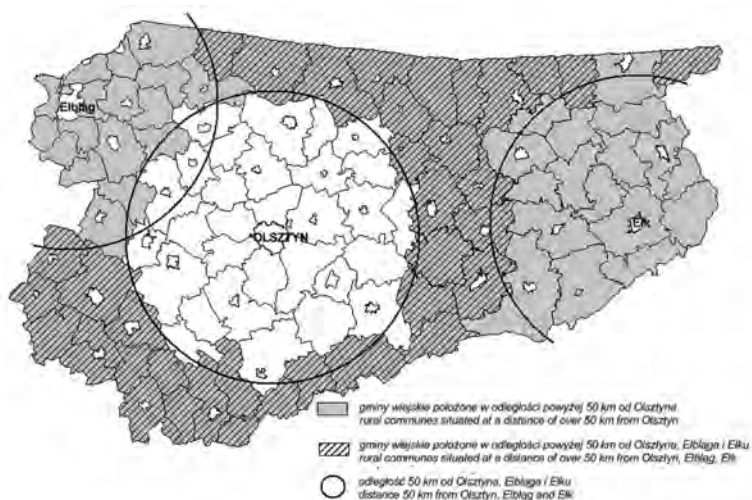
Województwo warmińsko-mazurskie leży przy granicy Polski z Rosją (obwodem kaliningradzkim). Już samo położenie względem granicy państwa czyni je peryferyjnym. Jednocześnie położenie gmin przy granicy państwa powoduje powstanie dodatkowych ograniczeń wynikających z konieczności ochrony przez państwo własnego terytorium oraz kontroli jego granic. Od 2004 r. Polska należy do Unii Europejskiej, a północno-wschodnia granica Polski stał się również jej zewnętrzną granicą. Do analizy stopnia peryferyjności gmin wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego, w ramach kryterium odległości od granicy państwa, wyznaczono dwie strefy oddziaływania granicy na tereny sąsiadujące. Pierwszą z nich stanowi strefa nadgraniczna, do której włączone są gminy wiejskie przyległe do granicy państwowej, a na odcinku morskim – do brzegu morskiego. W przypadku, gdy szerokość strefy nadgranicznej nie osiąga w ten sposób 15 km, włącza się również obszar gmin bezpośrednio sąsiadujących z gminami przyległymi do granicy państwowej (lub brzegu morskiego). Na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego do strefy tej zaliczono następujące gminy wiejskie: Frombork, Tolkmicko, Braniewo, Płoskinia, Pieniężno, Lelkowo, Górowo Iławeckie, Bartoszyce, Sępól, Korsze, Barciany, Srokowo, Węgorzewo, Pozezdrze, Budry, Banie Mazurskie, Gołdap, Dubeninki. Druga strefa, w której występuje oddziaływanie sąsiedztwa granicy na gminy, to strefa przygraniczna, która nie sięga dalej niż 30 kilometrów od granicy, jeśli jednak część którejkolwiek takiej jednostki znajduje się między 30. a 50. kilometrem od linii granicy, to uznaje się ją za część strefy przygranicznej. Według Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) Nr 1342/2011 do strefy przygranicznej zalicza się 59 gmin wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego z powiatów: elbląskiego, braniewskiego, lidzbarskiego, bartoszyckiego, olsztyńskiego, mrągowskiego, węgorzewskiego giżyckiego, gołdapskiego i oleckiego (ryc. 1).



Ryc. 1. Położenie przygraniczne gmin wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim.

Border location of rural communes in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship.

Źródło/Source: opracowanie własne/own compilation.



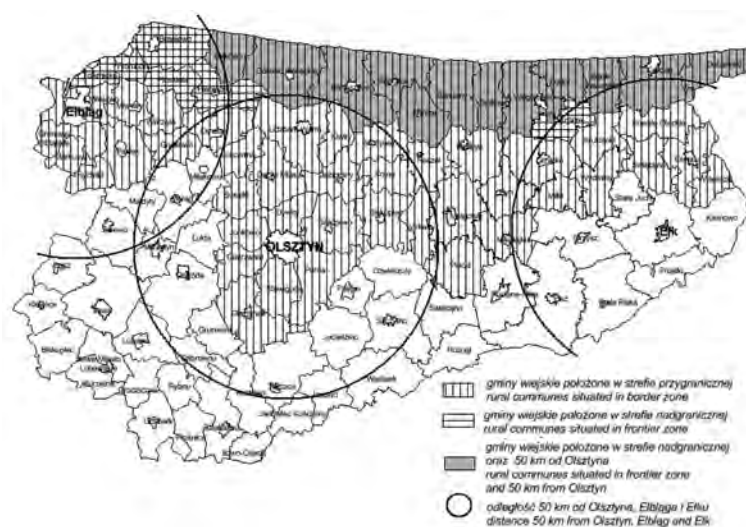
Ryc. 2. Położenie gmin wiejskich względem regionalnych centrów gospodarczych w województwie warmińsko-mazurskim.

Location of rural communes with respect to regional economic centers in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship.

Źródło/Source: opracowanie własne/own compilation.

Istotny wpływ na pogłębianie się zróżnicowania obszarów pod względem rozwoju społeczno-ekonomicznego ma także odległość i dostępność do centrów gospodarczych pod względem komunikacyjnym. Obszary peryferyjne charakteryzu-

ją się niskim tempem rozwoju, dlatego też pod względem odległości do centrów gospodarczych wyznaczono również dwie strefy peryferyjności. Do pierwszej zakwalifikowane zostały gminy wiejskie oddalone o więcej niż 50 km od stolicy województwa – Olsztyna, przyjmując założenie, że w strefie tej znajdują się gminy, których ponad 75% powierzchni znajduje się powyżej tej odległości. Na tej podstawie zakwalifikowanych zostało 70 gmin wiejskich. Drugą strefę stanowiły gminy, które oddalone są powyżej 50 km od Olsztyna i ośrodków równoważących rozwój regionu, jakimi są Elbląg i Ełk, przyjmując takie same założenia dotyczące ich klasyfikacji. Do strefy tej zaliczonych zostało 36 gmin wiejskich (ryc. 2).



Ryc. 3. Stopień peryferyzacji gmin wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim.

Peripheralisation degree of rural communes in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship.

Źródło/Source: opracowanie własne/own compilation.

Na podstawie przyjętych kryteriów wyznaczono dwa stopnie peryferyzacji gmin wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim. Gminy wiejskie, które uzyskały pierwszy stopień peryferyzacji, charakteryzują mniej korzystne warunki do rozwoju społeczno-ekonomicznego od tych, które zakwalifikowały się do strefy drugiej. Według tego kryterium najwyższy stopień peryferyzacji w województwie warmińsko-mazurskim uzyskały gminy, które zarówno pod względem przyjętych kryteriów – odległości od granicy państwa, jak i odległości do regionalnych centrów gospodarczych – uzyskały pierwszy stopień. Są to gminy wiejskie: Lelkowo, Górowo Iławeckie, Bartoszyce, Sępólno, Korsze, Barciany, Srokowo, Węgorzewo, Budry, Pozezdrze, Banie Mazurskie i Dubeninki (ryc. 3).

Tabela 1. Stopień peryferyzacji gmin wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim na podstawie przyjętych kryteriów

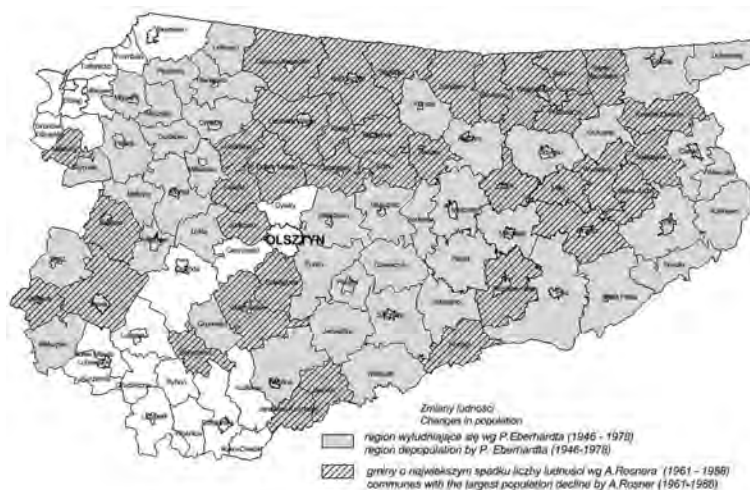
Kryterium peryferyjności		Stopień peryferyjności	Liczba gmin
Odległość od granicy państwa	strefa nadgraniczna	I	18
	strefa przygraniczna	II	59
Odległość od regionalnych centrów gospodarczych	odległość od Olsztyna	I	70
	odległość od Olsztyna, Elbląga i Ełku	II	36

Źródło: opracowanie własne.

Zmiany ludnościowe w latach 1988–2011

Na zachodzące obecnie procesy demograficzne w województwie warmińsko-mazurskim duży wpływ miała przeszłość historyczna. Według B. Michniewskiej-Szczepkowskiej (1990) obszar Warmii i Mazur już przed II wojną światową należał do obszarów tradycyjnie emigracyjnych. Jednocześnie wielkie ruchy migracyjne w latach 1945–1948 spowodowały znaczne ubytki ludności zamieszkującej ten region. Najdłużej i najsłabiej były zasiedlane peryferyjnie położone obszary północne (Gwiaździńska 2004, Gwiaździńska-Goraj 2012).

Zmianami liczby ludności w okresie 1946–1978 zajmował się P. Eberhardt (1989). Na podstawie przeprowadzonych analiz zmian liczby mieszkańców wyznaczył on 12 regionów wyludniających się w Polsce, w tym region mazursko-warmiński. Region ten znajduje się prawie w całości w granicach obecnego województwa warmińsko-mazurskiego. Jedynie 19 ze 100 gmin wiejskich obecnego województwa nie zostało włączonych do tego regionu, co świadczy o zawansowaniu procesu zmniejszania się liczby mieszkańców tego obszaru. A. Rosner (2012) w swojej publikacji przedstawił przestrzenny rozkład zmiany liczby ludności, jakie nastąpiły w okresie 1961–1988. Na jego podstawie można zauważyć, iż gminy, w których spadek liczby ludności był najwyższy, w dużym stopniu pokrywają się z regionami wyludniającymi się wyznaczonymi przez P. Eberhardta (ryc. 4). Podobna sytuacja ma miejsce w województwie warmińsko-mazurskim, gdzie z 81 gmin, które wyznaczone były jako wyludniające się w latach 1946–1978, w 37 gminach wiejskich w dalszym ciągu następuje proces depopulacji. Według A. Rosnera (2012) procesy zmian rozkładu przestrzennego ludności wiejskiej charakteryzują się trwałością wraz z ich pozytywnymi lub negatywnymi następstwami.

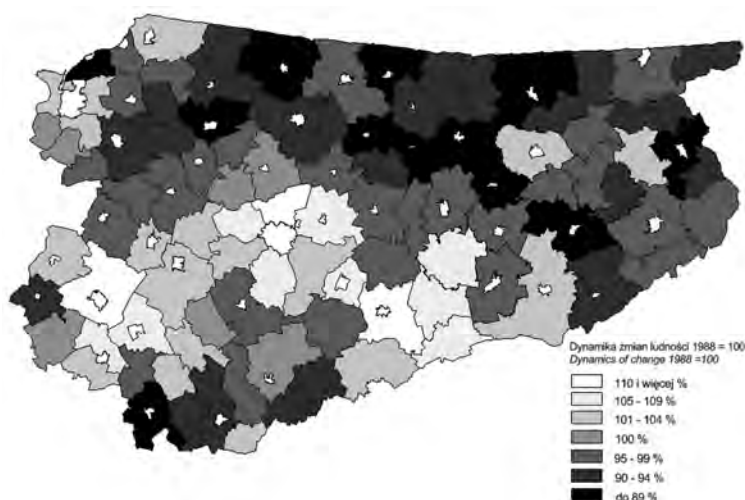


Ryc. 4 Obszary wiejskie w województwie warmińsko-mazurskim o niekorzystnych procesach demograficznych.

Rural areas in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship with unfavorable demographic processes.

Źródło/Source: P. Eberthardt (1989), A. Rosner (2012).

Przemiany społeczno-gospodarcze, które nastąpiły po 1989 r., także miały istotny wpływ – nie tylko pod względem demograficznym – na pogłębienie się dysproporcji pomiędzy gminami wiejskimi. Proces transformacji był w województwie warmińsko-mazurskim szczególnie trudny ze względu na duży udział w powierzchni gruntów rolnych sektora państwowego. W rezultacie przemiany przyczyniły się do powstania wysokiego strukturalnego bezrobocia, a w konsekwencji pogorszenia sytuacji ekonomicznej ludności. W sposób szczególny problem ten dotyczył gmin popegeerowskich, położonych w północnej części województwa. Liczba ludności obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego pomiędzy 1988 a 2002 r. wzrosła o 5%. Jednocześnie zmiany ludnościowe w województwie były zróżnicowane przestrzennie, na co wskazuje dynamika zmian liczby ludności w gminach (ryc. 5). Największym przyrostem ludności cechowały się gminy położone w bezpośrednim sąsiedztwie Olsztyna, a także dużych miast w skali regionu oraz w pobliżu dróg krajowych nr 7 i 16 przecinających województwo. Na podstawie analizy dynamiki zmian widać, iż na większości badanego obszaru nastąpiło zmniejszenie liczby ludności. Największy ubytek ludności nastąpił przede wszystkim w gminach o charakterze rolniczym o niskiej gęstości zaludnienia, położonych w północnej części województwa. Większy spadek liczby ludności, powyżej 10%, dotyczył tylko 13% gmin.



Ryc. 5 Zmiana liczby ludności na obszarach wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim w latach 1988–2002.

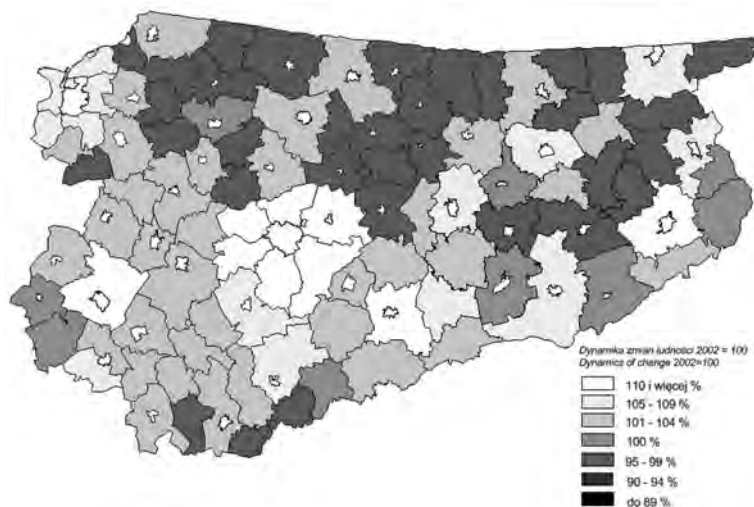
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych US.

Change of population in rural areas in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship between 1988–2002

Source: Own compilation based on data US.

Jednocześnie na dalsze zmiany w zaludnieniu obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego mogło mieć wpływ przystąpienie Polski do Unii Europejskiej. Otwarcie rynków pracy krajów członkowskich przyczyniło się bowiem do wzrostu migracji, która stanowi ważny czynnik rozwoju ilościowego ludności. Według A. Rosnera (2012) mechanizm prowadzący do różnicowania się zaludnienia obszarów wiejskich może wynikać z procesów migracyjnych lub może być związany z ruchem naturalnym ludności. W 2002 r. obszary wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego zamieszkiwało 568 788 osób, a w 2011 r. liczba ludności wiejskiej wzrosła do 590 202. Na podstawie analizy zmian liczby ludności pomiędzy 2002 a 2011 rokiem widoczny był dynamiczny wzrost zaludnienia wokół miasta Olsztyna, który wynosił ponad 15% (ryc. 6). Dla niektórych osób zamieszkanie na wsi w niedalekiej odległości od miasta stało się atrakcyjne, co potwierdzają uzyskane wyniki. Do mieszkania w miastach zniechęcają problemy komunikacyjne, przestępczość i anonimowość. Według J. Wilkina (2005) w przyszłości na obszarach wiejskich, znajdujących się w odległości do 50 km od dużych ośrodków miejskich, nastąpi duży przyrost ludności. Przy czym siła oddziaływania miasta na sąsiadujące tereny oczywiście będzie zależała od jego wielkości i im większe miasto tym strefa wpływu miasta proporcjonalnie będzie większa (Gwiaździńska-Goraj 2008). W przypadku Olsztyna w strefie jego silnego oddziaływania znajdują się głównie gminy bezpośrednio z nim sąsiadujące. Zmniejszenie liczby ludności nastąpiło natomiast w 34 gminach, co mimo to należy uznać za sytuację korzystną, ponieważ spadek nie wynosił więcej niż 5%. Analizując przestrzenne rozmieszczenie gmin, w których nastąpił spadek liczby ludności, zdecydowa-

nie w niekorzystnej sytuacji znalazły się gminy położone głównie w północnej i wschodniej części województwa. Porównując dynamikę zmian liczby ludności na obszarach wiejskich pomiędzy latami 1988–2002 a 2002–2011, można zauważyć, iż przemiany demograficzne w tych okresach charakteryzowały się dużym natężeniem i przebiegały dwukierunkowo. Przy czym pomiędzy 1988 a 2002 rokiem większą dynamiką odznaczał się spadek liczby ludności w gminach położonych w północnej części województwa, a w latach 2002–2011 większą dynamiką odznaczał się wzrost liczby ludności w sąsiedztwie miasta Olsztyna.



Ryc. 6. Zmiana liczby ludności na obszarach wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2002–2011.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Change of population in rural areas in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship between 2002–2011

Source: own compilation based on CSO data.

Uzyskane wyniki w województwie warmińsko-mazurskim potwierdzają ogólną zasadę, iż rozkład przestrzenny ludności wiejskiej charakteryzuje się trwałością, a z drugiej strony mamy do czynienia z procesem powstawania pierścieni gmin zwiększających zaludnienie wokół dużych miast (Rosner 2012).

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy należy stwierdzić, iż położenie geograficzno-komunikacyjne gmin wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim ma wpływ na zachodzące w nich procesy demograficzne. Region warmińsko-mazurski już przed II wojną światową określany był jako tradycyjnie emigracyjny, a po wielkich ruchach migracyjnych lat 1945–1948 ludność wiejska zamieszkująca te tereny przekroczyła zaledwie połowę stanu liczebnego sprzed II wojny światowej. Ponadto sytuacja demograficzna po roku 1989 wskazuje, iż przemiany demograficzne zaczęły przebiegać dwukierunkowo. Wzrost liczby ludności w badanym okresie nastąpił w środkowej części województwa, a w szczególności w gminach są-

siadujących ze stolicą regionu. Natomiast spadek liczby ludności nastąpił w gminach wiejskich położonych w północnej części województwa. Na podstawie przeprowadzonej analizy dynamiki liczby ludności pomiędzy rokiem 1988 a 2011 wśród 22 gmin, w których spadek wynosił 10% i więcej, poza 2 gminami wszystkie położone były w północnej części województwa w strefie przygranicznej. Jednocześnie połowę z nich stanowiły gminy, które na podstawie przeprowadzonej klasyfikacji pod względem peryferyjności zaliczone zostały do grupy o najbardziej peryferyjnym położeniu w województwie warmińsko-mazurskim. Oznacza to, iż istnieje duży wpływ na zmiany liczby ludności na obszarach wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim ze względu na ich przygraniczne położenie w stosunku do granic państwa, jak i regionalnych centrów rozwoju.

Literatura

- Bański J., 2007, *Koncepcje rozwoju struktury przestrzennej w Polsce – polaryzacja czy równoważenie?*, Przegląd Geograficzny, 79, 1, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 45–79.
- Bański J., 2010, *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji*, Przegląd Geograficzny, 82, 4, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 489–508.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 21, IGiPZ, PTG, Warszawa.
- Beba B., Pijanowska J., 1998, *Demograficzne uwarunkowania rozwoju kultury na Warmii i Mazurach*, [w:] *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, Olsztyńskie Studia Towarzystwa Naukowego i OBN im. W. Kętrzyńskiego, 1, Olsztyn.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 148, Warszawa.
- Gwiaździńska M., 2004, *Przemiany społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 221, Edycja wspólna Towarzystwa Naukowego i Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Gwiaździńska-Goraj M., 2008, *Rozwój gmin wiejskich w sąsiedztwie Olsztyna*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *XXIV Seminarium Geograficzno-Rolnicze – Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Toruń.
- Gwiaździńska-Goraj M., 2012, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w strefie przygranicznej województwa warmińsko-mazurskiego*, Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum, 11, (1), Olsztyn.
- Kawałko B., 2006. *Granica wschodnia jako czynnik ożywienia i rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów przygranicznych. Synteza. Ekspertyza przygotowana na potrzeby Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski wschodniej do roku 2020*. http://www.mrr.gov.pl/polityka_regionalna/SRPW_2020/Dokumenty%20i%20ekspertyzy/

- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, http://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/polityka_przestrzenna/kpz/k/stroony/koncepcja_przestrzennego_zagospodarowania_kraju.aspx
- Michniewska-Szczepkowska B., 1990, *Sytuacja demograficzna obszarów wiejskich województwa olsztyńskiego, suwalskiego, elbląskiego oraz gmin do nich przyległych*, [w:] *Wiejskie obszary wyludniające się Polski północno-wschodniej*, OBN, Olsztyn.
- Rosner A., 2012, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady UE nr 1342/2011z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie zmiany rozporządzenia (WE) nr 1931/2006 w odniesieniu do włączenia obwodu kaliningradzkiego i niektórych powiatów polskich do obszaru uznawanego za strefę przygraniczną.
- Rudnicki R., 2011, *Peryferyjność położenia geograficzno-komunikacyjnego a wybrane wskaźniki rozwoju powiatów ziemskich*, [w:] M. Wesołowska (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 35–56.
- Wilkin J., 2005, *Lepszy świat – polska wieś za 25 lat*, [w:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, Fundusz Współpracy, Biuro Programów Wiejskich, Warszawa.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce, Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Summary

Differentiation of rural areas in Poland in terms of population is primarily dependent upon natural, demographic, cultural, economic and historical determinants. At the same time, the spatial aspect appears to be the critical factor. This article is an attempt to present the pattern concerning the trends of population changes in rural communes depending on their location in relation to the state border and regional development centers. The region of Warmia and Mazury was already before the World War II described as traditionally migratory. Moreover, the demographic situation after 1989 indicates that demographic transformation began to be of a two-way nature. Population growth in the examined period was noted in the central part of the voivodship, especially in the communes adjacent to the region's capital, while the population decline occurred in the rural communes in the northern part of the voivodship. The current National Spatial Development Concept assumes that the Polish territory in 2030 is an integrated and coherent space and rural areas through the process of renewal make use of their own development potential. Adoption of these actions is of a great importance because the National Spatial Development Concept fosters generation of development impulses, which is significant in the case of the Warmińsko-Mazurskie Voivodship being peripheries of north-eastern Poland.





Dominika STUDZIŃSKA
Uniwersytet Gdański
Katedra Geografii Ekonomicznej
ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk
geods@univ.gda.pl

Wpływ funduszy unijnych na rozwój obszarów wiejskich w województwie pomorskim

Impact of the European Union funds on the development of rural areas in the Pomorskie Voivodship

Zarys treści: Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie istotnego wpływu funduszy Unii Europejskiej na modernizację gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich województwa pomorskiego poprzez porównanie ich sytuacji społeczno-gospodarczej. Analizie poddano zmiany w sektorze rolnym, rozwój działalności pozarolniczej, a także aktywność sektora publicznego oraz pozarządowego. Zwrócono również uwagę na uwarunkowania przyrodnicze, społeczno-ekonomiczne oraz techniczno-organizacyjne warunkujące rozwój danej jednostki.

Słowa kluczowe: fundusze Unii Europejskiej, obszary wiejskie, rozwój społeczno-gospodarczy.

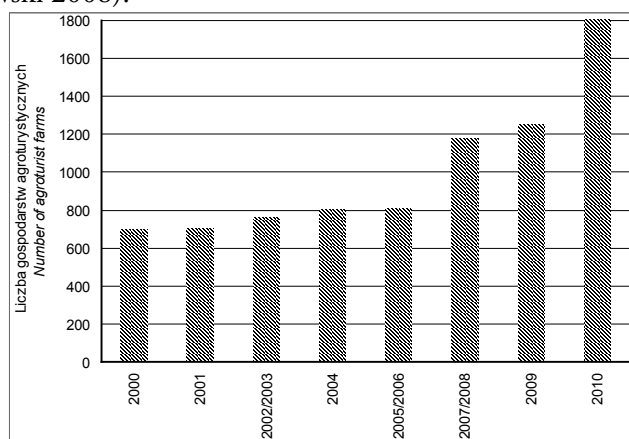
Wprowadzenie

Rozwój definiowany jest jako przejście z jednego stanu rzeczy w inny (Chojnicki 2008). Obejmuje zmiany gospodarcze, polityczne, kulturowe oraz społeczne. Jego główną cechą jest wzrost regionu spowodowany przez czynniki egzogenne i endogeniczne. Współcześnie w Polsce za główne czynniki rozwoju regionalnego uznaje się: innowacyjność, inwestycje zagraniczne, kapitał ludzki i społeczny, otoczenie biznesu, sferę instytucjonalną oraz fundusze strukturalne Unii Europejskiej. Dzięki aktywności władz samorządowych oraz mieszkańców obszarów wiejskich w pozyskiwaniu funduszy unijnych realizowane są na tych obszarach liczne inwestycje, wcześniej niemożliwe do przeprowadzenia z powodu wysokich kosztów (Chojnicki i Czyż 2004).

Modernizacja obszarów wiejskich ma na celu maksymalne wykorzystanie walorów jednostek, przy użyciu czynników rozwoju regionalnego. W wielu przypadkach pozyskanie funduszy unijnych przez samorządy lokalne lub mieszkańców terenów wiejskich stanowi istotne wsparcie rozwoju wsi, poprzez uzupełnienie infrastruktury technicznej i społecznej, rozwój przedsiębiorczości oraz modernizację gospodarstw rolnych.



Charakterystyczny dla gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich rozwój wielofunkcyjny oparty jest na tworzeniu nowych miejsc pracy, przewyższaniu bezrobocia oraz poszukiwaniu nowych źródeł dochodu w zawodach związanych z rolnictwem lub wszelką inną działalnością produkcyjną lub usługową (Sznajder i Przezbórska 2006). Rozwojowi wielofunkcyjnemu sprzyja realizacja projektów z wykorzystaniem środków finansowych z budżetu Unii Europejskiej. Należy jednak zwrócić uwagę, iż pozyskanie funduszy unijnych w dużej mierze zależy od: lokalizacji, aktywności władz lokalnych, pokrycia gmin miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego, atrakcyjności turystycznej oraz potencjału demograficzno-ekonomicznego. Położenie na osi kontinuum miejsko-wiejskiego w dużym stopniu determinuje rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich i stanowi podstawowy czynnik kształtowania się wielofunkcyjnych terenów wiejskich (Bański i Czapiewski 2008).



Ryc. 1. Liczba gospodarstw agroturystycznych w województwie pomorskim w latach 2000–2010. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego.

Number of agritourism farms in the Pomorskie Voivodship in the years 2000 –2010.

Source: own elaboration based on data from Pomorskie agricultural advisory services.

Obszary wiejskie w województwie pomorskim zajmują około 94% ogólnej powierzchni, dlatego ich stopniowa modernizacja stanowi ważny cel rozwoju społeczno-gospodarczego. Województwo pomorskie charakteryzuje się również dużymi walorami środowiska przyrodniczego oraz różnorodnością kulturową. Dobrze rozwinięte zagospodarowanie turystyczne na obszarach wiejskich zlokalizowanych w strefie pojezierzy oraz atrakcyjność kulturowa Kaszub i Kociewia przyczyniają się do wzrostu zainteresowania wypoczynkiem w gospodarstwach agroturystycznych, których liczba od 2000 r. wzrosła ponad dwukrotnie (ryc. 1). Funkcję turystyczną pełnią również obszary wiejskie zlokalizowane w strefie nadmorskiej, o wysokich walorach turystycznych, przyciągające turystów głównie w okresie letnim. Dodatkowo gwałtowny rozwój strefy podmiejskiej Trójmiasta oraz Słupska



przyczynił się do zaniku typowo rolniczych funkcji gmin ościennych i rozwoju funkcji mieszkaniowych, usługowych oraz handlowych. Znaczący napływ ludności miejskiej na tereny wiejskie przyczynił się do wzrostu przedsiębiorczości i zachęcił ludność wiejską do rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw. Ponadto na terenie województwa występują obszary rolne charakteryzujące się najwyższą jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej (Żuławy Wiślane oraz Powiśle).

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie zróżnicowania regionalnego przekształceń, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o najszybszym i najwolniejszym tempie rozwoju. Artykuł przedstawia również wpływ środków finansowych z Unii Europejskiej na zmianę wizerunku wsi z obszaru peryferyjnego na teren atrakcyjny dla turystów, przedsiębiorców oraz ludności wiejskiej i miejskiej. Zakres przestrzenny obejmuje województwo pomorskie w ujęciu gminnym, z wyłączeniem gmin miejskich. Z kolei zakres czasowy opracowania dotyczy dwóch okresów programowania 2004–2006 oraz 2007–2013.

Aktywność sektora publicznego i społecznego w środowisku wiejskim

Pozyskanie środków unijnych zależy od wielu czynników, a dodatkowo każda gmina posiada specyficzne uwarunkowania. Podstawowym źródłem dochodów gmin są ich dochody własne, które umożliwiają realizację inwestycji poprzez pokrycie wkładu własnego środkami pochodzącymi z budżetu jednostek. Dochody własne poza niezależnością ekonomiczną samorządów ukazują aktywność mieszkańców w zakładaniu przedsiębiorstw oraz ich stan posiadania, co powiązane jest z poziomem podatków oraz opłat lokalnych (Ossowska i Ziemińska 2010).

Wśród gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich województwa pomorskiego największy udział dochodów własnych na jednego mieszkańca posiadają gminy o dużej gęstości zaludnienia, zlokalizowane w pobliżu Trójmiasta oraz Słupska (Sztutowo, Gniewino, Kobylnica, Kosakowo, Ustka, Słupsk, Kolbudy). Dodatkowo na wysokie dochody własne wpływa atrakcyjność turystyczna wybranych jednostek, m.in. Sztutowa i Gniewina, na obszarze których notowany jest intensywny rozwój obiektów gastronomiczno-hotelarskich, a tym samym wysokie wpływy z podatków od osób prywatnych. Najgorszą kondycję finansową mają gminy zlokalizowane w południowo-wschodniej części województwa (Stary Targ, Bobowo, Sadlinki, Ryjewo), które są znacznie oddalone od aglomeracji gdańskiej i mają charakter rolniczy.

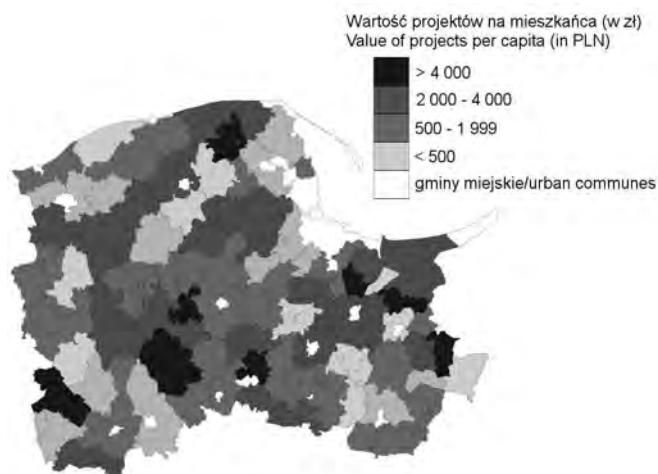
Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich województwa pomorskiego można zaobserwować na podstawie zmian dochodów własnych na jednego mieszkańca. W latach 2002–2010 poprawę sytuacji ekonomicznej zanotowano głównie w gminach ościennych Trójmiasta, Słupska, Tczewa, Kwidzyna, Kościerzyny, Starogardu Gdańskiego oraz Lęborka, co związane jest z migracją ludności miejskiej na obszary wiejskie zlokalizowane w niewielkiej odległości od miast. Znaczna poprawa sytuacji gospodarczej w gminach wiejskich Sztutowo oraz Ustka powiązana jest z silnym rozwojem funkcji turystycznej na ich obszarze.



Problemy gospodarcze południowo-wschodniej części regionu wynikają z dużego udziału osób pracujących w rolnictwie, sektorze cechującym się niską wartością dodaną produkcji oraz problemu bezrobocia. Od 2003 r. notowany jest spadek liczby osób bezrobotnych na obszarach wiejskich w powiatach: starogardzkim, malborskim oraz nowodworskim, co w przyszłości przyczyni się do wzrostu gospodarczego obszarów wiejskich ściany południowo-wschodniej województwa pomorskiego.

W województwie pomorskim alokacja środków finansowych z budżetu UE jest bardzo zróżnicowana przestrzennie oraz czasowo. Od 1999 r. obserwowany jest wzrost liczby realizowanych inwestycji. W okresie rozliczeniowym 2004–2006 większość samorządów gminnych zrealizowała zaledwie po jednym projekcie lub w ogóle nie skorzystała ze wsparcia, natomiast w latach 2007–2010 wszystkie samorządy uzyskały dotacje, przy czym niektóre z nich zrealizowały powyżej 10 wniosków. Rozwój gospodarczy jednostki zależy przede wszystkim od wartości zrealizowanych projektów. Im większe i ważniejsze projekty realizuje gmina, tym proces rozwoju przebiega szybciej. Najważniejszym motorem rozwojowym gmin jest odpowiednie wyposażenie w infrastrukturę techniczną, której budowa pochłania ogromne nakłady finansowe. Realizacja przez władze lokalne kosztownych projektów świadczy o ich wysokich kwalifikacjach, a także świadomości podejmowania niezbędnych działań, aby zapewnić gminie stały wzrost gospodarczy. W latach 2004–2010 projekty o najwyższej wartości na jednego mieszkańca zrealizowano w gminach: Rzeczenica, Nowy Staw, Kaliska, Brusy, Dzierżgoń, Suchy Dąb, Gniewino oraz Lipusz. Z kolei projekty o najniższej wartości zrealizowano w gminach: Pelpin, Skarszewy, Malbork, Koczała, Ostaszewo, Trzebielino, Gniew, Łęczyce, Stary Dzierżgoń, Cewice oraz Smołdzino. Na tle gmin regionu wyraźna jest jedynie pasywność gminy wiejskiej Smołdzino, która pomimo stabilnej sytuacji finansowej, umożliwiającej wkład własny w realizację projektu, zrealizowała zaledwie jeden projekt w ciągu 7 lat. W innych gminach zlokalizowanych poza strefą suburbaną zauważalne było znaczne ożywienie od 2004 r. oraz znaczne zróżnicowanie przestrzenne wartości projektów zrealizowanych przez samorządy gminne (ryc. 2).

Władze lokalne dokładają wszelkich starań, aby zdobyć środki finansowe, które mogą zapobiec marginalizacji obszarów wiejskich. Zrealizowane projekty nie zaspakajają wszystkich potrzeb mieszkańców oraz przedsiębiorców, ale poprawiają się kondycja finansowa jednostek samorządu terytorialnego oraz aktywność władz lokalnych mogą przyczynić się do modernizacji obszarów wiejskich. Liczne szkolenia podnoszące kwalifikacje pracowników urzędów gminnych oraz wsparcie Urzędu Marszałkowskiego umożliwiają lepsze wykorzystanie funduszy unijnych, co uwidacznia się w aplikowaniu o wsparcie z UE na rozbudowę infrastruktury technicznej i społecznej lub rozwój kapitału ludzkiego. Ponadto przygotowanie większej liczby aplikacji zwiększa prawdopodobieństwo pozyskania dotacji oraz umożliwia nabycie większego doświadczenia, a tym samym stwarza większe szanse na uzyskanie kapitału w kolejnych konkursach (Standar 2010).



Ryc. 2. Wartość projektów zrealizowanych przez samorządy gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich województwa pomorskiego na 1 mieszkańca w latach 2004–2010.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy funduszy unijnych 2011.

Value of granted applications by the local governments in the communes of the Pomorskie Voivodship in the years 2004–2010.

Source: own elaboration based on data from the European Funds Bank 2011.

Od 2004 r. zauważalny jest wzrost popularności organizacji pozarządowych oraz inicjatyw społecznych, których fenomen powszechności wynika ze wspólnej odpowiedzialności za rozwój społeczno-gospodarczy (Kamiński 2008). Władza państwowa oraz lokalna nie są w stanie rozwiązać wszystkich problemów, z jakimi boryka się polska wieś, dlatego coraz większą rolę w rozwoju gospodarczym odgrywają mieszkańcy, którzy najlepiej identyfikują potrzeby i podejmują działania w celu ich zaspokojenia. Członkami organizacji są przede wszystkim osoby z danego obszaru wiejskiego, skupione wokół problemu, który ich dotyczy (Adamowicz i Dresler 2002). W 2008 r. udział organizacji pozarządowych (w relacji do ogółu liczby organizacji w województwie) w gminach wiejskich województwa pomorskiego wynosił 28%, z kolei w gminach miejsko-wiejskich 14%. Organizacje pozarządowe skupione są w miastach, a ich obecność na obszarach wiejskich wynika głównie z przesłanek finansowych – Unia Europejska najwięcej środków finansowych przeznacza właśnie na restrukturyzację wsi (Kamiński 2008).

W województwie pomorskim największe znaczenie mają koła gospodyń wiejskich, których liczba systematycznie rośnie, a ich strukturę tworzą już nie tylko gospodynie domowe, ale również kobiety aktywne zawodowo, pracujące na wysokich stanowiskach. Koła gospodyń wiejskich powstają nie tylko w gminach o charakterze rolniczym, ale również na obszarach wiejskich zlokalizowanych w strefach podmiejskich, co świadczy o ciągłym znaczeniu tej organizacji, która poza uczestnictwem w konkursach gotowania, podejmuje również ważne decyzje w sprawie lokalnych problemów oraz pozyskuje dotacje unijne (Pomorski Ośrodek...

2012). Wpływ na wzrost gospodarczy wywierają również organizacje kościelne. Kościół, poza funkcją religijną, pełni również bardzo ważną rolę w scalaniu społeczności lokalnej. Obszary wiejskie charakteryzują się dużym odsetkiem osób aktywnych religijnie i liczących się ze zdaniem kościoła. Pozycja kościoła jest często wykorzystywana przez władze lokalne, które chętnie ogłaszają swoje plany rozwojowe podczas nabożeństw. Dodatkowo kościół pełni również rolę beneficjenta w pozyskiwaniu dotacji unijnych.

Organizacje społeczno-zawodowe zrzeszające podmioty z różnych sektorów gospodarki oraz lokalnych działaczy, wspólnie przygotowują strategie rozwoju i pozyskują dotacje unijne na rozwój gmin, w których funkcjonują (Furmankiewicz i Stefańska 2010). Pierwszą próbą wspólnego działania na rzecz modernizacji był program pilotażowy LEADER+, w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”. W latach 2004–2006 jego celem było pobudzenie lokalnej społeczności terenów wiejskich do dostrzeżenia potencjału ich terytorium (Chmieliński 2008). Działania w ramach programu wspierały lokalne grupy działania (LGD) w opracowaniu lokalnych strategii rozwoju terenów wiejskich (Szumski 2007). W województwie pomorskim w pilotażowym programie LEADER+ wzięło udział 18 gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich (Borzytuchom, Cedry Wielkie, Chojnice, Damnica, Kościerzyna, Krokowa, Koczała, Kołczygłowy, Konarzyny, Sierakowice, Tczew, Prabuty, Trzebielino, Osiek, Przodkowo, Stara Kiszewa, Pelplin, Miastko). Zrealizowano 18 projektów o łącznej wartości 4,8 mln zł, z czego Unia Europejska pokryła 78%. Większość zrealizowanych wniosków była powiązana z utworzeniem LGD, waloryzacją krajobrazu przyrodniczego, kulturowego oraz ekorozwojem (tab. 1). Wszystkie zrealizowane działania miały na celu poprawę jakości życia na wsi oraz wzmocnienie roli społeczności lokalnych. W ramach PROW 2007–2013 realizowana jest druga edycja programu LEADER, która cieszy się dużą popularnością wśród beneficjentów, co świadczy o dbałości mieszkańców o dobro publiczne.

Tabela 1. Przykładowe projekty zrealizowane w ramach programu pilotażowego LEADER+ w gminach wiejskich oraz miejsko-wiejskich województwa pomorskiego w latach 2004–2006.

Lp.	Tytuł projektu	Gmina
1.	Zintegrowany rozwój Szwajcarii kaszubskiej jako regionu atrakcyjnego turystycznie	Sierakowice
2.	Lokalna Grupa Działania – szansą na poprawę jakości życia na terenach wiejskich	Kościerzyna
3.	Od edukacji do integracji dla ekorozwoju Ziemi Chojnickiej i Zaborskiej	Chojnice
4.	Partnerska Strategia Rozwoju Obszarów Wiejskich Kociewia Tczewskiego	Tczew
5.	Przygotowanie do stworzenia LGD „Bursztynowy pasaż”	Krokowa
6.	Nowe technologie, know-how i energie odnawialne drogą do podniesienia konkurencyjności dorzecza Słupi	Borzytuchom
7.	Od koralika do naszyjnika... – wspólnie kreujemy rozwój obszarów wiejskich poprzez wykorzystanie potencjału lokalnego regionu	Koczała

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy funduszy unijnych, 2011.

W województwie pomorskim funkcjonuje 16 LGD, w skład których wchodzi przedstawiciele sektora publicznego (m.in. samorządy, szkoły), społecznego (organizacje pozarządowe) oraz gospodarczego (firmy prywatne, przedsiębiorcy, rolnicy). LGD obejmują swoim działaniem gminy wiejskie oraz miejsko-wiejskie, za wyjątkiem gminy wiejskiej Wejherowo. W latach 2007–2010 wszystkie LGD uzyskały dotacje na nabywanie umiejętności, aktywizację i pokrycie kosztów bieżących, jednak najwięcej środków finansowych trafiło do LGD Dorzecze Słupi, Naszyjnik Północy oraz Stowarzyszenia Turystycznego Kaszuby (około 600 tys. zł). Należy zwrócić uwagę, iż w programie LEADER najważniejsze nie są sumy uzyskanych środków finansowych, ale dobrowolna chęć działania na rzecz poprawy konkurencyjności obszarów wiejskich. Społeczność decydująca o kierunkach rozwoju lokalnego sporządza strategie umożliwiające czerpanie korzyści z dotacji unijnych (Brodziński 2008). W województwie pomorskim realizowane lokalne strategie rozwoju odnoszą się głównie do rozwoju infrastruktury turystycznej oraz promocji regionu jako idealnego miejsca do spędzania wolnego czasu. Znaczący udział turystyki w strategiach wynika z wysokiego potencjału turystycznego województwa pomorskiego, który w wielu regionach nie był wykorzystany (m.in. Bory Tucholskie) i tylko poprzez wsparcie Unii Europejskiej szybko się rozwija i dodatkowo angażuje mieszkańców w działanie na rzecz rozwoju gospodarczego.

Kolejnym programem zachęcającym mieszkańców do dbałości o dobro wspólne oraz dążącym do poprawy warunków życia poprzez budowanie tożsamości wsi, rozwój infrastruktury technicznej i społecznej, a także waloryzację krajobrazu oraz architektury jest Odnowa Wsi (Paradowski i Zielińska 2007). W latach 2004–2006 projekty typu Odnowa Wsi dofinansowywane były w ramach SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”. W województwie pomorskim w ramach programu Odnowa Wsi utworzono tereny rekreacyjno-sportowe, wybudowano boiska, wiejskie domy kultury, biblioteki, świetlice, nad jeziorami zorganizowano kąpieliska oraz uzupełniono infrastrukturę techniczną o chodniki. Zrealizowano 149 inwestycji, z czego najwięcej w gminie Subkowy (6), Chojnice (5) oraz Dzierżgoń (5). Największymi projektami zrealizowanymi w województwie pomorskim były: adaptacja budynku na centrum edukacyjno-kulturalne w miejscowości Damnica, budowa zaplecza sportowego boiska ze świetlicą środowiskową w gminie wiejskiej Chmielno oraz adaptacja z remontem świetlicy wiejskiej w Skowarczu w gminie wiejskiej Pszczółki. Powstanie nowych boisk, świetlic oraz terenów rekreacyjnych umożliwiło miejscowej młodzieży rozwijanie swoich pasji oraz zachęciło ludność miejską do spędzenia wolnego czasu na wsi. W latach 2007–2010 we wszystkich gminach wiejskich, za wyjątkiem Malborka, Ostaszewa, Somonina i Kolbud, zrealizowano inwestycje poprawiające jakość życia na wsi. Największe projekty zrealizowano w gminach powiatu bytowskiego.

Rola organizacji oraz instytucji funkcjonujących na obszarach wiejskich systematycznie wzrasta. Aktywność władz lokalnych w pozyskiwaniu środków finansowych na projekty podnoszące atrakcyjność obszarów wiejskich jest niezmiernie ważna, jednak istotnym zadaniem samorządu terytorialnego jest także wsparcie

samych rolników w odnalezieniu się i wykorzystaniu sytuacji, jaką jest przynależność Polski do UE. Pracownicy urzędów gmin, znając sytuację rolnictwa w danym regionie, potrafią ocenić, jaka pomoc jest niezbędna gospodarstwu rolnym (Bański i Czapiewski 2008). Dlatego ich rola w organizowaniu zebrań służących przedstawieniu ważnej roli funduszy strukturalnych w rozwoju rolnictwa jest pierwszym krokiem przyczyniającym się do restrukturyzacji rolnictwa, a tym samym rozwoju obszarów wiejskich.

Fundusze unijne a rozwój rolnictwa i rybołówstwa

W pierwszych okresach finansowych rolnictwo stanowiło sektor gospodarki, który pochłaniał 80% budżetu Unii Europejskiej (Wilkin 2010), a wzrost jego produktywności był podstawą rozwoju obszarów wiejskich. Analiza wstępnych wyników dotyczących województwa pomorskiego Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. wykazała:

- wzrost liczby gospodarstw wielkoobszarowych,
- spadek powierzchni gruntów rolnych, ze względu na przeznaczenie wielu z nich pod zabudowę lub inwestycje drogowe, głównie na obszarach strefy suburbannej,
- zmniejszenie pogłowia bydła oraz liczebności stada świń,
- wzrost pogłowia koni i owiec,
- redukcję pracujących w gospodarstwach rolnych, których liczba od 2002 r. również spadła.

pozytywne przemiany w sektorze rolnym jednoznacznie związane są ze wstąpieniem Polski do Unii Europejskiej i możliwością korzystania z funduszy unijnych. W latach 2004–2010 w województwie pomorskim rolnicy wykazywali się wysoką aktywnością w pozyskiwaniu funduszy z UE. Zrealizowano łącznie 5761 inwestycji poprawiających stan sektora rolnego, z czego w latach 2004–2006 zrealizowano 2357 wniosków, w kolejnym okresie rozliczeniowym 3404 (stan na grudzień 2010 r.). Najwięcej inwestycji było realizowanych w gminach o dogodnych warunkach do rozwoju rolnictwa (m.in. Gardeja, Kwidzyn, Prabuty, Nowy Dwór Gdański) oraz w gminach zlokalizowanych w znacznej odległości od Trójmiasta (Chojnice, Człuchów).

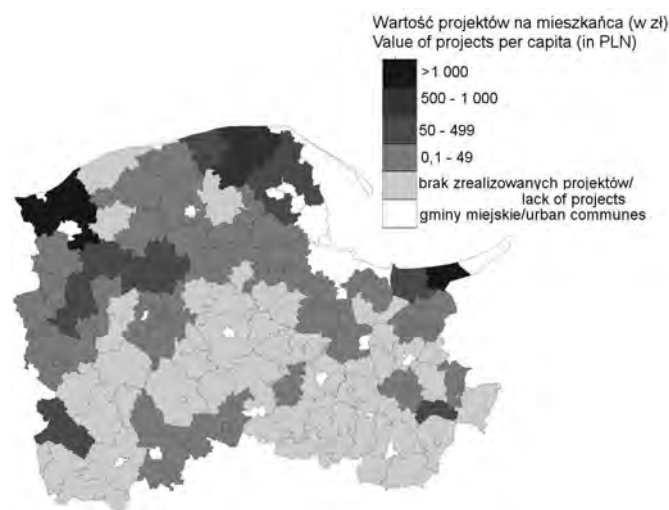
W pozyskiwaniu dotacji zaznacza się wyraźna dominacja rolników pochodzących ze wschodniej oraz południowo-zachodniej części regionu, ze względu na znaczący udział użytków rolnych na Żuławach Wiślanych, Pojezierzu Starogardzkim, Iławskim oraz Wysoczyźnie Damnickiej. Poprawa sytuacji na obszarach o sprzyjających warunkach przyrodniczych oraz agrotechnicznych może zapewnić rozwój rolnictwa w województwie pomorskim. Najniższy stopień restrukturyzacji rolnictwa obserwowany jest w ościennych gminach zachodniej części województwa. Nie jest to sytuacja drastyczna, ponieważ gminy te korzystają z dotacji na rozwój infrastruktury wiejskiej, ale np. niezrealizowanie żadnej inwestycji w gminie wiejskiej Koczała wskazuje na niską aktywność rolników z tego regionu lub brak odpowiedniego przygotowania informacyjno-ekonomicznego.

W latach 2004–2010 zmodernizowano 2383 gospodarstwa rolne. Największe projekty inwestycyjne zrealizowano w gminach wiejskich Chojnice oraz Kwidzyn. Dużą popularnością cieszyły się również premie dla rolników w wieku od 18 do 40 roku życia na modernizację przyjętego w drodze dziedziczenia lub nowo zakupionego gospodarstwa oraz dostosowanie produkcji do wymogów UE (Szumski 2007). W pierwszym okresie rozliczeniowym przyznano 576 premii, z kolei w latach 2007–2010 już o 50% więcej. Niektóre gminy, ze względu na dogodne warunki do rozwoju turystyki wiejskiej, realizowały głównie projekty z zakresu różnicowania działalności pozarolniczej. Na przykład w Borach Tucholskich bardzo popularne jest prowadzenie gospodarstwa rolnego oraz agroturystyki, która zapewnia dodatkowe źródło dochodu. Rozwój rolnictwa zrównoważonego charakterystyczny jest dla gmin zlokalizowanych na Żuławach Wiślanych, które zawsze stanowiły obszar o najwyższej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, a dzięki wsparciu unijnemu mają szansę na rywalizację z gospodarstwami krajów o wysokiej specjalizacji rolnej.

Lokalizacja województwa pomorskiego nad Morzem Bałtyckim ściśle wiąże obszary nadmorskie z sektorem rybołówstwa, który od wielu lat zmaga się z problemem słabej efektywności. Dominują tu rybacy posiadający małe i przestarzałe kutry, którzy nie mogą konkurować z wyspecjalizowanym połowem ryb w krajach skandynawskich. Wzrost konkurencyjności oraz efektywności rybołówstwa zapewnił SPO „Rybołówstwo i przetwórstwo ryb”, w ramach którego w latach 2004–2006 zrealizowano 348 wniosków o łącznej sumie 231 mln zł. Ze względu na specyfikę dotowanego sektora najwięcej inwestycji zrealizowano w gminach nadmorskich: Ustka (62), Sztutowo (53), Kosakowo (41), Puck (22), Krokowa (21) oraz Słupsk (20). Największą popularnością cieszyła się rekompensata finansowa za okresowe zawieszenie działalności w celu umożliwienia odnowy zasobów. W przeliczeniu na jednego mieszkańca najwięcej środków finansowych uzyskały gminy wiejskie: Słupsk, Ustka, Sztutowo, Krokowa oraz Gniewino (ryc. 3). Znacząca alokacja dotacji unijnych w gminach wiejskich Słupsk oraz Gniewino wynikała z wpływu środków finansowych na powstanie oraz rozbudowę kilku zakładów przetwórstwa rybnego. Z kolei w gminach wiejskich Ustka oraz Sztutowo duże wpływy z UE powiązane były z wypłaceniem rekompensaty finansowej za zawieszenie połowów.

Wsparcie sektora rybnego poprawiło sytuację wielu rybaków posiadających stare i nierentowne kutry rybackie. Wielu z nich porzuciło pracę w zawodzie ze względu na zmniejszenie limitów połowowych i ochronę zasobów morskich. Od 2007 r. konkurencyjność polskiego rybołówstwa morskiego, rybactwa śródlądowego i przetwórstwa ryb wspiera Program Operacyjny RYBY, który stanowi kontynuację SPO „Rybołówstwo i przetwórstwo ryb”. W latach 2007–2010 w województwie pomorskim zrealizowano 276 projektów, czyli o 72 mniej w stosunku do okresu finansowego 2004–2006, co wskazuje na poprawę sytuacji sektora rybołówstwa w województwie pomorskim oraz wyeliminowanie nieproduktywnych kutrów rybackich. Zauważalna jest również podobna alokacja środków w rozkładzie przestrzennym w latach 2007–2010 w stosunku do okresu rozlicze-

niowego 2004–2006. W pozyskiwaniu dotacji nadal dominują gminy powiatu puckiego, nowodworskiego oraz słupskiego, w których sektor rybołówstwa jest najlepiej rozwinięty, a liczba rybaków największa.



Ryc. 3. Środki finansowe uzyskane przez gminy wiejskie oraz miejsko-wiejskie województwa pomorskiego na 1 mieszkańca w latach 2004–2006 w ramach SPO „Rybołówstwo i przetwórstwo ryb”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy funduszy unijnych 2011.

Value of granted applications within SOP “Fishery and Fish Processing Managing” by the local communes of the Pomorskie Voivodship in the years 2000–2006 per capita.

Source: own elaboration based on data from the European Funds Bank 2011.

Obecnie na bałtyckim wybrzeżu można zauważyć coraz nowsze i większe statki rybackie. Pojawiają się również nowe zajęcia dla rybaków, m.in. rejsy turystyczne po Zatoce Puckiej lub płatne połowy z wędkarzami-amatorami. Aktywność rybaków w sektorze turystycznym zapewnia im dodatkowe źródło dochodu, a tereny nadmorskie wzbogaca o dodatkowe atrakcje turystyczne. Połowy na kutrach morskich z roku na rok stają się coraz bardziej popularne, dlatego też coraz więcej rybaków decyduje się na dodatkowe źródło dochodu z tego tytułu.

Rozwój działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich

Do podstawowych funkcji obszarów wiejskich zalicza się działalność w zakresie rolnictwa, leśnictwa oraz rybołówstwa, jednak od kilkunastu lat obserwowana jest zmiana dotychczasowego wizerunku wsi z obszarów typowo rolniczych na przestrzeń o charakterze wielofunkcyjnym. Dominującymi działalnościami w miejscowościach wiejskich są zakłady produkcyjne, usługowe oraz handlowe. Gminy wiejskie oraz miejsko-wiejskie charakteryzują się rozwojem wielofunkcyj-

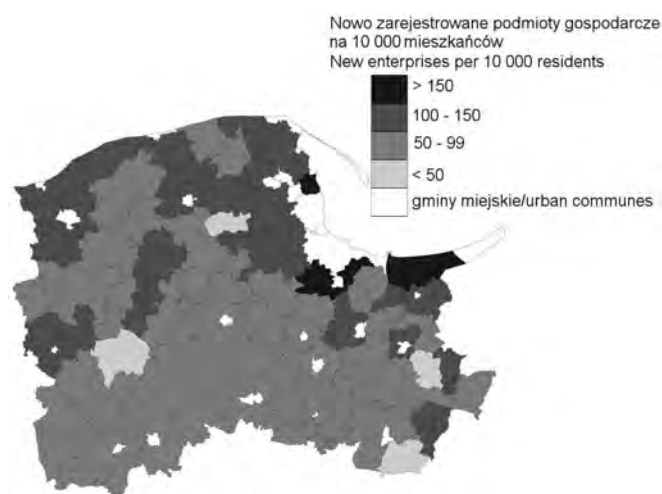
nym opartym na tworzeniu nowych miejsc pracy, przewycięzaniu bezrobocia oraz poszukiwaniu nowych źródeł dochodu w zawodach związanych z rolnictwem (np. agroturystyka, gospodarka leśna) lub wszelką inną działalnością produkcyjną lub usługową (Sznajder i Przezbórska 2006).

Pozarolnicza aktywizacja obszarów wiejskich jest w stanie złagodzić proces ich peryferyzacji, dlatego władze lokalne oraz Unia Europejska wspierają drobną przedsiębiorczość, która stanowi 98% podmiotów gospodarczych na wsi. Obszary wiejskie zdominowane są przez małe sklepiki, zakłady rzemieślnicze, pensjonaty oraz pojedyncze zakłady produkcyjne. Jednak wiele gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich posiada na swoim terenie firmy, których rozwój wpływa na sytuację gospodarczą całej gminy (Kłodziński 2010). Na przykład w gminie wiejskiej Puck, w której poza prężnym rozwojem funkcji turystycznych oraz mieszkaniowych bardzo ważnym zakładem jest przedsiębiorstwo usługowo-transportowe *OLTRANS*, zapewniające miejsca pracy wielu mieszkańcom z okolicznych wiosek oraz umożliwiające realizację wielu inwestycji z zakresu infrastruktury technicznej oraz społecznej poprzez ich wsparcie finansowe.

W województwie pomorskim w 2010 r. zarejestrowanych było 260 202 podmiotów gospodarczych, z czego przedsiębiorstwa na obszarze gmin miejsko-wiejskich stanowiły 18% wszystkich podmiotów gospodarczych, a w gminach wiejskich zaledwie 10%. Najlepiej rozwiniętą przedsiębiorczość posiadają gminy zlokalizowane w strefie podmiejskiej Trójmiasta oraz miast na prawach powiatu, które stanowią rynek zbytu dla lokalnych zakładów oraz przyciągają inwestorów lepiej rozwiniętą infrastrukturą techniczną oraz społeczną. Najwięcej podmiotów gospodarczych w 2010 r. na 10 tys. mieszkańców zarejestrowanych było w gminach: Kosakowo, Pruszcz Gdański, Kolbudy, Stegna oraz Sztutowo, natomiast najmniej w Starym Targu, Skórczu, a także Sadlinkach.

Z perspektywy rozwoju obszarów wiejskich wzrost liczby przedsiębiorstw wskazuje na aktywność ekonomiczną lokalnych społeczności. W 2010 r. w województwie pomorskim zarejestrowano 27 486 przedsiębiorstw, z czego w gminach wiejskich oraz miejsko-wiejskich 8781. Najwięcej nowych podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców przybyło w gminach: Stegna, Kosakowo, Sztutowo, Kolbudy oraz Pruszcz Gdański, z kolei najmniej w gminach: Gardeja, Lipnica, Linia. Rozwój nowych przedsiębiorstw jest charakterystyczny głównie dla gmin nadmorskich oraz jednostek zlokalizowanych na obszarze Borów Tucholskich i w strefie suburbannej Trójmiasta (ryc. 4). Za poprawę konkurencyjności obszarów wiejskich w latach 2004–2006 odpowiadał SPO „Wzrost rozwoju konkurencyjności przedsiębiorstw”, w ramach którego wspierano instytucje otoczenia biznesu, utworzono fundusz przeznaczony na udzielanie pożyczek mikro i małym przedsiębiorcom, uruchomiono doradztwo dla małych i średnich przedsiębiorstw oraz zwiększono zatrudnienie w rozwijających się przedsiębiorstwach. Ze względu na dominację na obszarach wiejskich mikro i małych przedsiębiorstw wsparcie to było niezmiernie ważne i poprawiło sytuację ekonomiczną wielu drobnych przedsiębiorców oraz zachęciło mieszkańców aglomeracji trójmiejskiej do zakładania niewielkich zakładów na terenach wiejskich (gdyby nie wsparcie finansowe ze stro-

ny UE wiele zakładów działających obecnie w miejscowościach wiejskich nigdy by nie powstało). Zrealizowano 227 projektów o łącznej sumie 129,1 mln zł. Najwięcej w gminach miejsko-wiejskich: Żukowo (43), Bytów (18) oraz w gminie wiejskiej Kościerzyna (18). Przedsiębiorstwa, które uzyskały wsparcie, zlokalizowane są w sąsiedztwie Trójmiasta oraz miast powiatowych, co wskazuje na znaczący wpływ ludności miejskiej, lokalizującej swoje zakłady na obszarach wiejskich w celu skorzystania z pomocy unijnej oraz ulg podatkowych. Najwięcej środków finansowych w przeliczeniu na jednego mieszkańca trafiło do gmin wiejskich Krokowa oraz Pruszcz Gdański.



Ryc. 4. Nowo zarejestrowane podmioty gospodarcze w gminach wiejskich oraz miejsko-wiejskich województwa pomorskiego na 10 000 mieszkańców w 2010 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych 2012.

New enterprises in the communes of the Pomorskie Voivodship in 2010 per 10000 inhabitants.

Source: own elaboration based on Local Data Bank 2012.

Znaczące dofinansowanie przedsiębiorstw w gminie wiejskiej Krokowa wynika z lokalizacji Pomorskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej „Żarnowiec”, która zachęcała wielu inwestorów do alokacji środków na terenie gminy. Z kolei wsparcie konkurencyjności na obszarze gminy wiejskiej Pruszcz Gdański związane było z atrakcyjną lokalizacją gminy w bezpośrednim sąsiedztwie Gdańska. Mieszkańcy Trójmiasta, przenoszący się do strefy podmiejskiej, wraz ze zmianą miejsca zamieszkania zmieniali lokalizację swoich firm, przyczyniając się do znaczącego rozwoju gospodarczego miejscowości wiejskich.

Kolejnym ważnym wsparciem były dotacje unijne na rozwój mikroprzedsiębiorstw (Działanie 3.4.) w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego. Mikroprzedsiębiorstwa koncentrują się na terenach podmiejskich, z kolei miejscowości wiejskie położone peryferyjnie charakteryzują się niewielkim rozwojem działalności pozarolniczej (Łapińska 2008). Zgodnie z tym

trendem najwięcej dotacji uzyskali przedsiębiorcy z gmin wiejskich: Kartuzy, Kwidzyn, Puck, Szemud, Kosakowo, Kolbudy, Stegna, a najmniej beneficjenci z jednostek zlokalizowanych w południowo-wschodniej części województwa (m.in. Gardeja, Stary Dzierżoń, Stary Targ, Mikołajki Pomorskie). Widoczny był również wpływ atrakcyjności przyrodniczej na rozwój funkcji turystycznej m.in. w Kartuzach oraz Steganie. W województwie pomorskim środki finansowe przeznaczono głównie na: tworzenie pensjonatów agroturystycznych, wprowadzenie nowych usług w firmach, rozwój oferty produkcyjnej oraz rozbudowę przedsiębiorstw. Dotacje przyczyniły się do powstania nowych rodzajów usług, m.in. salony SPA, gabinety weterynaryjne, restauracje, co stworzyło dodatkowe miejsca pracy dla miejscowej ludności oraz wzbogaciło ofertę produkcyjno-usługową.

Województwo pomorskie ze względu na posiadane walory turystyczne jest popularnym miejscem wypoczynku. Największym atutem jest położenie nad Morzem Bałtyckim, zróżnicowany krajobraz, wysoka lesistość oraz bogate dziedzictwo kulturowe. Obszary nadmorskie posiadają najlepiej rozwinięte funkcje turystyczne. Ze względu na przepełnienie turystami pasa nadmorskiego oraz Trójmiasta z roku na rok wzrasta zainteresowanie agroturystyką zlokalizowaną głównie w powiatach kartuskim oraz kościerskim (Palich i Mysiak 2003). Zdaniem E. Pałki (2010) działalność pozarolnicza koncentruje się na obszarach sąsiadujących z dużymi miastami, ze względu na lepsze wyposażenie w infrastrukturę techniczną oraz wykształcenie ludności, jednak w województwie pomorskim ze względu na znaczący udział turystyki, działalność pozarolnicza intensywnie rozwija się na obszarach o wysokich walorach turystycznych, takich jak tereny nadmorskie czy Bory Tucholskie.

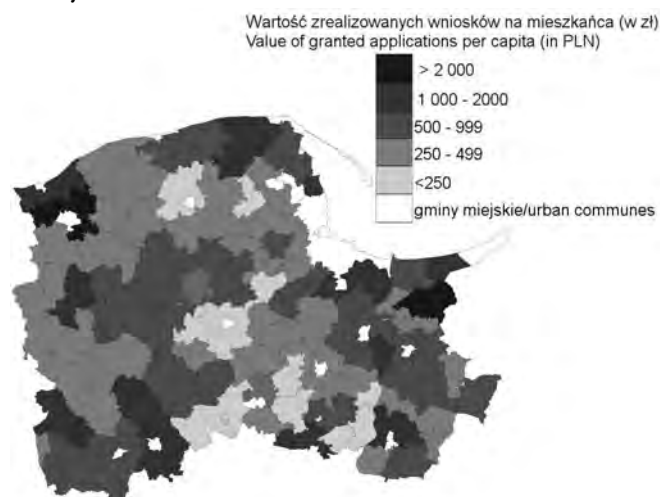
W kolejnym okresie finansowania 2007–2013 w ramach RPO wsparto mikro, małe i średnie przedsiębiorstwa na obszarach słabych strukturalnie – 487 przedsiębiorstw z gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich. Najwięcej projektów zrealizowano w gminach: Żukowo (34), Pruszcz Gdański (16), Kartuzy (14), Bytów (11) oraz Kolbudy (8). Rozkład przestrzenny alokacji środków wskazuje na duże znaczenie lokalizacji gminy przy zakładaniu przedsiębiorstwa. Najgorsza sytuacja w województwie pomorskim występuje w powiecie sztumskim, gdzie za wyjątkiem gminy miejsko-wiejskiej Sztum (2 projekty) w żadnej nie zrealizowano inwestycji z zakresu rozwoju przedsiębiorczości. Liczba przedsiębiorstw wzrasta wyłącznie w strefach podmiejskich. Na rozwój przedsiębiorczości na typowych obszarach wiejskich trzeba będzie jeszcze długo poczekać. Dotacje unijne wspierające rozwój infrastruktury techniczno-społecznej mogą przyspieszyć procesy wzrostu aktywności ekonomicznej mieszkańców wiejskich, jednak nie zapewnią rynku zbytu.

Od lat 90. obserwowany jest rozwój działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich województwa pomorskiego, ze szczególną tendencją wzrostową od 2004 r. Aktywność środowisk wiejskich jest nadrzędnym celem Unii Europejskiej, która w lokalnych przedsiębiorcach upatruje restrukturyzację wsi. Dla rolników z województwa pomorskiego najbardziej charakterystyczną działalnością pozarolniczą jest zakładanie gospodarstw agroturystycznych, które urozmaicają ofertę

produkcyjno-usługową wsi oraz stanowią dodatkowe źródło dochodu dla ludności wiejskiej. Mieszkańcy obszarów zlokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie Trójmiasta, wykorzystując dotacje unijne rozwijają małe i średnie przedsiębiorstwa, zmieniając dotychczasowe oblicze wsi pomorskiej z obszaru peryferyjnego na teren o silnie rozwiniętych funkcjach mieszkaniowych, produkcyjnych oraz usługowych.

Alokacja środków unijnych w latach 2004–2010

Województwo pomorskie charakteryzuje się znaczącym zróżnicowaniem przestrzennym alokacji środków pochodzących z budżetu Unii Europejskiej. W latach 2004–2006 najwięcej dotacji unijnych uzyskały gminy nadmorskie oraz jednostki o charakterze rolniczym. Projekty o najwyższej wartości w przeliczeniu na jednego mieszkańca zrealizowały: gmina wiejska Słupsk oraz miejsko-wiejska Nowy Dwór Gdański (ryc. 5).



Ryc. 5. Środki finansowe uzyskane przez gminy wiejskie oraz miejsko-wiejskie województwa pomorskiego na 1 mieszkańca w latach 2004–2006 w ramach wsparcia unijnego.

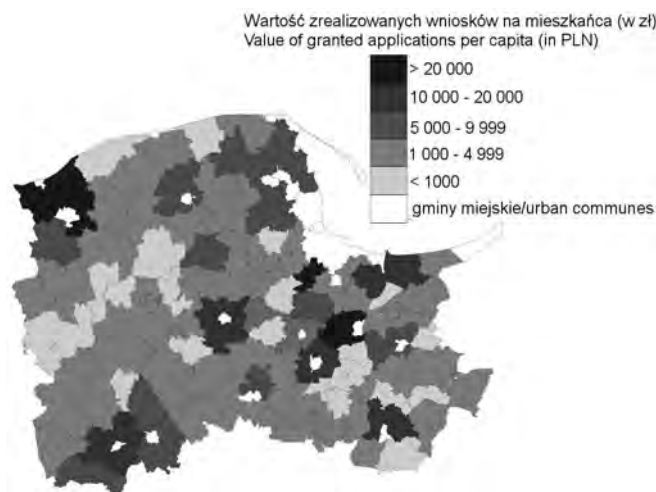
Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy funduszy unijnych 2011.

Value of granted applications in the communes of the Pomorskie Voivodship in the years 2004–2006 per capita.

Source: own elaboration based on data from the European Funds Bank 2011.

W latach 2007–2010 fundusze unijne pozyskane przez obszary wiejskie były 13 krotnie wyższe niż w poprzednim okresie finansowym i najwięcej środków unijnych otrzymały: Kolbudy (50 tys. zł/1 mieszkańca), Słupsk (39 tys. zł/1 mieszkańca), Nowy Dwór Gdański (39 tys. zł/1 mieszkańca) oraz Ustka (25 tys. zł/1 mieszkańca) (ryc. 6). W latach 2007–2010 najwięcej dotacji uzyskały gminy, na terenie których realizowane były kosztowne projekty z zakresu infrastruktury drogowej. Z kolei najmniejsze dopłaty uzyskali mieszkańcy Liniewa, Miastka, Dzierż-

gonia, Ryjewa, Mikołajek Pomorskich, Subkowy, Starego Pola, Przodkowa, Gniewu, Ostaszewa, Czarnej Dąbrówki, Parchowa, Morzeszczyna, Przywidza, Dziemian, Borzytuchomia, Pelplina, Konarzyn, Smołdzina, Choczewa, Gardei oraz Bobowa, realizując inwestycje o wartości poniżej 1000 zł na mieszkańca. Analizując dotychczasową alokację środków unijnych, należy się spodziewać wzrostu aktywności w pozyskiwaniu środków unijnych przez władze samorządowe oraz mieszkańców obszarów wiejskich w kolejnym okresie rozliczeniowym.



Ryc. 6. Środki finansowe uzyskane przez gminy wiejskie oraz miejsko-wiejskie województwa pomorskiego na 1 mieszkańca w latach 2007–2010 w ramach wsparcia unijnego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy funduszy unijnych 2011.

Value of granted applications in the communes of the Pomorskie Voivodship in the years 2007–2010 per capita.

Source: own elaboration based on data from the European Funds Bank 2011.

Uwagi końcowe

Środki finansowe pochodzące z budżetu UE uznawane są współcześnie za jeden z głównych czynników rozwoju lokalnego i regionalnego. Znacząca aktywność w pozyskiwaniu dotacji unijnych przyczyniła się do ożywienia gospodarczego obszarów wiejskich na terenie Polski, zwiększając ich konkurencyjność.

Lokalizacja województwa pomorskiego oraz jego atrakcyjność przyrodniczo-kulturowa stwarzają obszarom wiejskim szanse rozwoju społeczno-gospodarczego. Niestety restrukturyzacja wsi wymaga znaczących nakładów finansowych, które zniwelują dysproporcje w rozwoju między miastem a wsią. Od 2004 r. impulsem rozwojowym dla wielu jednostek stały się fundusze unijne, które umożliwiły ludności wiejskiej, a także władzom lokalnym gmin wiejskich oraz miejsko-wiejskich borykającym się z niedostatecznymi wpływami do budżetu, realizację ważnych z punktu widzenia społeczno-gospodarczego projektów. Powstanie wielu inwestycji ułatwiło i zachęciło do realizacji kolejnych, umożliwiając wykorzysta-

tanie walorów terenów wiejskich. Możliwość uzyskania środków finansowych z budżetu UE zachęciła rolników, rybaków, samorządy terytorialne oraz mieszkańców do działania na rzecz obszarów wiejskich w celu zapobiegania dalszej ich marginalizacji. O znaczącym wpływie dotacji świadczą tablice informujące o wykorzystaniu środków finansowych UE na realizację największych i najistotniejszych z punktu rozwoju społeczno-gospodarczego inwestycji w regionie, których realizacja byłaby niemożliwa bez czynnika egzogenicznego, jakim są fundusze strukturalne UE.

Od 2004 r. zauważalne jest znaczące ożywienie gospodarcze na obszarach wiejskich województwa pomorskiego. Możliwość uzyskania dofinansowania na prowadzenie własnej działalności zachęciło ludność wiejską do zakładania działalności pozarolniczych. Ponadto zaobserwowano znaczące zmiany w sektorze rybnym poprzez wyeliminowanie starych, nierentownych kutrów rybackich oraz pozyskiwanie dodatkowych dochodów przez rybaków organizujących rejsy turystyczne lub płatne połowy z wędkarzami-amatorami.

Uzyskiwanie coraz większych środków pieniężnych z Unii Europejskiej powiązane jest z coraz większą aktywnością mieszkańców, przedsiębiorców oraz władz lokalnych w pozyskiwaniu dotacji. Analizując zaangażowanie oraz skuteczność społeczności wiejskiej, należy spodziewać się wzrostu wykorzystywania dotacji w kolejnych okresach rozliczeniowych. Zauważalne jest również wzmożone zainteresowanie obszarami wiejskimi wśród władzy państwowej, naukowców, ludności miejskiej, turystów oraz przedsiębiorców, co czyni z nich atrakcyjne miejsce do zamieszkania, wypoczynku oraz rozwoju przedsiębiorczości. Promocja jednostek i rozwój infrastruktury turystycznej powoduje wzrost zainteresowania terenami wiejskimi i przyczynia się do rozwoju turystyki wiejskiej m.in. na terenie Parku Narodowego Bory Tucholskie oraz powstawania nowych form rekreacji w gminach nadmorskich, np. uprawianie sportów wodnych (windsurfing, kitesurfing). Ponadto realizacja programów unijnych, które kierują odpowiedzialność za rozwój do mieszkańców, przyczynia się do wzrostu poczucia ich wartości, dodając odwagi w działaniach nie tylko na rzecz wsi, ale również w podnoszeniu własnej pozycji m.in. na rynku pracy. Możliwość uzyskania wsparcia finansowego z budżetu UE przyczyniła się do stopniowej restrukturyzacji wsi pomorskiej, która wykorzystując walory lokalizacyjne i przyrodniczo-kulturowe, staje się atrakcyjnym miejscem do zamieszkania i produkcji.

Literatura

- Adamowicz M., Dresler E., 2002, *Rola organizacji pozarządowych w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] W. Kamińska (red.), *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce, s. 115–131.
- Bański J., Czapiewski K., 2008, *Identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bank Danych Lokalnych. 2011-11-05. www.stat.gov.pl

- Baza funduszy unijnych na lata 2004–2010, 2011, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk.
- Brodziński Z., 2008, *Strategie lokalnych grup działania na rzecz poprawy konkurencyjności obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 10, 2, s. 34–38.
- Chmieliński P., 2008, *Przyszłość rozwoju obszarów wiejskich a program LEADER*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 10, 2, s. 51–56.
- Chojnicki Z., 2008, *Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne*, [w:] J. Parysek, T. Stryjakiewicz (red.), *Region społeczno-ekonomiczny i jego rozwój regionalny*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 21–36.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2004, *Główne aspekty regionalnego rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] J. Parysek (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989-2002*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 13–24.
- Furmankiewicz M., Stefańska J., 2010, *Partnerstwa terytorialne jako sieci organizacyjne. Analiza powiązań w trzech wybranych „Lokalnych Grupach Działania” w Polsce*, Studia Regionalne i Lokalne, 1(39), EUROREG, Warszawa s. 5–25.
- Kamiński R., 2008, *Jak organizacje lokalne wspierają mieszkańców wsi w rzeczywistości „unijnej”?*, [w:] M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 373–392.
- Kłodziński M., 2010, *Przedsiębiorczość wiejska na przykładzie podlaskiego i warmińsko-mazurskiego*, [w:] W. Musiała (red.), *Czynniki rozwoju obszarów wiejskich w gospodarce opartej na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego, Kraków, s. 69–79.
- Łapińska A., 2008, *Przedsiębiorczość jako element wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 10, 2, Warszawa, s. 163–168.
- Ossowska L., Ziemińska A., 2010, *Kondycja finansowa gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa pomorskiego*, Journal of Agribusiness and Rural Development, 4 (18), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 73–85.
- Palich P., Mysiak K., 2003, *Rozwój agroturystyki w województwie Pomorskim w latach 1993-2003 na przykładzie Gdańskiego Stowarzyszenia Agroturystyki*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej im. H. Kołłątaja w Krakowie, 402, 90, Kraków, s. 151–160.
- Pałka E., 2009, *Determinanty pozarolniczej działalności gospodarstw rolnych w województwie świętokrzyskim*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, PAN, 4, Kraków, s. 219–231.
- Pałka E., 2010, *Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich w Polsce*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, PAN, 1, Kraków, s. 163–174.
- Paradowski M., Zielińska R., 2007, *Odnowa i rozwój wsi w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich*, [w:] M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, Wyd. Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa, s. 137–143.

- Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, 2012-03-20. www.podr.pl
- Powszechny Spis Rolny 2010. Raport z wyników województwa pomorskiego*, 2011, Urząd Statystyczny w Gdańsku, Gdańsk.
- Standar A., 2010, *Determinanty pozyskiwania środków pomocowych Unii Europejskiej przez gminy województwa wielkopolskiego*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4 (18), Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań, s. 97–105.
- Sznajder M., Przezbórska L., 2006, *Agroturytyka*, PWE, Warszawa.
- Szumski S., 2007, *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Wilkin J., 2010, *Ewolucja polityki Unii Europejskiej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] A. Tucholska (red.), *Europejskiej wyzwania dla Polski i jej regionów*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 264–276.

Summary

The article presents the significant impact of the EU on development of rural areas in the Pomorskie Voivodship. The analysis compares the socio-economic situation before and after the Polish accession to the European Union. It focuses on changes in the agricultural sector, socio-technical infrastructure systems and the activity of the non-governmental organizations and the public sector.

Financial support for rural development is a fundamental task in the financial budget of the European Union. Poland has created huge opportunities for development of rural areas since the accession to the European Union. Now, the countryside is considered an attractive place to live and run a business. The benefit analysis shows that agriculture and the countryside are the sectors which reach profits from the European Union funds very quickly and develop new functions such as services, small trade and tourism.

The new functions of villages are developing mainly in suburban zones and tourist sites. The development of villages located away from the cities is possible because of the European Union's support and activities taken up by the local communities. Rural development depends on two crucial determinants: access to the European Union funds and urban sprawl. The paper shows the impact of both factors on the changes that have taken place in the rural areas.



Krystyna KUROWSKA, Hubert KRYSZK
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Planowania i Inżynierii Przestrzennej
10-724 Olsztyn, ul. Prawocheńskiego 15
krystyna.kurowska@uwm.edu.pl, hubert.kryszk@uwm.edu.pl

Wykorzystanie środków finansowych na działania rolnośrodowiskowe w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2007–2013

The use of funds for agri-environmental measures
in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship in 2007–2013



Zarys treści: Artykuł zawiera analizę przestrzenną działania „Program rolnośrodowiskowy”, realizowanego w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, którego beneficjenci korzystali z płatności rolnośrodowiskowych na podstawie zobowiązań podjętych w okresie programowania 2004–2006 lub przystąpili do programu w perspektywie finansowej 2007–2013. Celem artykułu jest określenie kierunku działań najchętniej podejmowanych przez rolników na rzecz poprawy środowiska przyrodniczego na terenie Warmii i Mazur. Województwo warmińsko-mazurskie jest regionem typowo rolniczym. Wyróżnia się w skali kraju ponadprzeciętnymi wartościami przyrodniczymi o dużym stopniu naturalności. Na podstawie zrealizowanych płatności w Biurach Powiatowych województwa warmińsko-mazurskiego określono aktywność rolników w poszczególnych powiatach oraz średnie płatności przypadające na jednego beneficjenta. W analizach zróżnicowania przestrzennego płatności rolnośrodowiskowych uwzględniono czynniki sprzyjające podejmowaniu działań rolnośrodowiskowych, tj. występowanie obszarów chronionych oraz przydatność do produkcji rolniczej (wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej). Podstawę analiz stanowiły dane uzyskane z Departamentu Płatności Bezpośrednich Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi według danych na dzień 31 grudnia 2012 r.

Słowa kluczowe: Wspólna Polityka Rolna, programy rolnośrodowiskowe, płatności rolnośrodowiskowe, województwo warmińsko-mazurskie, rolnictwo, środowisko przyrodnicze.

Wstęp

Różnorodność obszarów wiejskich stanowi istotną szansę, ale i wyzwanie dla unijnej polityki w zakresie rozwoju obszarów wiejskich. Musi więc istnieć możliwość dostosowania środków politycznych do zmian zachodzących na obszarach



wiejskich w zakresie ich różnorodności, gdyż tylko w ten sposób można pomóc podmiotom na tych terenach jak najlepiej wykorzystać do rozwoju właściwe im zasoby (*Przegląd Obszarów Wiejskich...* 2010, s. 11).

Rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich w poszczególnych krajach Unii Europejskiej zależy od wspólnej polityki rolnej (WPR), która funkcjonuje od 1957 r. i ciągle jest reformowana w związku ze zmieniającymi się uwarunkowaniami ekonomicznymi i międzynarodowymi (Upite i Pilvere 2011, s. 261). Według G. Niewęglowskiej (2003) do początku lat 90. XX w. WPR nastawiona była na zwiększenie produktywności rolnictwa, konkurencyjności produktów rolnych na rynkach zewnętrznych oraz stabilizację rynku wewnętrznego tych produktów. Doprowadziło to do intensywnego rozwoju regionów o korzystniejszych warunkach gospodarowania. W regionach ze słabymi glebami oraz na obszarach górskich uwiódł się zanik gospodarki rolnej. Aby temu zapobiec, w 1972 r. wprowadzono Pierwszy Program Działań na Rzecz Środowiska, a w 1975 r. przyjęto płatności kompensacyjne dla obszarów zaniedbanych i o niekorzystnych warunkach dla rozwoju rolnictwa (Świdarska 2009). W kolejnych latach podejmowano coraz to nowe inicjatywy mające zachęcać unijnych rolników do gospodarowania zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego oraz z przestrzeganiem zasad ochrony środowiska na obszarach wrażliwych przyrodniczo na zagrożenia. Środki rolno-środowiskowe po raz pierwszy zostały zastosowane w polityce UE w 1985 r. i od tamtego czasu znacznie się rozwinęły. Aktualnie WPR uwzględnia wielowymiarowe współzależności między rolnictwem a środowiskiem przyrodniczym (Kołodziejczak i Rudnicki, 2012).

Przystąpienie Polski do UE dało nowe możliwości poprawy stanu rolnictwa poprzez objęcie gospodarstw rolnych szeregiem instrumentów wspólnej polityki rolnej (Rudnicki i Hofman 2012, s. 9). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich jest największym programem pomocowym dla sektora rolno-spożywczego w historii Polski. Budżet Programu na lata 2007–2013 wynosi ponad 17,4 mld euro. Tworzą go unijne środki z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (13,4 mld euro) i budżet krajowy (około 4 mld euro). W ramach PROW 2007–2013 funkcjonują 23 działania podzielone na cztery osie. Po przystąpieniu Polski do UE obszary wiejskie w naszym kraju stały się jednym z ważniejszych beneficjentów wsparcia finansowego (Bułkowska i Chmurzyńska 2011). Jednak po dziesięciu latach członkostwa polskie rolnictwo nadal charakteryzuje się niekorzystnymi cechami.

Z punktu widzenia zrównoważonego użytkowania gruntów rolnych oraz zachęcania rolników do stosowania metod produkcji rolnej zgodnych z zasadami ochrony środowiska największe znaczenie odgrywa realizacja działań w ramach osi 2: „Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich”, które mają na celu m.in. wsparcie z tytułu inwestycji niedochodowych oraz zrekompensowanie rolnikom poniesionych kosztów ze względu na położenie gospodarstwa na obszarze sieci Natura 2000.

W ramach osi 2 realizowane są 4 działania:

- 1) Wsparcie gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW),
- 2) Program rolnośrodowiskowy (płatności rolnośrodowiskowe),
- 3) Zalesianie gruntów rolnych oraz zalesianie gruntów innych niż rolne,
- 4) Odtwarzanie potencjału produkcji leśnej zniszczonego przez katastrofy oraz wprowadzanie instrumentów zapobiegawczych (PROW 2007–2013).

Większość instrumentów ochrony różnorodności biologicznej obszarów wiejskich dotyczy działań prawnych i związanych z planowaniem przestrzennym (np. tworzenie obszarów chronionych). Instrumentem o nieco innym charakterze jest „Program rolnośrodowiskowy”, do którego rolnicy przystępują dobrowolnie, a za podejmowane działania na rzecz ochrony środowiska otrzymują rekompensatę finansową (Brodzińska 2012, s. 73). Programy rolnośrodowiskowe obowiązują we wszystkich krajach członkowskich UE ze względu na ich duże znaczenie dla realizacji ochrony przyrody. Pomagają one we wdrażaniu europejskiej sieci Natura 2000. Mają za zadanie zapewnienie integracji rozwoju gospodarki rolnej z ochroną środowiska poprzez maksymalizację pozytywnych efektów działalności rolniczej i minimalizację jej negatywnych skutków (Świdorska 2009). Negatywny wpływ gospodarki rolnej na środowisko przejawia się przede wszystkim w zanieczyszczeniu wód, degradacji gleb, zanieczyszczeniu powietrza, niekorzystnych przekształceniach krajobrazu oraz ograniczeniu różnorodności biologicznej.

Celem artykułu jest przedstawienie skali zróżnicowania przestrzennego wykorzystanych środków finansowych na poprawę środowiska naturalnego i obszarów wiejskich w latach 2007–2013. Jako obszar badań przyjęto województwo warmińsko-mazurskie, położone w Polsce północno-wschodniej, charakteryzujące się wysokimi walorami przyrodniczymi oraz dobrymi uwarunkowaniami do rozwoju rolnictwa. Analizę ograniczono wyłącznie do działania „Program rolnośrodowiskowy”. Przedmiotowe działanie polega na świadomym i dobrowolnym podjęciu czynności przez beneficjentów na rzecz ochrony oraz poprawy środowiska naturalnego, przy jednoczesnym zachowaniu gruntów rolnych w użytkowaniu rolniczym. Pozyskiwanie dofinansowania z tytułu gospodarowania na obszarach zaliczanych do ONW nie wymaga od rolników podjęcia jakichkolwiek starań o dbałość środowiska, a odtwarzanie potencjału produkcji leśnej zniszczonego przez katastrofy dotyczy ograniczonej grupy beneficjentów. Działanie polegające na zalesianiu gruntów rolnych i innych niż rolne powoduje trwałą zmianę przeznaczenia gruntów rolnych (najmniej przydatnych do produkcji rolniczej) na cele leśne. W związku z powyższym nie uwzględniono ich w ramach niniejszego opracowania.

Analizy dokonano w oparciu o dane uzyskane z Sekretariatu Departamentu Płatności Bezpośrednich w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Dane dotyczyły zrealizowanych płatności na rzecz beneficjentów realizujących działanie „Program rolnośrodowiskowy” w ramach PROW 2007–2013 – wg stanu na dzień 31 grudnia 2012 r.

Uwarunkowania rozwoju rolnictwa w województwie warmińsko-mazurskim

Województwo warmińsko-mazurskie jest regionem typowo rolniczym. Wyróżnia się w skali kraju i Europy ponadprzeciętnymi wartościami przyrodniczymi o dużym stopniu naturalności. Region charakteryzuje się małą gęstością zaludnienia oraz niskim stopniem uprzemysłowienia. Obszary wiejskie ze względu na istniejące uwarunkowania wykazują zróżnicowanie przestrzenne pod względem struktury funkcjonalnej. Walory przyrodnicze oraz zasoby czynników wytwórczych spowodowały, iż za jedną z podstawowych funkcji uznano funkcję rolniczą (Cymerman i Gwiaździńska 2003, s. 12).

Tabela 1. Charakterystyka województwa warmińsko-mazurskiego na tle Polski (dane wg stanu na dzień 31 grudnia 2011 r.)

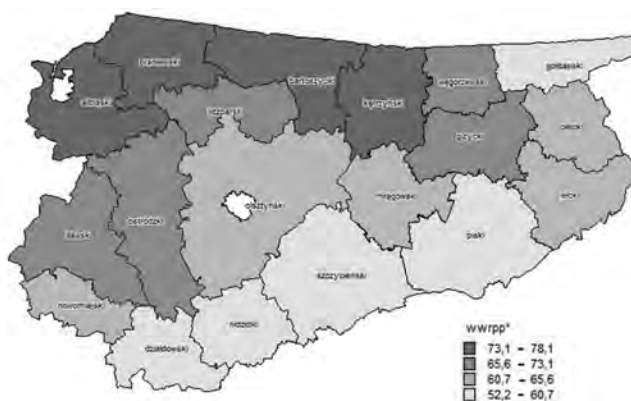
Cecha	Kraj	Województwo warmińsko-mazurskie
Powierzchnia ogółem (km ²)	312679	24173
Liczba powiatów	314	19
Miasta na prawach powiatu	65	2
Liczba gmin	2479	116
w tym:		
miejskie	306	16
miejsko-wiejskie	602	33
wiejskie	1571	67
Gęstość zaludnienia (os./km ²)	123	60
Ludność obszarów wiejskich (%)	39,3	40,6
Powierzchnia użytków rolnych (ha/1 mieszkańca)	0,49	0,91
Powierzchnia prawnie chroniona (%)	32,5	46,7
Powierzchnia prawnie chroniona przypadająca na 1 mieszkańca (m ² /1 mieszkańca)	2655	7890
Lesistość (%)	29,5	32,5
Stopa bezrobocia (%)	12,5	20,2
Pracujący w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie (%)	17,1	16,5
Średnia powierzchnia gospodarstwa* (ha)	10,32	22,88
Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (pkt)	66,6	66,0

*Dane Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, 2012 r.

Źródło: www.stat.gov.pl

Według danych GUS z 2012 r. w strukturze użytkowania gruntów województwa warmińsko-mazurskiego dominują użytki rolne, które stanowią 54,56% powierzchni ogólnej województwa. W regionie najwięcej jest gruntów ornych, które stanowią 67,14% powierzchni ogólnej użytków rolnych. Użytki zielone zajmują odpowiednio: pastwiska trwałe – 17,32% oraz łąki trwałe – 12,48% (Kurowska 2013, s. 88). Według danych Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w 2012 r. średnia powierzchnia gruntów rolnych w gospodarstwie rolnym województwa warmińsko-mazurskiego wynosiła 22,88 ha, przy średniej krajowej 10,38 ha.

Według waloryzacji jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej województwo charakteryzuje się zróżnicowaną przydatnością do produkcji rolniczej. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (*wwrpp*) uwzględnia: jakość gleb, agroklimat, warunki wodne oraz rzeźbę terenu. Średnia wartość dla województwa *wwrpp* wynosi 66,0 i jest zbliżona do średniej krajowej (66,6).



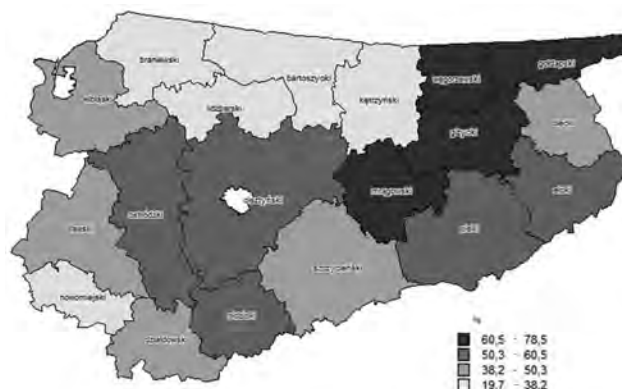
Ryc. 1. Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej (**wvrpp* – wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej).

Źródło: opracowanie własne na podstawie Biuletynu Informacyjnego IUNG nr 12.

*The evaluation of agricultural production (*wvrpp – indexation rate of agricultural production).*

Source: own elaboration based on Information Bulletin No. 12 IUNG.

Najbardziej korzystne warunki środowiska przyrodniczego występują w północnej i północno-zachodniej części województwa (*wvrpp* 73–78 pkt), a najmniej korzystne – z przewagą gleb bielicowych – w południowej części regionu (*wvrpp* 52–60 pkt), przy czym powiaty: piski, szczycieński oraz nidzicki wyróżniają się największą lesistością (ryc. 1). Województwo warmińsko-mazurskie cechuje się występowaniem licznych jezior oraz urozmaiconą rzeźbą terenu. Niemal w całości (poza gminą miejsko-wiejską Kisielice) znajduje się w granicach obszaru Zielone Płuca Polski. W skali kraju wyróżnia się również znacznym pokryciem obszarami prawnie chronionymi. Stopień pokrycia obszarami chronionymi w poszczególnych powiatach przedstawia ryc. 2.



Ryc. 2. Występowanie obszarów prawnie chronionych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

The occurrence of legally protected areas

Source: own elaboration based on CSO data.

Uwzględniając występowanie obszarów objętych prawną formą ochrony, na szczególną uwagę zasługują powiaty zlokalizowane w północno-wschodniej części województwa (węgorszewski, gołdapski, giżycki oraz mrągowski). Obszary objęte ochroną w tych powiatach stanowią ponad 60% ich powierzchni. Średni procentowy udział powierzchni prawnie chronionej w regionie jest również bardzo wysoki i wynosi 46,7% (tab. 1). Najmniej obszarów objętych ochroną jest w północnej części regionu, gdzie z kolei występuje najwyższy *wurpp*.

Program rolnośrodowiskowy

W Polsce „Program rolnośrodowiskowy” powstał w ramach PROW 2004–2006. Działania rolnośrodowiskowe obejmują przede wszystkim obszary cenne przyrodniczo, ale również obszary intensywnej gospodarki rolnej i wspierają działania na rzecz zrównoważonego rozwoju. W ramach PROW 2007–2013 realizowano działania rolnośrodowiskowe mające na celu poprawę środowiska przyrodniczego, a w szczególności:

- 1) przywracanie walorów lub utrzymanie stanu cennych siedlisk użytkowanych rolniczo oraz zachowanie różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich,
- 2) promowanie zrównoważonego systemu gospodarowania,
- 3) odpowiednie użytkowanie gleb i ochrona wód,
- 4) ochronę zagrożonych lokalnych ras zwierząt gospodarskich i lokalnych odmian roślin uprawnych (PROW 2007–2013).

Programy rolnośrodowiskowe i związane z nimi płatności mogą być realizowane przez każde gospodarstwo w Polsce, które zdecyduje się gospodarować zgodnie z wymogami ochrony przyrody. Beneficjentem może być rolnik posiadający

gospodarstwo rolne położone na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Aby otrzymać wsparcie, musi zobowiązać się na co najmniej 5 lat do ochrony środowiska naturalnego.

W ramach tego działania w perspektywie finansowej 2007–2013 realizowano dziewięć pakietów podzielonych na 49 wariantów. Pięć z nich jest niezmiennych od 2004 r., od poprzedniej perspektywy finansowej. Są to: rolnictwo zrównoważone, rolnictwo ekologiczne, ochrona gleb i wód, strefy buforowe oraz ochrona lokalnych ras zwierząt gospodarskich. Utrzymanie łąk ekstensywnych i utrzymanie pastwisk ekstensywnych zostało połączone na lata 2007–2013 w pakiet o nazwie „ekstensywne trwałe użytki zielone”. Nowymi pakietami są: ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza i na obszarach Natura 2000 oraz zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie. Stawki płatności poszczególnych wariantów w ramach pakietów rolnośrodowiskowych są zróżnicowane i kształtują się na poziomie od 260 zł do 1800 zł. Wynika to z ograniczeń oraz wymagań, jakie muszą być spełnione w ramach podjętego zobowiązania rolnośrodowiskowego.

Tabela 2. Zrealizowane płatności w Polsce na rzecz beneficjentów realizujących działanie „Program rolnośrodowiskowy” (zobowiązania podjęte w ramach PROW 2007–2013) – wg stanu na dzień 31 grudnia 2012 r.

Pakiety rolnośrodowiskowe PROW 2007–2013		Ogółem			
nr pakietu	nazwa pakietu	liczba beneficjentów	środki ogółem (tys. zł)	w tym:	
				środki EFRROW (tys. zł)	środki krajowe (tys. zł)
1.	Rolnictwo zrównoważone	23 406	532 048,6	425 638,9	106 409,7
2.	Rolnictwo ekologiczne	20 792	725 049,6	580 040,0	145 009,6
3.	Ekstensywne trwałe użytki zielone	42 345	345 218,2	276 174,5	69 043,7
4.	Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami Natura 2000	5 866	129 659,6	103 727,7	25 931,9
5.	Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach Natura 2000	5 276	206 657,4	165 325,9	41 331,5
6.	Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie	3 201	20 866,4	16 693,1	4 173,3
7.	Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie	2 735	72 450,7	57 960,6	14 490,1
8.	Ochrona gleb i wód	48 136	500 524,3	400 419,4	100 104,9
9.	Strefy buforowe	156	1 060,5	848,4	212,1
Razem działanie		97 208	2 533 535,3	2 026 828,5	506 706,8

Źródło: Departament Płatności Bezpośrednich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Rolnik zainteresowany pakietami rolnośrodowiskowymi ma wiele możliwości do wyboru, w zależności od tego, na jakich obszarach prowadzi działalność rolniczą oraz od tego, co chce uprawiać lub hodować (PROW 2007–2013). Na podstawie tabeli 2 można zauważyć, że najwięcej (48,1 tys.) beneficjentów, którzy podjęli zobowiązania w ramach PROW 2007–2013, było zainteresowanych pakietem ósmym, dotyczącym ochrony gleb i wód. Realizacja pakietu polega na utrzymywaniu roślinności na gruntach ornych w okresie między dwoma plonami głównymi oraz na zwiększeniu udziału gleb z okrywą roślinną w okresie jesienno-zimowym. Innym pakietem cieszącym się dużym zainteresowaniem wśród rolników na terenie kraju był pakiet trzeci – ekstensywne trwałe użytki zielone (42,3 tys. beneficjentów), którego celem jest ochrona bądź utrzymanie walorów przyrodniczych trwałych użytków zielonych (TUZ). Ograniczenia dotyczą nawożenia, ilości i terminów pokosów oraz intensywności wypasu. Od 2011 r. wprowadzono ograniczenie dostępu do pakietu trzeciego polegające na podjęciu się realizacji programu rolnośrodowiskowego wyłącznie w odniesieniu do obszarów Natura 2000.

Tabela 3. Zrealizowane płatności w Polsce na rzecz beneficjentów realizujących działanie „Program rolnośrodowiskowy” (zobowiązania podjęte w ramach PROW 2004–2006, które przeszły w ciężar budżetu PROW 2007–2013) – wg stanu na dzień 31 grudnia 2012 roku

Działania PROW 2007–2013 (zobowiązania okresu 2004–2006)		Ogółem			
nr pakietu	nazwa pakietu/wariantu	liczba beneficjentów	środki ogółem (tys. zł)	w tym:	
				środki EFRROW (tys. zł)	środki krajowe (tys. zł)
1.	Rolnictwo zrównoważone	2 222	27 443, 6	21 954, 9	5 488, 7
2.	Rolnictwo ekologiczne	11 984	674 624, 5	539 699, 6	134 924, 9
3.	Utrzymanie łąk ekstensywnych	15 931	476 596, 7	381 279, 4	95 317, 3
3.1.	Utrzymanie pastwisk ekstensywnych	1 423	19 286, 4	15 429, 1	3 857, 3
8.	Ochrona gleb i wód	51 730	1 405 923, 2	1 124 738, 9	281 184, 4
9.	Tworzenie stref buforowych	137	991, 4	793, 1	198, 3
7.	Zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich	819	29 592, 8	23 674, 3	5 918, 5
Razem działanie		71 500	2 634 458, 6	2 107 569, 2	526 889, 4

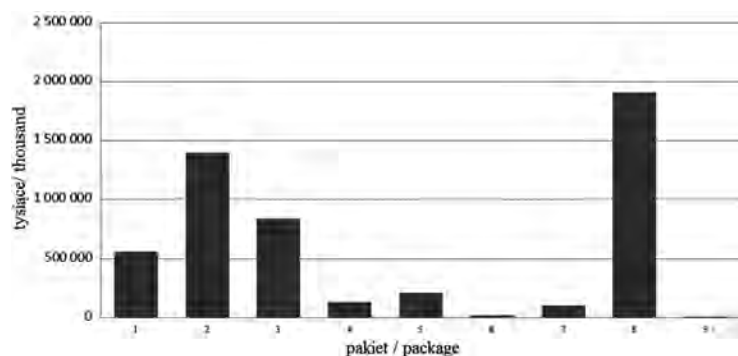
Źródło: Departament Płatności Bezpośrednich, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Biorąc pod uwagę kwoty zrealizowanych płatności rolnośrodowiskowych na rzecz beneficjentów, którzy podjęli zobowiązania w ramach PROW 2007–2013, najwięcej środków finansowych do polskich rolników trafiło w ramach rolnictwa ekologicznego (ponad 725 mln zł). Realizacja pakietu drugiego polega na prowadzeniu produkcji rolnej w sposób wykorzystujący naturalne procesy zachodzące

w gospodarstwie rolnym. Zakazane jest stosowanie jakichkolwiek substancji syntetycznych. Warunkiem uczestnictwa w pakiecie jest prowadzenie produkcji rolnej zgodnie z przepisami o rolnictwie ekologicznym, przy zachowaniu należytej dbałości o stan fitosanitarny roślin i ochronę gleby (PROW 2007–2013).

Program rolnośrodowiskowy ma charakter 5-letniego zobowiązania, polegającego na gospodarowaniu zgodnie z planem działalności rolnośrodowiskowej. Tabela 3 zawiera zobowiązania podjęte w ramach PROW 2004–2006, które przeszły do realizacji w ramach budżetu 2007–2013.

Realizowany w latach 2004–2006 program rolnośrodowiskowy obejmował siedem pakietów, w których wydzielono 40 opcji. Każdy z pakietów posiadał zestaw kilku ściśle sprecyzowanych wymogów, które wykraczały poza zwykłą dobrą praktykę rolniczą (ZDRP) i nie pokrywały się z innymi instrumentami WPR (Rudnicki 2010, s. 164). Wdrażanie programu rolnośrodowiskowego napotykało liczne bariery, wynikające głównie z braku świadomości społecznej, niedostatecznej wiedzy oraz nieufności rolników (Brodzińska 2007, Kamiński i Konert 2009).



Ryc. 3. Zrealizowane płatności w Polsce na rzecz beneficjentów realizujących działanie „Program rolnośrodowiskowy” (zobowiązania podjęte w ramach PROW 2004–2006 oraz PROW 2007–2013) – wg stanu na dzień 31 grudnia 2012 r. 1 – Rolnictwo zrównoważone, 2 – Rolnictwo ekologiczne, 3 – Ekstensywne trwałe użytki zielone, 4 – Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami Natura 2000, 5 – Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach Natura 2000, 6 – Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie, 7 – Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie, 8 – Ochrona gleb i wód, 9 – Strefy buforowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Payments effected to Polish beneficiaries of the Agri-environment program (commitments made under the RDP 2004–2006 and RDP 2007–2013) as of 31 December 2012. 1 – Sustainable farming, 2 – Organic farming, 3 – Extensive permanent grasslands, 4 – Protection of endangered bird species and natural habitats outside Natura 2000 areas, 5 – Protection of endangered bird species and natural habitats in Natura 2000 areas, 6 – Preservation of endangered genetic plant resources in agriculture, 7 – Preservation of endangered genetic animal resources in agriculture, 8 – Protection of soil and water, 9 – Buffer zones.

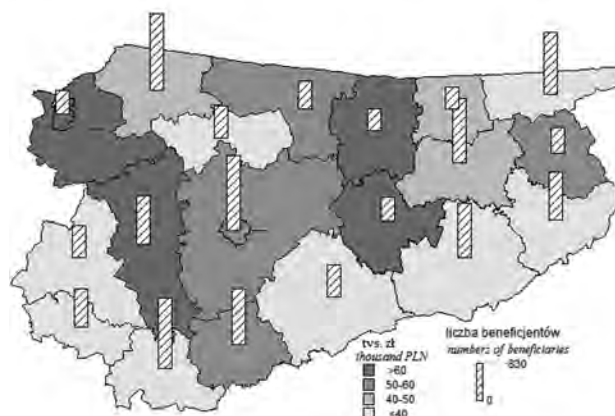
Source: own elaboration based on the Ministry of Agriculture and Rural Development.

W Polsce w okresie 2007–2012 zrealizowano płatności na rzecz 71,5 tys. beneficjentów realizujących działanie „Program rolnośrodowiskowy”, na podstawie zobowiązań podjętych w ramach PROW 2004–2006, które obciążały budżet PROW 2007–2013. Najwięcej beneficjentów (51,7 tys.) przystąpiło do pakietu ósmego – ochrona gleb i wód. Z tego pakietu wypłaconych zostało też najwięcej środków finansowych – 1405,9 mln zł.

Na podstawie dokonanych płatności do końca 2012 r. na rzecz beneficjentów realizujących pakiety rolnośrodowiskowe (zobowiązania podjęte w ramach PROW 2007–2013 oraz PROW 2004–2006) można stwierdzić, iż polscy rolnicy zwracają uwagę na zalety wynikające z realizacji programu, takie jak: korzystny wpływ na warunki glebowe oraz zachowanie cennych łąk i pastwisk, na których gnieźdzą się interesujące ptaki lub występują chronione gatunki roślin. Ponadto bardzo popularny wydaje się być pakiet rolnictwo ekologiczne.

Realizacja płatności rolnośrodowiskowych w województwie warmińsko-mazurskim

Ze względu na unikatowe w skali kraju walory przyrodnicze Warmii i Mazur region został wyznaczony jako pilotażowy do wdrożenia programu rolnośrodowiskowego już w okresie przedakcesyjnym. W latach 2001–2002, w ramach PHARE 99 przystąpiły do jego realizacji 203 gospodarstwa, a obszar objęty wsparciem wyniósł 9419,1 ha. W 2003 r. w ramach Działania 5 Programu Operacyjnego SAPARD w województwie warmińsko-mazurskim do programu rolnośrodowiskowego przystąpiło 200 kolejnych gospodarstw rolnych, a powierzchnia jego realizacji wyniosła ok. 6000 ha (Niewęglowska 2003, Brodzińska 2012).



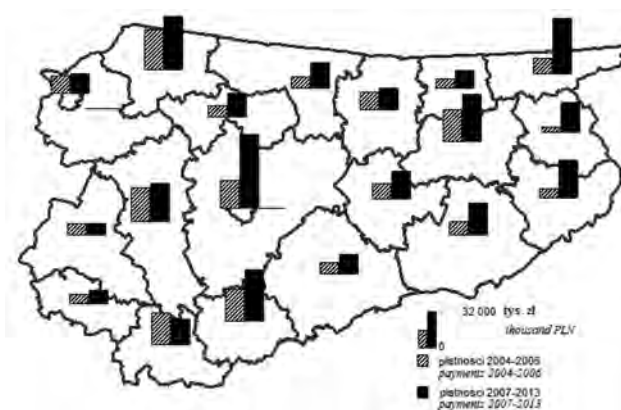
Ryc. 4. Średnia wysokość wypłaconych środków w ramach działania „Program rolnośrodowiskowy” (PROW 2007–2013 – wg stanu na dzień 31 grudnia 2012 r.).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

The average amount of funds paid under the Agri-environment program (RDP 2007–2013, as of 31 December 2012).

Source: own elaboration based on the Ministry of Agriculture and Rural Development.

Średnia płatność rolnośrodowiskowa na jednego beneficjenta w województwie warmińsko-mazurskim była na poziomie 53,2 tys. zł, przy średniej krajowej 30,5 tys. zł. Najwyższe średnie płatności realizowały Biura Powiatowe: Mrągowo (71,9 tys. zł), Kętrzyn (69,2 tys. zł) i Elbląg (60,7 tys. zł), w których jednocześnie do pakietów rolnośrodowiskowych przystąpiło najmniej rolników. Najniższe średnie płatności w regionie dotychczas zrealizowało Biuro Powiatowe Nowe Miasto Lubawskie (25,5 tys. zł) oraz Iława (28,2 tys. zł), przy czym rolnicy tych powiatów wykazali się już wyższą aktywnością (>320 beneficjentów).



Ryc. 5. Zrealizowane płatności w ramach działania „Program rolnośrodowiskowy” (PROW 2007–2013 – wg stanu na dzień 31 grudnia 2012 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Payments effected under the Agri-environment program (RDP 2007–2013, as of 31 December 2012)

Source: own elaboration based on the Ministry of Agriculture and Rural Development.

Zgodnie z Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 20 lipca 2004 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich (Dz. U. nr 174, poz. 1809 z późn. zm.) na terenie kraju wyodrębniono 69 wydzielonych geograficznie stref priorytetowych, w których występowały określone problemy środowiskowe lub które posiadały wysokie walory przyrodnicze. Wyodrębniono cztery Obszary Przyrodniczo Wrażliwe oraz 65 priorytetowych jednostek fizjograficznych. W województwie warmińsko-mazurskim strefy priorytetowe obejmowały: Wielkie Jeziora Mazurskie wraz z Mazurskim Parkiem Krajobrazowym, Obszar Pilotażowy Szczytno-Nidzica, Park Krajobrazowy Wysoczyzny Elbląskiej i w regionie podlaskim strefy: Pojezierna, Zachodnia, Wschodnia, Hajnowska i Południowa (Dolina Bugu). Na obszarze Warmii i Mazur w strefach priorytetowych znajdowało się 335,5 tys. ha użytków rolnych, zlokalizowanych w dziewięciu powiatach. Powiaty całkowicie położone w obrębie stref priorytetowych to: mrągowski, giżycki, nidzicki i szczy-

cieński, a częściowo – elbląski, braniewski, kętrzyński, węgorzewski i piski (Brodzińska 2012, s. 74). W ramach PROW 2004–2006 wszystkie warianty programów rolnośrodowiskowych były realizowane wyłącznie w obrębie stref priorytetowych, poza obszarami priorytetowymi na terenie Polski realizowano tylko cztery. Zgodnie z wytycznymi PROW 2007–2013 zniesiono ograniczenia wynikające ze stref priorytetowych. Wybrane przez beneficjenta pakiety mogą być realizowane na terenie całego kraju.

Tabela 4. Wybrane elementy oceny udziału gospodarstw rolnych w działaniu "Program rolnośrodowiskowy" w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2007–2012.

Biuro Powiatowe	Liczba zobowiązań 2004–2006	Liczba zobowiązań 2007–2013	Łącznie liczba beneficjentów w 2007–2012	Kwota płatności zobowiązań 2004–2006 (tys. zł)	Kwota płatności zobowiązań 2007–2013 (tys. zł)	Kwota płatności ogółem 2007–2013 (tys. zł)	Średnia płatność na 1 beneficjenta (zł)	Płatność (zł/km ²)
BP Bartoszyce	52	269	321	4 807	11 489	16 295	50 764	12 468
BP Braniewo	235	588	823	17 244	22 160	39 405	47 879	32 783
BP Działdowo	321	449	770	13 640	11 257	24 897	32 334	26 097
BP Elbląg	105	166	271	7 405	9 053	16 458	60 732	11 623
BP Elk	90	422	512	4 145	16 847	20 992	41 000	18 861
BP Giżycko	229	468	697	13 465	19 947	33 412	47 937	29 832
BP Goldap	169	509	678	6 880	23 551	30 432	44 885	39 419
BP Iława	169	199	368	5 266	5 108	10 375	28 192	7 491
BP Kętrzyn	107	146	253	7 957	9 542	17 499	69 167	14 426
BP Lidzbark Warmiński	78	271	349	5 234	10 389	15 623	44 765	16 890
BP Mrągowo	91	184	275	7 325	12 457	19 782	71 936	18 575
BP Nidzica	196	412	608	14 190	21 829	36 020	59 243	37 482
BP Nowe Miasto Lubawskie	139	289	428	4 512	6 398	10 909	25 489	15 719
BP Olecko	47	248	295	2 426	12 582	15 008	50 875	17 172
BP Olsztyn	155	648	803	12 337	31 505	43 841	54 597	15 453
BP Ostróda	126	389	515	14 597	16 419	31 016	60 225	17 563
BP Pisz	131	446	577	5 768	14 152	19 921	34 525	11 223
BP Szczytno	70	287	357	5 184	8 500	13 685	38 333	7 080
BP Węgorzewo	69	185	254	4 661	7 924	12 584	49 545	18 159
Razem	2579	6575	9154	157 045	271 109	428 154	46 772	17 836

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych MRiRW i GUS.

Rolnicy regionu wykazali się różną aktywnością w podejmowaniu działań na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego (ryc. 5). Na aktywność beneficjentów oraz zrealizowane płatności nie miały wpływu wydzielane strefy priorytetowe. Najwyższe płatności zostały zrealizowane w powiatach: olsztyńskim, giżyckim, braniewskim i gołdapskim, przy czym w trzech z nich (oprócz gołdapskiego) było najwięcej beneficjentów, którzy przystąpili do realizacji zadań rolnośrodowiskowych. Wysokie kwoty zrealizowanych płatności (np. Biuro Powiatowe Olsztyn) wynikają również z faktu, że rolnicy składają wnioski do biura powiatowego ARiMR terytorialnie związanego z siedzibą gospodarstwa, a nie lokalizacją gruntów rolnych.

Warto również podkreślić, iż beneficjenci mogli jednocześnie korzystać z kilku wariantów, zyskując w ten sposób wyższą kwotę dofinansowania w ramach płatności rolnośrodowiskowych. Zarówno w latach 2004–2006, jak i w perspektywie finansowej 2007–2013 rolnik mógł uzyskać płatność za wdrożenie od jednego do maksymalnie trzech pakietów (z możliwością zastosowania wszystkich wynikających z nich wariantów i opcji), a w przypadku wdrażania więcej niż jednego pakietu obowiązywały ściśle określone zasady ich łączenia (Rudnicki 2010, s. 164). W tabeli 4 pokazano również wysokość płatności rolnośrodowiskowych na 1 km² w poszczególnych powiatach. Warto podkreślić, że część wariantów w ramach pakietów rolnośrodowiskowych jest realizowana na pozostałych gruntach niestanowiących użytków rolnych (np. nieużytki, tereny zadrzewione).

Średnia płatność w analizowanym okresie na 1 km² w województwie wyniosła 17 836 zł i była zróżnicowana od 7 tys. zł w powiecie szczycieńskim do 39 tys. zł w powiecie gołdapskim.

Wnioski

Zainteresowanie wśród rolników programami rolnośrodowiskowymi jest składową wielu czynników. Do głównych należy zaliczyć stawki dopłat w ramach danego pakietu rolnośrodowiskowego oraz zakres wymogów i ograniczeń, jakie muszą być spełnione w danym wariancie. Stawki płatności rolnośrodowiskowych są zróżnicowane i najbardziej popularne kształtują się na poziomie od 260 zł/ha do 1800 zł/ha.

W ramach działań mających na celu poprawę stanu środowiska przyrodniczego i dobrostanu zwierząt można łączyć poszczególne warianty w ramach różnych pakietów, zyskując tym samym wyższe płatności do 1 ha. Na podstawie przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że beneficjenci województwa warmińsko-mazurskiego wykazali się dużą aktywnością w podejmowaniu działań na rzecz ochrony środowiska naturalnego w ramach prowadzonej gospodarki rolnej. Wyraźnie widać większą aktywność we wdrażaniu pakietów rolnośrodowiskowych w perspektywie finansowej 2007–2013. Zobowiązania podjęte w ramach PROW 2004–2006, które obciążały PROW 2007–2013, stanowiły około 30%. Wynika to przede wszystkim z krótkiego okresu pierwszej perspektywy finansowej w Polsce oraz zawężenia możliwości realizowania programu rolnośrodowiskowego bez ograniczeń wyłącznie w wydzielonych strefach priorytetowych. Zróżnicowana jest rów-

niez średnia płatność na jednego beneficjenta – w powiatach kętrzyńskim, mławskim i elbląskim wyniosła powyżej 60 tys. zł. Wysokie płatności związane są z bardzo korzystną strukturą obszarową gospodarstw rolnych w regionie Warmii i Mazur, szczególnie na terenach z dużym udziałem gruntów należących do byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych.

W województwie warmińsko-mazurskim występuje bardzo dużo obszarów cennych przyrodniczo. Szczególnie pas środkowy i wschodnia część regionu w znacznym stopniu objęte są prawnymi formami ochrony przyrody. W analizowanym regionie nie można jednoznacznie stwierdzić, że na obszarach cennych przyrodniczo zaobserwowano większą liczbę beneficjentów czy wyższe kwoty zrealizowanych płatności rolnośrodowiskowych. Najistotniejszym czynnikiem w wyborze konkretnych wariantów rolnośrodowiskowych wydaje się być wysokość stawek płatności rolnośrodowiskowych. Wysoka aktywność w podejmowaniu działań na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego może świadczyć o dużej i ciągle rosnącej świadomości ekologicznej wśród mieszkańców ludności rolniczej. Powszeczny jest również fakt, zgodny z prawem polskim i unijnym, iż rolnicy aplikują o dopłaty rolnośrodowiskowe według miejsca zamieszkania lub siedziby gospodarstwa, co nie jest jednoznaczne z lokalizacją gruntów, na których pakiety są realizowane.

Brak dostępu do pełnych danych i niezakończony okres finansowania 2007–2013 utrudnia szczegółową analizę uwarunkowań mających decydujący wpływ na podejmowanie działań rolnośrodowiskowych w regionie.

Literatura

- Brodzińska K., 2007, *Realizacja programu rolnośrodowiskowego w województwie warmińsko-mazurskim*, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, 7, 2a (27), s. 71–81.
- Brodzińska K., 2009, *Kierunki i perspektywy rozwoju programu rolnośrodowiskowego w Polsce po 2013 roku*, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, 9, 3 (27), s. 5–18.
- Brodzińska K., 2012, *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] Z. Brodziński (red.), *Stan obecny i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim do 2020 roku*, Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 53–78.
- Bułkowska M., Chmurzyńska K., 2011, *State Policy towards Rural Areas – Targets and Target Implementation*, Rural Development 2011. The fifth international scientific conference, Aleksandras Stulginskis University, Kaunas, 5, 1, s. 84–91.
- Cymerman R., Gwiazdzińska M., 2003, *Rozwój przestrzenny obszarów wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim*, Zeszyty naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, 464, Wrocław.

- Kamiński J., Konert A., 2009, *Wykorzystanie programu rolnośrodowiskowego w ochronie różnorodności botanicznej łąk w pierwszych latach jego realizacji na przykładzie powiatu Grajewo*, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, 9, 2 (26), s. 83–95.
- Kołodziejczak A., Rudnicki R., 2012, *Instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej ukierunkowane na poprawę środowiska przyrodniczego a planowanie przestrzenne rolnictwa*, Olsztyn, Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum, 11(2), s.117–133.
- Kurowska K., 2013, *Tendencje zmian w rozwoju obszaru wiejskich*, [w:] K. Kurowska (red.), *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, Olsztyn, s. 86–98.
- Michałowski K., Wiśniewski E., 2010, *Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego*, [w:] R. Rudnicki (red.), *Seria: Studia i Prace z Geografii i Geologii*, 7, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s.162–169.
- Niewęglowska G., 2003, *Polski Program Rolnośrodowiskowy na tle programów Unii Europejskiej*, IERiGŻ, Komunikaty, raporty, ekspertyzy, 490, Warszawa.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Przegląd Obszarów Wiejskich UE*, Magazyn Europejskiej Sieci na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, Nr 3, 2010.
- Rocznik Statystyczny Województwa*, 2012, Główny Urząd Statystyczny. Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województwa Warmińsko-Mazurskiego*, 2012, Urząd Statystyczny w Olsztynie.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 lipca 2004 r. *w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich* (Dz. U. nr 174, poz. 1809 z późn. zm.).
- Rudnicki R., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania funduszy Unii Europejskiej przez gospodarstwa rolne w Polsce*, *Seria: Studia i Prace z Geografii i Geologii*, 17, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rudnicki R., Hoffmann R., 2012, *Renty strukturalne jako instrument modernizacji polskiego rolnictwa – próba oceny*, *Barometr Regionalny. Analizy i prognozy*, 4 (30), Zamość, s. 7–16.
- Świdarska A., 2009, *Programy rolnośrodowiskowe szansą na pełniejszą ochronę różnorodności biologicznej i krajobrazowej obszaru polskiej wsi*, (www.ekoportal.gov.pl/ 24.08.2013 r.)
- Upite I., Pilvere I., 2011, *The UE Common Agricultural Policy Implementation in Latvia*, *Rural Development 2011. The fifth international scientific conference*. Aleksandras Stulginskis University, Kaunas, 5, 1, s. 261–267.



Summary

This study analyzes agri-environment measures implemented under the Rural Development Program 2007-2013 whose beneficiaries became entitled to agri-environment payments under contracts signed in 2004-2006 or joined the program in the current programming period. The aim of this paper is to identify the most common activities undertaken by farmers to improve the environment in Warmia and Mazury, which is a typically agricultural region. It stands out in the country for higher than average natural values with a significant degree of naturalness. On the basis of payments made to the district offices in Warmia and Mazury, the activity of farmers in various districts, and the average payment per one beneficiary were determined. The analysis of the spatial diversity of agrienvironmental payments considered the following factors promoting agrienvironment: the presence of protected areas and usefulness for agricultural production (the indexation rate of agricultural production area). The analysis relied on data supplied by the Department of Direct Payments of the Ministry of Agriculture and Rural Development as of 31 December 2012.





Marcin FELTYNOWSKI
Uniwersytet Łódzki
Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska
ul. Rewolucji 1905r. nr 39
90-214 Łódź
marcinf@uni.lodz.pl.

Planowanie miejscowe a użytkowanie terenów w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego

Local planning and land use in selected rural areas of the Łódzkie Voivodship

Zarys treści: Opracowanie poświęcone jest zagadnieniom związanym z planowaniem przestrzennym oraz użytkowaniem terenów w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego. Wykorzystanie danych pochodzących z zasobów ministerialnych oraz danych Urban Atlas umożliwiło wskazanie tych jednostek wiejskich, które posiadają wysoki wskaźnik pokrycia planami miejscowymi oraz użytkowania terenu. Jest to szczególnie ważne w przypadku gmin zlokalizowanych w sąsiedztwie miast, ponieważ są one narażone na antropopresję. Narzędziem w działaniach związanych z utrzymaniem ład przestrzennego są instrumenty planowania przestrzennego, do których należą miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. To właśnie na obszarach intensywnie użytkowanych przez człowieka instrumenty te pozwalają na regulowanie zachowań ludzi. Jest to szczególnie ważne na terenach wiejskich, które w ostatnim czasie podlegają intensywnym przekształceniom.

Słowa kluczowe: planowanie przestrzenne, obszary wiejskie, użytkowanie terenów, Urban Atlas.

Wprowadzenie

Planowanie przestrzenne stanowi jeden z głównych elementów zarządzania jednostką terytorialną. Proces planowania przestrzennego jest bardzo złożony, a jego efektem w gminach są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (mpzp). Pozwalają one na kontrolę zachowań inwestycyjnych w gminie, stając się podstawą egzekwowania prawa związanego z gabarytami, wyglądem oraz funkcjami powstającej zabudowy. Plany miejscowe na obszarach wiejskich stanowią również podstawę ochrony wartości wysoko cenionych, za które należy uznać walory środowiska oraz krajobraz. Ma to szczególne znaczenie w gminach wiejskich graniczących z miastami narażonymi na antropopresję oraz wzmożony ruch inwestycyjny.



Wpływ jednostek miejskich na otaczające je obszary wiejskie przyjmuje postać żywiolowego urbanizowania wsi oraz obszarów powiązanych, powodując ich degradację, co wpływa też negatywnie na sferę społeczną, kulturową, gospodarczą, środowiskową oraz na budowane przez te elementy poczucie tożsamości (Heffner 2008, Wójcik 2012). U podstaw tych procesów leży również fakt, że bliskość metropolii w pełni pozwala na korzystanie z istniejącego potencjału usług, m.in. dzięki rozwojowi transportu indywidualnego i publicznego (Strzelecki i Holcel 2008). Przemiany na tych terenach są więc często wynikiem dość dobrego zaplecza infrastrukturalnego oraz bliskości walorów środowiskowych, przyciągających ludność miast (Bański 2005). Urbanizacja na obszarach wiejskich przylegających do miast wynika również z zasięgu oddziaływania aglomeracji miejsko-przemysłowej. Procesy te widoczne są również na obszarach otaczających Łódź (Wójcik 2004, Feltynowski 2010b), co wiąże się z koniecznością monitoringu i ewaluacji przemian zachodzących na obszarach podmiejskich.

Należy zadać sobie pytanie, jakie jest zróżnicowanie polityki przestrzennej prowadzonej w gminach wiejskich oraz czy występują różnice w zakresie stosowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego w gminach wiejskich graniczących z miastami i pozostałymi jednostkami tego typu. Podejście takie staje się ważne z punktu widzenia analiz regionalnych oraz zróżnicowania przestrzennego na obszarach wiejskich. Procesy planowania przestrzennego nierozzerwalnie związane są z koniecznością uwzględnienia aspektów społeczno-gospodarczych, środowiskowych oraz kulturowych, co wymusza również konsultacje społeczne, aby przyszłe działania władz przebiegały bezkonfliktowo i były popierane przez społeczność lokalną. Takie możliwości działania dają plany miejscowe oraz procedury związane z ich opracowywaniem. Wynika to z przepisów prawa wprowadzonych ustawami określającymi reguły prowadzenia polityki przestrzennej na wszystkich szczeblach podziału administracyjnego kraju. Plany miejscowe powinny być jednocześnie odpowiedzią na potrzeby wynikające z obecnego oraz przyszłego zagospodarowania i użytkowania terenu. Nowe technologie, wykorzystywane coraz częściej w analizach powierzchni Ziemi, pozwalają na wskazanie obecnego oraz modelowanie przyszłego wykorzystania terenów przez człowieka. Jest to szczególnie ważne na terenach wiejskich, gdzie ochronie powinny podlegać walory krajobrazowe, jak również należy zadbać o ład przestrzenny i równowagę rozwoju tych jednostek terytorialnych.

System planowania przestrzennego w gminie

Przepisy z zakresu planowania przestrzennego funkcjonujące obecnie na terenie naszego kraju pochodzą z 2003 r. i określone zostały w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.). Szczeble planowania przestrzennego obejmują poziom krajowy, wojewódzki i gminny. Powiaty nie posiadają kompetencji w zakresie planowania przestrzennego, co wynika z genezy systemu planowania. W nowej rzeczywistości po transformacji ustrojowej w 1990 r., opracowano i wdrożono ustawę o zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 1994 nr 89 poz. 415, z późn. zm.). W tym czasie, tj. w 1994 r. w podziale administracyjnym kraju nie funkcjonowały powiaty. Dodat-

kowo w trakcie tworzenia ustawy z 2003 r. nie chciano powielać kompetencji pomiędzy szczeblami planowania przestrzennego, co doprowadziło do wyłączenia szczebla powiatowego z obligatoryjnego opracowywania dokumentów związanych z lokalną polityką przestrzenną.

System planowania przestrzennego, który wykształcił się w latach 90. poprzedniego stulecia, promuje gminy jako podstawowe jednostki odpowiedzialne za planowanie przestrzenne w naszym kraju. Właśnie na szczeblu gminnym opracowywane są akty prawa miejscowego bezpośrednio związane z gospodarowaniem przestrzenią. Żaden inny szczebel planistyczny nie posiada takich uprawnień, co świadczy o tym, że przed władzami lokalnymi stoją wyzwania związane z zagospodarowaniem przestrzeni polskich miast i wsi.

Negatywnym elementem polskiego systemu planowania przestrzennego na poziomie gminy jest fakt, że zrezygnowano z obligatoryjnych dokumentów, które w poprzednim systemie pozwalały na opracowanie dokumentu o charakterze prawa miejscowego dla całej gminy. Wymuszało to w konsekwencji wdrażanie kompleksowej wizji rozwoju przestrzennego w granicach administracyjnych gminy. Zmiany systemowe przełomu lat 80. i 90. XX w. oraz nowe prawo w zakresie planowania przestrzennego doprowadziły do tego, że obligatoryjny dokument, którym jest studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jest jedynie dokumentem kierownictwa wewnętrznego. Oznacza to, że jego zapisami powinni kierować się urzędnicy oraz podmioty podległe jednostce samorządowej. Tego rodzaju rozwiązania spowodowały chaos w przestrzeni gmin oraz wprowadziły większą swobodę w zagospodarowaniu przestrzeni, co nie zawsze zgodne jest z interesem ogółu społeczeństwa.

Zmiana przepisów spowodowała konieczność wprowadzenia nowych dokumentów związanych z planowaniem przestrzennym. Decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu stały się alternatywą dla planów miejscowych oraz namiastką wymogów, jakie stawiają dokumenty o wyższym stopniu szczegółowości – miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Decyzje poprzez brak wymogu ich zgodności ze studium uwarunkowań mogą stać się podstawą do niezgodności i sprzeczności w sferze polityki przestrzennej na terenie gminy (Nowak 2012a, b).

Ważnym elementem systemu planowania przestrzennego w gminie jest również upowszechnienie pewnych etapów procedury planistycznej. W przypadku planów miejscowych procedura została opisana w artykule 17 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Wskazane zostały tam również etapy odbywania konsultacji społecznych. Natomiast w przypadku decyzji procedura informowania o możliwych zmianach w strukturze przestrzeni nie jest tak szczegółowo opisana, przez co proces uspołecznienia tego elementu planowania może wpływać negatywnie na sposób jej zagospodarowania.

Różnice widoczne są również w procesie upowszechniania treści decyzji i planów miejscowych. W przypadku planów miejscowych powinny znaleźć one swoje miejsce w Biuletynie Informacji Publicznej, dzięki czemu społeczność lokalna ma możliwość zapoznania się z ich treścią. Dodatkowo publikowane są w dziennikach urzędowych województw, które są coraz częściej dostępne w wersji elektro-

niczej. W przypadku województwa łódzkiego informacje takie dostępne są na stronie Elektronicznego Dziennika Urzędowego Województwa Łódzkiego¹, a udostępnione dzienniki obejmują okres od stycznia 2009 r. Kolejny etap w upowszechnianiu treści planów zagospodarowania przestrzennego gmin powinny stanowić geoportale gminne, które oprócz treści w sposób interaktywny wizualizują zawartość planów miejscowych. W przypadku województwa łódzkiego tylko nieliczne gminy posiadają takie geoportale. Należy również podkreślić, że praktyka ta jest bardzo rzadko stosowana w gminach wiejskich.

W odniesieniu do decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu nie ma obowiązku upowszechniania informacji na ich temat. Jest to również związane z faktem, że decyzje te wydawane są na wniosek inwestora (Artykuł 52 i kolejne, Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.), co skutkuje tym, że postępowanie administracyjne w sprawie decyzji zawiera dane osobowe, które zgodnie z polskim prawem nie mogą być upowszechniane. Jedynym obowiązkiem podmiotów wydających decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu jest konieczność prowadzenia rejestru decyzji (Artykuł 57 ust. 1–3 i artykuł 67, Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.).

Powstała alternatywa dla planów miejscowych pozwala pomijać kompleksowe dokumenty związane z obszarem planowania przestrzennego. Wpływa to również na inne sfery życia w przestrzeni gmin, co skutkuje często nieodwracalnymi zmianami w życiu społeczno-gospodarczym czy w sferze środowiskowej. Może prowadzić również do negatywnych przekształceń w krajobrazie wiejskim w związku z rozlewaniem się miast, których mieszkańcy osiedlają się na terenach wiejskich, przekształcając nieodwracalnie ich krajobraz.

Materiały i metody badawcze

Dzięki prowadzonym corocznie przez Główny Urząd Statystyczny badaniom możliwe jest określenie pokrycia planami miejscowymi wszystkich gmin w Polsce. Wykonanie badań przy pomocy arkuszy sprawozdawczych *PP-1 Planowanie przestrzenne w gminie* zlecane jest przez Ministerstwo Transportu, Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa²². Z punktu widzenia zmian, jakie zachodzą w planowaniu przestrzennym oraz w sferze dostępnych technologii upowszechniania danych, należy uznać, że arkusze sprawozdawcze nie obejmują treści dotyczących technik wykorzystywanych przy opracowywaniu planów miejscowych oraz studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. Badania prowadzone na rzecz Ministerstwa Transportu, Gospodarki Przestrzennej i Mieszkalnictwa są jednolite, jednak w przyszłości powinny ulec zmianie z uwagi na realizację zapisów Dyrektywy INSPIRE (OJ L 108, 25.4.2007) i ustawy o infrastrukturze informacji przestrzennej (Dz. U. 2010 nr 76 poz. 489 z późn. zm.). W dokumentach tych wyraźnie zapisano, że kwestie związane z zagospodarowaniem przestrzeni powinny zostać włączone do elektronicznego zasobu danych dostępnego powszechnie w postaci geoportalu krajowego.

¹ Elektroniczny Dziennik Urzędowy Województwa Łódzkiego, <http://dziennik.lodzkie.eu>.

² Obecnie Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju

Dodatkowym elementem wykorzystanym w badaniu są informacje pozyskane z opracowania Urban Atlas, które dostarcza porównywalnych danych na temat wykorzystania gruntów w krajach Unii Europejskiej na obszarach miejskich, których liczba ludności przekracza 100 tysięcy mieszkańców. Zbieranie danych na temat wykorzystania gruntów możliwe jest dzięki współpracy Komisji Europejskiej i Europejskiej Agencji Kosmicznej. Instytucje te prowadzą Globalny Monitoring Środowiska i Bezpieczeństwa (ang. *Global Monitoring for Environment and Security* GMES). Urban Atlas został stworzony w celu wypełnienia luki w zakresie wiedzy o wykorzystaniu gruntów, ponieważ to dane o zagospodarowaniu przestrzennym wraz z danymi społeczno-gospodarczymi dają pełny obraz na temat rozwoju obszarów miast europejskich. Dane Atlasu mają dużą dokładność, a ich rozdzielczość jest sto razy większa od rozdzielczości proponowanej w ramach projektu CORINE Land Cover realizowanego przez Europejską Agencję Środowiska (EEA).

Dzięki dostępności obu typów informacji możliwe jest porównanie udziału powierzchni objętej miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego z rzeczywistym pokryciem terenu przez różne formy użytkowania gruntu związane z antropopresją na tereny wiejskie. Ważny elementem jest wskazanie korelacji pomiędzy powierzchnią gmin posiadającą plany miejscowe a procentem wykorzystania gruntów w działalności społeczno-gospodarczej człowieka.

Do celów opracowania wykorzystano dane dotyczące powierzchni objętej planami miejscowymi pochodzące z 2011 r., natomiast dane z Urban Atlas zostały opracowane dla roku 2009. O ile w przypadku danych odnoszących się do mpzp można mówić o kompletnej informacji dla całej Polski, to dane pokrycia terenu zostały zebrane jedynie dla dwudziestu ośmiu miast wraz z otaczającym je obszarem. Dane dla Łodzi obejmują również trzydzieści najbliższych gmin, z których dziewiętnaście to gminy wiejskie, pięć miejsko-wiejskich oraz sześć miast, co w konsekwencji obejmuje obszar 2856,74 km² (ryc. 1).

Dane wykorzystane w dalszych analizach odnoszą się jedynie do gmin wiejskich. W zbiorach danych pominięte zostały tereny, które nie odznaczają się wysokim stopniem przekształceń związanych z ingerencją człowieka, tj. wody, lasy oraz zieleń, tereny rolnicze, tereny podmokłe oraz tereny, dla których nie określono sposobu użytkowania. Pozostałe obszary zostały uwzględnione w analizach jako mające istotny wpływ na gospodarowanie przestrzenią na terenach wiejskich. W ich skład weszły – zgodnie z podziałem stosowanym w Urban Atlas – tereny zurbanizowane o różnej gęstości zabudowy, przemysłowe, związane z obsługą infrastruktury technicznej, drogowej oraz lotnisk, wszelkiego rodzaju budów oraz zabudowa punktowa.

Porównanie danych pozwoli na ocenę stopnia użytkowania terenów w gminach wiejskich otaczających Łódź oraz zarządzania przestrzenią poprzez uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Konfrontacja posiadanych powierzchni zajmowanej przez opracowania tworzące prawo miejscowe pozwala na wskazanie, czy gminy o najwyższej antropopresji i liczbie obszarów zagospodarowanych posiadają jednocześnie duży procent powierzchni gminy objęty planami.



Ryc. 1. Tereny objęte opracowaniem Urban Atlas z uwzględnieniem typów gmin
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urban Atlas dla obszaru Łodzi.

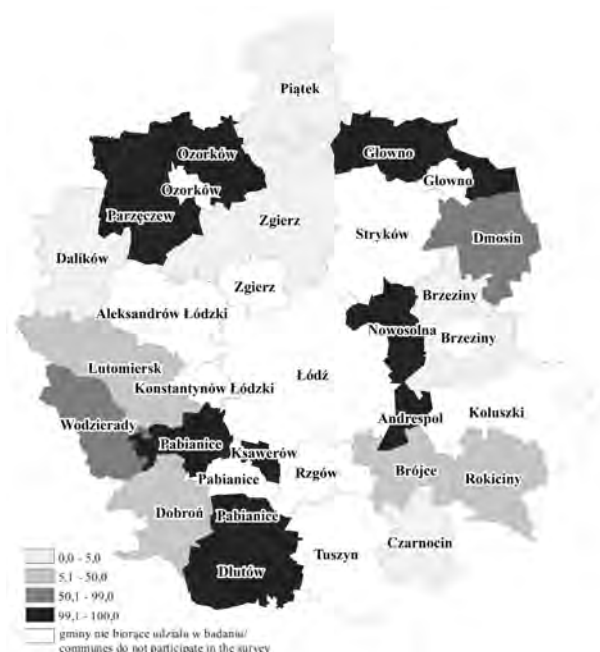
Areas in the Urban Atlas with types of communes

Source: own study based on data from the Urban Atlas for Łódź area.

Zróżnicowanie w zakresie planowania przestrzennego w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego

Analiza danych dotyczących pokrycia terenu planami zagospodarowania przestrzennego pozwala stwierdzić, że spośród dziewiętnastu badanych w 2011 r. jedynie gmina Piątek nie posiadała żadnego opracowanego planu zagospodarowania przestrzennego. W czterech spośród badanych gmin powierzchnia objęta planem miejscowym nie przekroczyła 5%. Były to gminy: Zgierz (5%), Brzeziny (3,6%), Czarnocin (2,1%) i Dalików (1,8%). Ważną informacją jest fakt, że gminy te w odniesieniu do analizowanego terenu stanowią obszary peryferyjne, jedynie gmina Zgierz graniczy z Łodzią (ryc. 2).

Kolejną grupę stanowią gminy, w których plany miejscowe zajmują od 5,1 do 50% powierzchni. Gmina Dobroń jako jedyna w tej grupie posiada wskaźnik na poziomie niższym od 10% (9,1%). W gminach Rokiciny i Brójce wskaźnik ten oszacowany został odpowiednio na poziomie: 13,5% i 15,5%, a w gminie Lutomiersk na poziomie 24,8%.



Ryc. 2. Odsetek powierzchni gminy posiadający mpzp na koniec 2011 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS BDL oraz badania *Planowanie przestrzenne w gminie*.

Percentage area of communes with land-use plan at the end of 2011

Source: own calculations based on CSO LDB data and 'Spatial planning in the communes' study.

Pozostałe gminy biorące udział w badaniu odznaczają się znacznie wyższymi wartościami wskaźników, które przekraczają 80% pokrycia planami miejscowymi – w gminie Dmosin wskaźnik ten wynosił 83,8%, natomiast w gminie Wodzierady 92,8%.

W ostatniej grupie znalazło się osiem gmin, w których procent pokrycia planami zagospodarowania przestrzennego na koniec 2011 r. był wyższy od 99%. Pięć z nich posiada plany miejscowe dla całej powierzchni i należą do nich: Głowno, Ksawerów, Nowosolna, Pabianice i Parzęczew. W gminach Andrespol i Ozorków plany miejscowe obejmowały 99,8% ich powierzchni, natomiast gmina Dłutów charakteryzowała się wskaźnikiem o wartości 99,1%.

Należy uznać, że analizowany obszar obejmuje jedynie niewielki odsetek gmin wiejskich z obszaru województwa łódzkiego (14,3%). Jednak w grupie tej znajdują się jednostki, które zdecydowały się nie wykorzystywać w polityce przestrzennej planów miejscowych, jak i takie, gdzie polityka kształtowana jest wyłącznie przez prawo miejscowe. W przypadku analizowanych obszarów ważnym elementem staje się dbanie przez władze gmin wiejskich o niwelowanie i zapobieganie negatywnym skutkom rozlewania się miast, które także są częścią analizowanego

obszaru. Proces ten często prowadzi do chaosu w przestrzeni obszarów znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie miast. Narastają również dysproporcje rozwojowe związane w szczególności z niedorozwojem infrastruktury technicznej oraz usług lokalnych. Na obszarach pozbawionych planów miejscowych może dochodzić również do zaburzenia ładu przestrzennego i dewastacji krajobrazu poprzez zmianę charakteru zabudowy (Brzeziński 2010, 2011, Feltynowski 2010a, Lisowski i Grochowski 2007, Zuziak 2005).

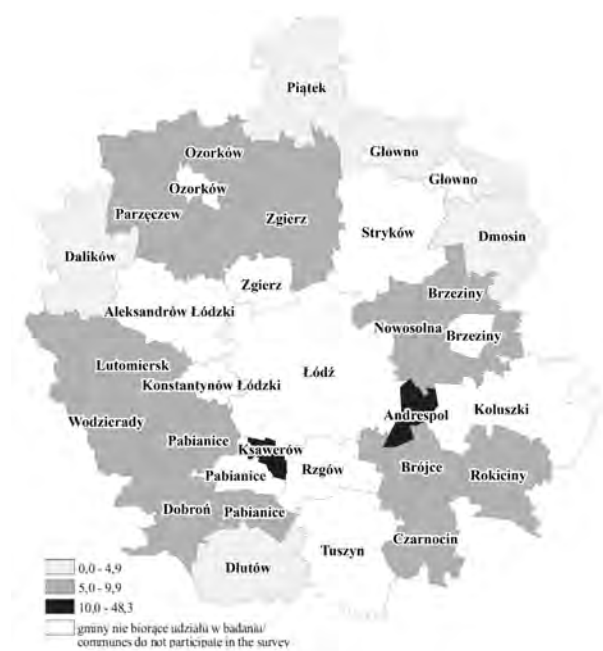
W dalszej części analizy ustalono zakres użytkowania gruntów w gminach objętych badaniem. W konsekwencji tego możliwe było dokonanie oceny powierzchni gminy, która przeznaczona jest pod tereny: zurbanizowane, przemysłowe, związane z obsługą infrastruktury technicznej, drogowej oraz lotnisk, wszelkiego rodzaju budów oraz zabudowa punktowa. Następnym krokiem badania było określenie wskaźnika struktury użytkowania terenów przekształconych przez działalność człowieka w odniesieniu do powierzchni całej jednostki terytorialnej.

Należy uznać, że średni procent przekształceń na terenie analizowanych dziewiętnastu gmin wiejskich wynosi 9,1%. Jedynie trzy gminy przekroczyły tę wartość: Nowosolna (9,2%), Andrespol (29,6%) i Ksawerów (38%). Posiadały one plany zagospodarowania przestrzennego dla obszaru powyżej 99% powierzchni gminy. Zapewne ważnym elementem wpływającym zarówno na poziom użytkowania gruntów, jak również na posiadanie tak dużej powierzchni gminy objętej planami miał fakt, że gminy te graniczą bezpośrednio z Łodzią i są narażone na oddziaływanie stolicy regionu na sposób zagospodarowania terenu w ich granicach (ryc. 3).

Należy podkreślić, że wszystkie gminy, które posiadały poziom użytkowania terenu wynoszący poniżej 5%, położone były na peryferiach analizowanego obszaru. Są to gminy: Piątek (4%), Dalików (4,1%), Głowno (4,4%), Dłutów (4,5%) i Dmosin (4,9%). Gminy Piątek i Dalików należały do grupy o bardzo niskim poziomie pokrycia planami miejscowymi, natomiast pozostałe charakteryzowały się wysokim, ponad 80%, pokryciem terenu miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.

Najliczniejszą grupę pod względem stopnia użytkowania terenów związanego z oddziaływaniem człowieka, stanowiły jednostki charakteryzujące się wskaźnikiem na poziomie od 5 do 10%. W grupie tej znalazło się dwanaście gmin, wśród których: Wodzierady, Ozorków, Pabianice, Parzęczew i Nowosolna posiadały pokrycie planami zagospodarowania przestrzennego na poziomie wyższym od 92% powierzchni gminy.

Ostatnią klasę stanowią gminy o największym wykorzystaniu terenów pod funkcje związane z działalnością człowieka. Są to Andrespol i Ksawerów – najmniejsze pod względem powierzchni w grupie badanych gmin i zlokalizowane przy granicy Łodzi. W przypadku Ksawerowa można mówić również o presji wynikającej z oddziaływania na jego obszary Pabianic, z którymi również graniczy. W Andrespolu użytkowanie terenów pod funkcje związane z działalnością człowieka wynosi 29,6% powierzchni, natomiast w Ksawerowie aż 38%. Należy podkreślić, że polityka przestrzenna w tych gminach prowadzona jest w oparciu o miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które w przypadku Andrespola zajmują 99,8% powierzchni, natomiast w Ksawerowie 100% powierzchni gminy.



Ryc. 3. Gminy według odsetka użytkowania terenów

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych *Urban Atlas*.

Communes by the percentage of land use

Source: own calculation based on data from *Urban Atlas*.

Podsumowanie

Zderzenie dwóch informacji powiązanych ze sferą planowania przestrzennego pozwala stwierdzić, że wśród dziewiętnastu badanych wiejskich gmin tylko jedna – gmina Piątek – prowadzi politykę przestrzenną w oparciu o studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu. Jest to o tyle dziwne, że przez teren gminy przebiega autostrada oraz znajduje się węzeł autostradowy, co powinno wpłynąć na posiadanie planów miejscowych w celu prowadzenia polityki przestrzennej.

W ponad połowie analizowanych gmin (52,6%) można mówić o świadomości władz lokalnych i skłanianiu się ku prowadzeniu polityki przestrzennej w oparciu o miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Jest to szczególnie ważne w przypadku gmin bezpośrednio graniczących z miastami. Te jednostki w większości przypadków posiadają również wysoki odsetek terenów przekształconych przez człowieka.

Analiza pozwoliła również określić poziom współczynnika korelacji pomiędzy odsetkiem terenów z planami miejscowymi a odsetkiem wykorzystania grun-

tów. Wskaźnik ten pozwolił określić relacje pomiędzy tymi miarami oraz siłę tego związku. Poziom wskaźnika korelacji wyniósł 0,369, co pokazuje, że w analizowanej grupie występuje słaba zależność między posiadaniem planów miejscowych dla dużej powierzchni gminy a terenem użytkowanym i przekształconym na potrzeby działalności człowieka.

Prezentowanej w artykule sytuacji w odniesieniu do gmin wiejskich nie można generalizować, ponieważ w województwie łódzkim jedynie 28,6% gmin posiada plany miejscowe dla powierzchni większej niż 80% gminy. W przypadku użytkowania terenów dane w postaci zagregowanej nie są dostępne dla obszaru całego kraju, dlatego też nie można wskazać jednoznacznie, jak wygląda sytuacja w kraju.

Należy podkreślić, że za wzrostem powierzchni użytkowanej i przekształconej przez człowieka powinna iść konieczność opracowywania planów miejscowych, które pozwoliłyby na kontrolę zachowań inwestorów oraz utrzymanie na tych terenach ładu przestrzennego, który jest podstawowym zadaniem stawianym przed gminami. W warunkach badania oznaczałoby to osiągnięcie wyższego wskaźnika korelacji pomiędzy analizowanymi wartościami.

Literatura

- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Brzeziński C., 2010, *Procesy suburbanizacji obszarów podmiejskich na przykładzie gmin powiatu pabianickiego. Zmiany przestrzenne*, Acta Universitatis Lodzianensis, 245, s. 169–177.
- Brzeziński C., 2011, *Procesy suburbanizacji terenów podmiejskich Łodzi na przykładzie gmin powiatu zgierskiego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 152, s. 37–47.
- Dyrektywa 2007/2/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 14 marca 2007 r. ustanawiająca infrastrukturę informacji przestrzennej we Wspólnocie Europejskiej INSPIRE, OJ L 108, 25.4.2007.
- Feltynowski M., 2010a, *Planowanie przestrzenne na obszarach wiejskich łódzkiego obszaru metropolitalnego a problem rozprzestrzeniania się miast (Spatial planning of rural areas of łódź metropolitan area and the problem of urban sprawl)*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 13, s. 111–121.
- Feltynowski M., 2010b, *Zagospodarowanie przestrzeni na obszarach wiejskich a proces rozlewania się miast*, [w:] M. J. Nowak, T. Skotarczak (red.), *Zarządzanie miastem. Studium ekonomiczne i organizacyjne*, Wydawnictwo Fachowe CeDeWu, Warszawa, s. 115–138.
- Heffner K., 2008, *Problematyka związana z procesami semiurbanizacji w woj. opolskim*, [w:] T. Markowski, Z. Strzelecki (red.), *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007–2013*, Studia KPZK PAN, T. CXIX, s. 57–71.
- Lisowski A., Grochowski M., 2007, *Procesy suburbanizacji uwarunkowania, formy i konsekwencje. Ekspertyzy do koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008–2033*, Warszawa, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego (maszynopis).

- Nowak M. J., 2012a, *Decyzje o warunkach zabudowy jako instrument zarządzania przestrzenią w podmiejskich gminach przygranicznych*, Samorząd Terytorialny, 10, s. 58–69.
- Nowak M. J., 2012b, *Decyzje o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu-instrument czy wyłącznie bariera rozwoju*, Studia Regionalne i Lokalne, 2, 48, s. 77–91.
- Strzelecki Z., Holcel A., 2008, *Tereny wiejskie Obszaru Metropolitalnego Miasta Warszawy*, [w:] T. Markowski, Z. Strzelecki (red.), *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007–2013*, Studia KPZK PAN, T. CXIX, s. 43–56.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 4 marca 2010 r. o infrastrukturze informacji przestrzennej, Dz. U. 2010 nr 76 poz. 489 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. o zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. 1994 nr 89 poz. 415, z późn. zm.
- Wójcik M., 2004, *Proces urbanizacji w zewnętrznej strefie regionu miejskiego Łodzi (przykład koluszkowsko-brzezińskiego pasma rozwojowego)*, [w:] A. Jewtuchowicz (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zuziak Z. K., 2005, *Strefa podmiejska w architekturze miasta. W stronę nowej architektury regionu miejskiego*, [w:] P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji*, Urbanista, 7 Warszawa, s. 17–32.

Summary

The study presents issues of land use planning and land use in selected rural communes of the Łódzkie Voivodship. In the study data from the Ministry of Infrastructure and Development resources and Urban Atlas publication. Data allowed to identify rural areas, which a high ratio of local plans and land use. This is particularly important in the case of communes located in the vicinity of cities, because these units are exposed to human pressure. The article presented the role of spatial planning instruments. The main instrument is the land-use plan. These instruments allow to control the way of land use heavily used by human activity. This is particularly important in rural areas, which have recently been subject to intense transformations. The article shows the significant role of new technologies, which are increasingly used in the analysis of space. It allows for an indication of the current and future land use. This is particularly important in rural areas where landscape should be protected, as well as spatial order and sustainable development.





Danuta WALKIEWICZ
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
danuta.walkiewicz@widzew.net

Przemiany wsi pod wpływem przemysłu na obszarze wiejskiej gminy Zgierz w województwie łódzkim – wybrane aspekty przestrzenne

Changes in the villages under influence of industry
in the rural commune of Zgierz in the Łódzkie Voivodship –
selected spatial aspects

Zarys treści: W artykule podjęto problem roli przemysłu na obszarach wiejskich w przekształceniach wsi w wiejskiej gminie Zgierz położonej w strefie podmiejskiej Łodzi. Przedstawiono ogólną charakterystykę sektora przemysłowego na tle lokalnych uwarunkowań jego rozwoju oraz wybrane aspekty jego oddziaływania na przestrzeń wiejską. Uwzględniono wpływ na środowisko przyrodnicze, zmiany form użytkowania ziemi i zagospodarowania wsi oraz przekształcenia krajobrazu wiejskiego.

Słowa kluczowe: przemysł, przemiany wsi, wiejska gmina Zgierz, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich.

Wprowadzenie

Głównym celem niniejszego opracowania jest przedstawienie przemysłu na obszarze wiejskiej gminy Zgierz i jego wpływu na wybrane aspekty przemian wsi.

Przemysł na terenach wiejskich nie jest zjawiskiem nowym. Już od rewolucji przemysłowej lokowano zakłady produkcyjne na obszarach pozamiejskich, a jeszcze wcześniej, w erze przedprzemysłowej, funkcjonowały w wielu wsiach warsztaty rzemieślnicze zaopatrujące lokalną ludność w potrzebne produkty. Przewagi lokalizacyjne dotyczyły przede wszystkim gałęzi i branż przemysłowych wykorzystujących miejscowe zasoby (Kostrowicki 1976). Należą do nich:

- przemysł wydobywczy, którego istotną cechą jest przymus lokalizacyjny w miejscu występowania surowców mineralnych (kopalnie, żwirownie itp.),
- przemysł materiałów budowlanych bazujący na lokalnych surowcach (np. cegielnie),
- przemysł drzewny związany z eksploatacją pobliskich lasów (tartaki);



- przemysł rolno-spożywczy przetwarzający miejscowe płody rolne (m.in. istniejące we wsiach włościańskich i wielkich majątkach ziemskich młyny, gorzelnie, olejarnie, rzeźnie, czy zakładane w XIX wieku w oparciu o uprawy buraka cukrowego cukrownie).

Tak więc od dawna niektóre wsie obok podstawowej funkcji rolniczej wyposażone były w pozarolnicze funkcje produkcyjne reprezentowane przez przedsiębiorstwa o lokalizacji surowcowej przymusowej lub związanej. Wpływ przemysłu na różne aspekty przemian (rozwoju) wsi jako problem badawczy rozwijany po II wojnie światowej w ramach geografii przemysłu dotyczył głównie terenów uprzemysławianych, gdzie pojawiły się wielkie inwestycje socjalistycznej industrializacji. Wspomnieć można m.in. kompleksowe badania w strefie oddziaływań zespołu górniczo-energetycznego „Bełchatów”, wykonane w łódzkim ośrodku geograficznym (*Zmiany w środowisku...* 1985). Rzadziej zajmowano się obszarami, na których funkcjonowały drobne zakłady wytwórcze. Spadek zainteresowania tymi zagadnieniami w latach 90. XX w. i na początku XXI w. wynikał m.in. ze zjawisk kryzysowych będących skutkiem transformacji systemowej i w efekcie spadku relatywnego znaczenia przemysłu i utraty jego uprzywilejowanej pozycji w gospodarce.

Prezentowane w niniejszym opracowaniu rozważania dotyczące wpływu przemysłu na wybrane aspekty przemian wsi mogą stanowić przyczynek do podjęcia szerszych i pogłębionych badań nad rolą przemysłu w rozwoju i przekształcaniach obszarów wiejskich. Wpisują się one w wątek badań nad przeobrażeniami obszarów wiejskich w Polsce podejmowanych przez geografów i przedstawicieli innych dyscyplin naukowych i poszukiwania skutecznych metod kreowania rozwoju lokalnego i regionalnego. W nawiązaniu do koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jako skuteczny sposób na zagospodarowanie nadwyżek siły roboczej na wsi i poprawę szeroko rozumianych warunków życia jej mieszkańców rekomendowany jest rozwój przedsiębiorczości (mikro, małych i średnich przedsiębiorstw) w sferze pozarolniczej (Kłodziński 2006, Kamińska 2004). Należy podkreślić, że wielofunkcyjny rozwój wsi stał się strategicznym celem formułowanym w dokumentach planistycznych na szczeblu krajowym, regionalnym, a także lokalnym (Zgliński 2001). Celowe zatem wydaje się podjęcie badań nad skalą, uwarunkowaniami i skutkami funkcjonowania przemysłu na terenach wiejskich. Ich rozpoznanie poprzez pogłębione studia, obok celów poznawczych, może mieć walory aplikacyjne dla zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym. Zakres oddziaływania przemysłu jest szeroki, dotyczy zarówno sfery przyrodniczej, ekonomicznej, jak i społecznej oraz organizacji przestrzennej osadnictwa. W niniejszym opracowaniu wybrano niektóre aspekty przyrodnicze i przestrzenno-krajobrazowe.

Metody badawcze i materiały źródłowe

Podstawę analizy stanowiły informacje statystyczne dotyczące firm przemysłowych zarejestrowanych w bazie REGON, gromadzone i udostępnianie przez GUS w Banku Danych Lokalnych, zweryfikowane w inwentaryzacji terenowej w 2011 r. oraz wywiady kwestionariuszowe przeprowadzone w wybranych firmach oraz wśród mieszkańców badanej gminy. Należy w tym miejscu podkreślić, że baza REGON jest powszechnie wykorzystywana jako źródło informacji o działalności przemysłowej (w tym na obszarach wiejskich) zarówno w opracowaniach naukowych, szczególnie w badaniach porównawczych dotyczących dużej skali przestrzennej, jak i dokumentach o charakterze aplikacyjnym (np. strategiach rozwoju, planach rozwoju lokalnego itp.). Niejednokrotnie już zwracano uwagę, że możliwości interpretacyjne informacji z tego źródła są mocno ograniczone (por. Kamińska 2004). Bardzo często rejestracja firmy ma charakter deklaracyjny, zarówno co do samego faktu podjęcia działalności, jak i jej rodzaju. Ponadto nie ma obowiązku weryfikacji tych deklaracji, jak również zgłaszania zakończenia działalności. W związku z tym zarejestrowana firma, która nie rozpoczęła w ogóle swojej działalności bądź przestała istnieć, formalnie widnieje w rejestrze. Ponadto ze względów praktycznych właściciel(e) często podaje kilka działalności, w tym na przykład produkcyjną, ale prowadzi tylko wybrane. Rozbieżności między liczbą zarejestrowanych a aktywnych firm są często duże. Potwierdza to niniejsze badanie, w którym porównano liczbę podmiotów przemysłowych w 2011 r.: w rejestrze REGON opublikowanych w roczniku statystycznym – 169, w rejestrach działalności gospodarczej prowadzonych w Urzędzie Gminy Zgierz – 98 i zidentyfikowanych w trakcie inwentaryzacji terenowej – 28. Ze względu na specyfikę przedsiębiorstw produkcyjnych, których uruchomienie jest znacznie trudniejsze niż firm usługowych, zwłaszcza tych świadczących usługi podstawowe (handel, transport) dane pochodzące z oficjalnych rejestrów są dużo bardziej zawyżone.

Badaniami szczegółowymi objęto połowę (14) zinwentaryzowanych firm prowadzących działalność przemysłową, uwzględniając kryterium różnicowania branżowego i przestrzennego.

Uwarunkowania dla rozwoju przemysłu w gminie Zgierz

Baza surowcowa

Jednym z klasycznych czynników lokalizacji przemysłu jest baza surowców mineralnych, która jest podstawą rozwoju przemysłu wydobywczego i gałęzi przemysłu przetwórczego wykorzystującego określony surowiec. Badania geologiczne na obszarze wiejskiej gminy Zgierz potwierdziły występowanie bogatych złóż węgla brunatnego i soli w okolicy wsi Rogóźno, jednak pozostają one do tej pory

niezagospodarowane¹. Wysadowi solnemu towarzyszą także inne bogactwa naturalne w postaci wód mineralnych i termalnych o dużych walorach balneologicznych, dotychczas niewykorzystywane. Powszechnie natomiast występują złoża surowców budowlanych, takich jak piaski i żwiry, eksploatowane w kilku miejscowościach: Kotowice, Rosanów, Leonardów, Jasionka, Dąbrówka Strumiany i Dąbrówka Wielka (*Strategia...* 2006). Należy również wymienić pokłady gliny, eksploatowanej na potrzeby produkcji cegieł.

Do przyrodniczych zasobów zaliczamy lasy, które dostarczają surowca dla przemysłu drzewno-papierniczego. Wskaźnik lesistości gminy Zgierz w 2011 r. – blisko 29% (BDL) ogólnej powierzchni jest stosunkowo wysoki na tle sąsiednich obszarów.

Dla tradycyjnego przetwórstwa rolno-spożywczego istotne znaczenia ma baza surowców rolnych. Gmina wiejska Zgierz mimo niezbyt korzystnych warunków glebowych (ponad 2/3 stanowią gleby klasy V i VI, resztę gleby klasy IV) pozostaje gminą rolniczą, w której produkcją rolną w 2005 r. zajmowało się ok. 2200 gospodarstw, przeważnie niewielkich, zajmujących ponad połowę ogólnej powierzchni. Zdecydowanie dominuje tu uprawa zbóż, ale występują też sady owocowe oraz typowa dla strefy podmiejskiej produkcja warzyw pod osłonami (w foliowych tunelach i szklarniach). Rozwinięty jest też chów trzody chlewnej, bydła mlecznego oraz drobiu. Ten ostatni nastawiony jest głównie na produkcję brojlerów i jaj konsumpcyjnych (łącznie 23 fermy). Warto wspomnieć, że rozwijają się też nowe kierunki hodowli: strusi, zwierząt futerkowych (szynszyli), koni sportowych. Dokumenty strategiczne gminy podkreślają wysoką jakość wytwarzanych produktów rolnych, w tym uprawianych warzyw dzięki niezanieczyszczonym metalami ciężkimi glebom (*Strategia...* 2006).

Istotnym czynnikiem rozwoju dla wielu gałęzi przemysłu (tzw. wodochłonnych) jest istniejąca sieć wód powierzchniowych. Gmina Zgierz posiada stosunkowo gęstą sieć rzek, szczególnie w jej części wschodniej (Moszczenica, Czerniawka, Dzierżazna, Cisenka i Malina) oraz wiele stawów i innych zbiorników wodnych. Istniejące zasoby wód powierzchniowych aczkolwiek niezbyt duże mogą być potencjalnym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi przemysłu.

Czynnik ekologiczny

Współcześnie w lokalizacji przemysłu coraz większe znaczenie ma czynnik ekologiczny. Przejawia się on w obecności różnych prawnych form ochrony przy-

¹ W latach 2009–2010 przetoczyła się dyskusja na temat podjęcia eksploatacji węgla brunatnego, którym zainteresowana jest Kopalnia Węgla Brunatnego „Adamów”. Mieszkańcy gminy protestowali przeciw planom powstania kopalni i elektrowni, biorąc pod uwagę takie negatywne konsekwencje inwestycji jak:

- wyjałowienie terenu, na którym znajdują się gospodarstwa rolne zajmujące się warzywnictwem i chowem bydła, sady, lasy i działki rekreacyjne,
- powstanie leja depresyjnego, co oznaczałoby zagrożenie dla upraw rolnych i lasów,
- wzrost emisji dwutlenku węgla i pyłów do atmosfery,
- „Praktycznie zdegradowane zostałyby zielone płuca Łodzi, czyli tereny leśne i rekreacyjne” (Wieści gminne, 2010).

rody i wynikających z nich ograniczeń dla działalności człowieka, w tym zwłaszcza dla przemysłu. Oznaczają one bądź całkowity zakaz prowadzenia jakiejkolwiek działalności gospodarczej na chronionym obszarze, bądź możliwość lokalizacji jedynie tych branż i gałęzi, które w ogóle lub w minimalnym stopniu przekształcają środowisko. Na badanym terenie istnieją 4 rezerваты przyrody² zajmujące łącznie powierzchnię ponad 200 ha (BDL GUS). Rola czynnika ekologicznego uwidacznia się również w związku z możliwymi konfliktami natury przyrodniczej, a w dalszej konsekwencji również społecznej i gospodarczej z innymi funkcjami: rekreacyjną, rolniczą, mieszkaniową (rezydencjalną). Dotyczy to w szczególności tzw. przemysłów uciążliwych dla środowiska, których potencjalna lokalizacja bywa źródłem protestów mieszkańców. Wspomniany przykład związany z planami zagospodarowania złóż węgla brunatnego w badanej gminie jest ilustracją takiego oddziaływania.

Położenie w sieci osadniczej i komunikacyjnej

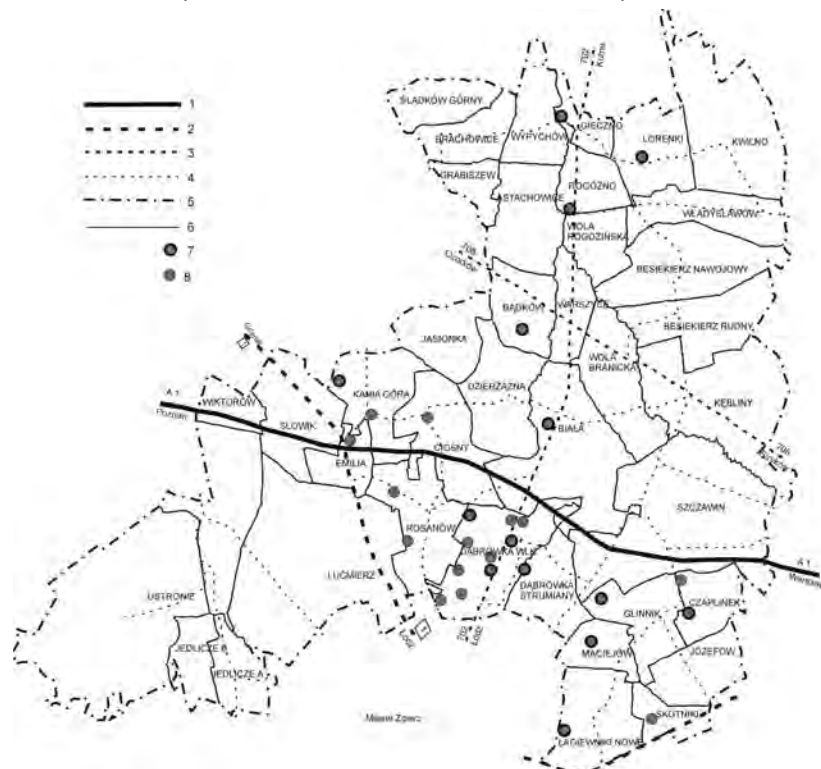
Niewątpliwie jednym z atutów gminy dla rozwoju przedsiębiorczości w sektorze przemysłowym jest jej bardzo dogodne położenie. Gmina wiejska Zgierz położona jest w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym, rozciągając się na północ od Łodzi – ośrodka metropolitalnego i bezpośrednio sąsiadującego z nią Zgierza (w którym zlokalizowany jest urząd gminy oraz starostwo powiatowe). Rozległy rynek zbytu na towary sąsiedniej Łodzi i Zgierza oraz innych ośrodków tego zespołu osadniczego stanowi ważny czynnik sprzyjający lokalizacji przemysłu. Dodatkowo atrakcyjność tej podmiejskiej gminy podnoszą tzw. korzyści deglomracji przemysłu związane z dostępnością wolnych terenów i niższymi cenami gruntów. Często korzystniejsza staje się też dostępność komunikacyjna w porównaniu z centrum aglomeracji, gdzie niewydolny system transportowy i infrastruktura komunalna stanowią bariery dla lokalizacji nowych inwestycji przemysłowych.

Z racji położenia w centralnej części kraju badany obszar ma niezwykle korzystne położenie komunikacyjne – przez gminę przebiegają dwie drogi o znaczeniu nie tylko krajowym, ale międzynarodowym: południkowo biegnąca droga krajowa nr 1 łącząca Gdańsk z Cieszynem i będąca zarazem częścią szlaku komunikacyjnego Skandynawia-Balkany oraz oddana do użytku w 2006 r. autostrada A2, która docelowo połączy wschodnią i zachodnią granicę Polski na trasie Świecko-Września-Stryków-Warszawa-Kukuryki. Na badanym terenie zlokalizowane są dwa węzły drogowe: „Emilia” (skrzyżowanie A2 z drogą krajową nr 1) i „Zgierz” (skrzyżowanie A2 z drogą wojewódzką nr 702), umożliwiające połączenie autostrady z pozostałą siecią drogową w gminie.

Analizowana gmina jest jedną z największych w ŁOM i całym regionie łódzkim, obejmuje 69 miejscowości w 40 sołectwach. Biorąc pod uwagę układ sieci transportowej, można wskazać wsie uprzywilejowane pod względem dostępności

² M.in. rezerwat „Ciosny” chroniący unikatowe, wyjątkowo okazałe skupisko jałowców porastających śródlądowe wydmy oraz rezerваты chroniące zespoły leśne – dąbrowy świetlistej „Dąbrowa Grotnicka”, grądów: „Grądy nad Lindą” i „Grądy nad Moszczenicą” (Zygma i in. 2008).

komunikacyjnej, położone przy drogach wyższej rangi (Rosanów, Dąbrówka Wielka, Biała, Łagiewniki Nowe, Skotniki, Dzierżazna, Kębliny, Rogóźno i Gieczno) i sołectwa znacznie oddalone od głównych dróg i słabo skomunikowane z innymi jednostkami osadniczymi (Ustronie, Kania Góra, Jasionka, Józefów, Śladków Górny, Besiekierz Rudny, Wola Branicka i Wola Rozińska) (ryc. 1).



Ryc. 1. Rozmieszczenie firm przemysłowych w gminie Zgierz na tle sieci drogowej. 1 – autostrada A2, 2 – drogi krajowe, 3 – drogi wojewódzkie, 4 – drogi powiatowe, 5 – granica gminy 6 – granice sołectw, 7 – firmy przemysłowe zbadane, 8 – firmy przemysłowe pozostałe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Olak, 2011, www.gmina.zgierz.pl

Distribution of industrial firms in the commune of Zgierz in relation to road network, 1 – A2 highway, 2 - state roads, 3 - voivodship roads, 4 – county roads, 5 – commune border, 6 – borders of villages, 7 – investigated industrial firms, 8 – other industrial firms

Source: author's own elaboration on the base of Olak, 2011, www.gmina.zgierz.pl

Tradycje przemysłowe

Do tradycyjnych przemysłów rozwijających się od XIX w. na terenach wiejskich badanej gminy zaliczyć należy zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego. Ze źródeł historycznych wiadomo, że licznie reprezentowane były tu młyny wodne,

w których mielono zboże na mąkę. W samej miejscowości Biała w okresie międzywojennym funkcjonowały cztery młyny, a młyn nad rzeczką Moszczenicą w okolicach wsi Wola Branicka słynął z wyrobu doskonałej mąki pszennej i żytniej, którą dostarczano do Łodzi i Zgierza (Wierzbowski 2004). Po II wojnie światowej większość tych obiektów już niewykorzystywanych popadła w ruinę i zniknęła z krajobrazu, ale do dziś kontynuują swoją działalność młyny w Rogóźnie i Bądkowie. Istotny jest fakt, że energia wodna była głównym źródłem energii w I poł. XIX w., toteż w pobliżu młynów lokowano inne zakłady, m.in. tartaki. Inna działalność przetwórcza produktów rolnych była inicjowana przez istniejące na tym obszarze folwarki, m.in. w Lućmierzu (browar i gorzelnia) i Łagiewnikach Nowych (gorzelnia). Wraz z rozwojem przemysłu włókienniczego w Łodzi i innych miastach wyznaczonych na osady fabryczne w I połowie XIX w. ta gałąź przemysłu pojawiła się również we wsiach badanego obszaru, głównie za sprawą właścicieli ziemskich. We wspomnianych już Łagiewnikach Nowych znajdowała się wykańczalnia (apretura) sukna i kortów (grubych tkanin wełnianych), w końcu XIX w. założono też w budynku funkcjonującego tu młyna przędzalnię wełny, którą później przekształcono w szarpalnię szmat. Długą tradycję ma przemysł materiałów budowlanych reprezentowany przez cegielnię we wsi Dąbrówka Strumiany, której początki sięgają 1888 r. (www.cegielniadabrowka.pl). Mimo zmian właścicieli fabryka „Cegielnia Dąbrówka” funkcjonuje do czasów współczesnych.

Czynniki lokalizacji w świetle badań wybranych firm

Analizę obiektywnych czynników lokalizacji przemysłu skonfrontowano z odpowiedziami przedsiębiorców na temat motywów wyboru gminy Zgierz na miejsce lokalizacji ich firm. Okazało się, że decydujące znaczenie miały czynniki subiektywne „miękkie” (wg: Gradów i in. 1995 za Wieloński 2000) – niemierzalne, odnoszące się do sfery psychologicznej i socjologicznej. Najczęściej wymienianymi przesłankami były znajomość obszaru wynikająca z miejsca zamieszkania (43% odpowiedzi) oraz kontynuacja rodzinnych tradycji (14%), która także ściśle wiąże się z miejscem urodzenia lub zamieszkania. Wśród czynników „twardych” związanych ze sferą ekonomiczną najważniejsze znaczenie miała dostępność terenu – możliwość zakupu działki, ewentualnie budynków. Widoczna przewaga miejsca zamieszkania jako czynnika lokalizacji wynika z faktu, iż w zdecydowanej większości są to niewielkie firmy, które nie dysponują rozwiniętym aparatem do zdobywania i wykorzystania pełnej informacji m.in. na temat sytuacji rynkowej, możliwościach kapitałowych czy dostępie do technologii, który mają duże przedsiębiorstwa. Tak więc decyzje lokalizacyjne były tutaj podejmowane zazwyczaj na podstawie indywidualnej wiedzy przedsiębiorcy na temat rynku zbytu, zaopatrzenia czy pracy. A to z kolei wiąże się z najlepszą znajomością miejsca zamieszkania przesądzającą o wyborze tego miejsca na inwestycję.

Ogólna charakterystyka przemysłu w wiejskiej gminie Zgierz

Większość zakładów w obecnej formie organizacyjno-prawnej została założona po 1989 r. i co ciekawe, wszystkie (z wyjątkiem jednej) w latach 90. XX w., a więc w pierwszym okresie transformacji ustrojowej. Są to więc jednostki, które utrzymały się na rynku i mają już stosunkowo długi staż funkcjonowania. Kryzys sektora przemysłowego, przekształcenia własnościowe były impulsem dla rozpoczęcia działalności produkcyjnej na badanym obszarze przez osoby z różnym statusem zawodowym. Byli to pracujący wcześniej w sektorze usług (29%), w sektorze przemysłu (14,5%), rolnicy (14,5%), ale także osoby wcześniej również pracujące na własny rachunek i absolwenci szkół (po 21%).

W strukturze wielkości dominują niewielkie zakłady. Zbadanych 14 firm zatrudnia łącznie 208 osób. Aż 1/3 to firmy jednoosobowe, a tylko dwie zatrudniają powyżej 20 osób („Witmas” – 40 osób, „Consay” – 70 osób).

Struktura gałęziowa i przestrzenna firm przemysłowych w wiejskiej gminie Zgierz

Analiza rozmieszczenia firm przemysłowych wskazuje na ich koncentrację w południowo-wschodniej części badanej gminy (ryc.1). Absolutnym liderem jest sołectwo Dąbrówka Wielka, w którym funkcjonuje aż 10 zakładów. Wynika to z wielu czynników: bliskość Łodzi i Zgierza (rynek zbytu), dogodne położenie komunikacyjne (większość zakładów w Dąbrówce położonych jest przy głównej trasie przebiegającej przez sołectwo – drodze wojewódzkiej nr 702, albo w jej niedalekim sąsiedztwie), tradycje przemysłowe. Strefę tę uzupełniają sołectwa położone na południowy wschód: Dąbrówka Strumiany, Czaplinek, Glinnik, Maciejów, Łągiewniki Nowe, Skotniki oraz leżące na północny zachód od Dąbrówki: Rosanów, Ciosny, Emilia i Kania Góra. W wymienionych wsiach występuje najczęściej tylko jeden podmiot gospodarczy należący do sektora przemysłowego. Na północ od tej strefy działalność produkcyjna występuje rzadko, jedynie w większych wsiach położonych wzdłuż wspomnianej drogi 702 w kierunku Kutna. Przemysłu pozbawione są południowo-zachodnie krańce gminy, w których występują tereny leśne i rezerваты przyrody oraz rozwinęła się funkcja letniskowo-wypoczynkowa (Jedlicze, Grotniki, Ustronie).

Struktura gałęziowa firm jest zróżnicowana, aczkolwiek relatywnie wyższy udział mają przemysły spożywczy i drzewny. Przemysł spożywczy, bazujący na produkcji rolniczej, reprezentowany jest przez młyny, które od dawna wpisane są w tradycje przemysłowe gminy Zgierz, a produkowana w nich mąka jest wykorzystywana m.in. do produkcji pieczywa w dwóch pobliskich piekarniach oraz zakład przetwórstwa mięsnego i zakład produkcji olejów jadalnych. Mający również długie tradycje przemysł drzewny to głównie zakłady stolarskie produkujące meble. Na podkreślenie zasługuje obecność firm przemysłu lekkiego, który przez dłu-

gie lata był główną specjalnością Łódzkiego Okręgu Przemysłowego. Są to przede wszystkim zakłady odzieżowe (produkcja wyrobów pończosznich i skarpetkowych, dodatków do odzieży). Poza tym w strukturze gałęziowej występują przedsiębiorstwa zaliczane do przemysłu elektromaszynowego, chemicznego i mineralnego (firmy produkujące materiały budowlane: cegłę, masę betonową i wyroby z betonu). Wymienione grupy gałęzi zalicza się do przemysłu przetwórczego. Przemysł wydobywczy ogranicza się do dwóch podmiotów zajmujących się eksploatacją kruszyw naturalnych.

Oddziaływanie przemysłu na środowisko przyrodnicze

Jedną z konsekwencji rozwoju przemysłu na obszarach wiejskich są przeobrażenia systemu przyrodniczego, niestety w większości niekorzystne. Negatywne skutki oddziaływania przemysłu na środowisko spowodowane całą procedurą procesu produkcji obejmują: zanieczyszczanie wód powierzchniowych i podziemnych oraz powietrza atmosferycznego, emitowanie uciążliwego hałasu, nadmiernego ciepła, degradowanie gleby (np. zatrucie toksycznymi substancjami), zmiana szaty roślinnej i układów przyrodniczych, obniżenie ich żywotności i zdolności produkcyjnych. Z badań przeprowadzonych na potrzeby Gminnego Programu Ochrony Środowiska dla wiejskiej gminy Zgierz wynika, iż negatywny wpływ przemysłu nie jest tutaj duży dzięki niewielkiej liczbie zakładów szczególnie uciążliwych dla środowiska przyrodniczego.

Jednym z negatywnych skutków są zmiany rzeźby pod wpływem eksploatacji surowców mineralnych, m.in. gliny, w postaci licznych wyrobisk. Dotyczy to w szczególności cegielni Dąbrówka. Niekorzystne skutki eksploatacji obejmują wszystkie elementy środowiska, ponieważ zmiany morfologii przyczyniają się do kolejnych niebezpieczeństw związanych z przekształcaniem stosunków wodnych, zanieczyszczeniem wód powierzchniowych i podziemnych, degradacją szaty roślinnej. Z tego powodu rekomendowana jest rekultywacja wyrobisk, aby przywrócić wartości przyrodnicze obszaru (*Gminny Program...* 2004).

Zanieczyszczenie powietrza w gminie Zgierz nie jest zbyt duże, jednakże zakłady przemysłowe, obok transportu, lokalnych kotłowni i indywidualnych palenisk, należą do największych emitorów zanieczyszczeń. Znaczne ilości pyłów i gazów (głównie SO_2 i NO_2), posiadając stosowne zezwolenia lub dokonały zgłoszenia, wprowadzają firmy: „Tripol” z Glinnika (urządzenia techniczne do produkcji obuwia), Cegielnia Dąbrówka (piece do wypalania cegły) oraz lokalne kotłownie. Zwiększony ruch pojazdów do i z zakładów przemysłowych to kolejne źródło zanieczyszczenia atmosfery. Z badań wynika, że większość firm prowadzi produkcję na małą skalę lub produkcję, która prawie nie zanieczyszcza środowiska i nie ma potrzeby zastosowania jakichkolwiek środków w celu zminimalizowania negatywnego oddziaływania na jego elementy. Większe przedsiębiorstwa, które przyczyniają się do zatrucia powietrza, podjęły działania w celu jego ograniczenia: zastosowano specjalne osadniki i odpylacze („Cegielnia Dąbrówka”), zakupiono nowe samochody, które wydają mniej spalin („Junikost”), zmodernizowano kotłownię („Stolbryt”). W celu ograniczenia zanieczyszczeń gleb i wód

kilka firm zainwestowało we własną oczyszczalnię (Piekarnia w Giecznie, „Witmas”, „Consay”), wprowadzono też segregację odpadów („Sapo”).

Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym obszarów wiejskich pod wpływem przemysłu

Antropizacja krajobrazu przejawiająca się m.in. zmianami form użytkowania ziemi, przekształceniami siedlisk to kolejny efekt funkcjonowania przemysłu na terenach wiejskich.

Widocznym aspektem zmian w przestrzeni wsi na skutek lokalizacji działalności przemysłowej jest pojawienie się specyficznego typu zabudowy. Z przeprowadzonych badań wynika, że funkcjonujące zakłady produkcyjne w większości przypadków skorzystały z istniejących wcześniej zasobów lokalowych, przejmując budynki po wcześniej działającej firmie w drodze zakupu lub sukcesji rodzinnej (43%), bądź dokonując adaptacji pomieszczeń gospodarczych (najczęściej był to garaż, piwnica, pokój w domu). Jedynie w około 1/3 przedsiębiorstw wybudowano od podstaw pomieszczenia dla firmy. Zakres zmian fizjonomicznych w postaci nowych obiektów inwestycyjnych był więc stosunkowo mały. Obiekty użytkowane przez badane firmy są z reguły niewielkie. Zdecydowana większość funkcjonuje w jednym budynku lub jego części, zajmując powierzchnię poniżej 600 m². Tylko cztery firmy posiadają większe obiekty; przoduje pod tym względem firma Consay użytkująca 3 budynki o łącznej powierzchni ponad 3,5 tys. m².

Rozpatrując skalę wielkości zmian w zagospodarowaniu powierzchni, należy również uwzględnić rozmiar całego obszaru zajmowanego przez przedsiębiorstwo przemysłowe. Połowa zbadanych podmiotów prowadzi swoją działalność na działkach o funkcji mieszkaniowej: pięć z nich w oddzielnych budynkach na działce siedliskowej, dwa zaś zajmują część budynku mieszkalnego. Biorąc pod uwagę typ zabudowy na wspomnianych działkach, tylko dwie firmy zlokalizowane są w obrębie zabudowy zagrodowej związanej z działalnością rolniczą, pozostałe pięć reprezentuje typ podmiejski z domem i pomieszczeniem gospodarczym przekształconym w halę produkcyjną. Pozostałe zakłady zajmują całe odrębne działki i to one najbardziej zaznaczają swoją obecność w krajobrazie wiejskim, wprowadzając zmiany w zagospodarowaniu o największej skali przestrzennej (od 30 do 75 arów). Największą powierzchnię, około 2 ha, zajmuje Cegielnia Dąbrówka, na terenie której oprócz budynków (hala produkcyjna, biuro, magazyny) otaczających dziedziniec, znajduje się obszar eksploatacji surowca do produkcji gliny. Zakład ten, jak wspomniano wcześniej, funkcjonuje ponad 100 lat, jakkolwiek w aktualnej formie – jako prywatna firma – działa od 1994 r. po 10-letniej przerwie. Obecny właściciel zakupił wówczas zakład wraz z istniejącymi budynkami. Podobna sytuacja dotyczyła firm „Tripol”, „Consay”, „Junikost”. Inwestycjami typu *green field* są zakłady „Stolbryt” (produkcja mebli) i „Witmas” (zakłady przetwórstwa mięsnego).

W badaniach uwzględniono również zaangażowanie firm przemysłowych w rozwój infrastruktury technicznej terenu. Okazało się, że tylko trzy przedsię-

biorstwa podejmowały działania w tym zakresie, współfinansując inwestycje niezbędne z punktu widzenia interesów ich samych, ale również ważne dla społeczności lokalnych. Było to: utwardzenie nawierzchni dróg dojazdowych do zakładów (Dąbrówka Wielka i Biała) i budowa odcinka kanalizacji (Łagiewniki Nowe). Ze względu na lokalizację większości przedsiębiorstw przy ważniejszych arteriach komunikacyjnych nie było potrzeby budowy nowych dróg dojazdowych.

Przemiany krajobrazu wiejskiego pod wpływem przemysłu

Pojęcie krajobrazu jest niezwykle złożone i stosowane w różnych znaczeniach w obrębie samej geografii, ale także w innych naukach i w potocznym rozumieniu. Nie wdając się w dyskusję, na potrzeby opracowania przyjęto definicję stosowaną m.in. w architekturze krajobrazu traktującą krajobraz jako fizjonomię środowiska składającego się zarówno z elementów przyrodniczych, jak i antropogenicznych.

Tradycyjny krajobraz wiejski kształtował się na przestrzeni wieków i ulegał przeobrażeniom pod wpływem rozwoju cywilizacyjnego, zmian stosunków społeczno-gospodarczych i prądów estetycznych. Najczęściej kojarzony jest jako zwarta zabudowa zagrodowa występująca w wielu regionalnych odmianach (np. budownictwo podhalańskie, kaszubskie, mazurskie) wzniesiona na swobodnym planie, bogata w zieleni, a w tle mająca otwarte przestrzenie upraw rolnych z zadrzewieniami pasmowymi i lasami na linii horyzontu. Reprezentuje typ krajobrazu kulturowego harmonijnego. Intensywna żywiolowa XIX-wieczna industrializacja i urbanizacja wprowadziły nowe agresywne elementy w przestrzeni wsi, prowadząc w wielu obszarach do degradacji krajobrazu naturalnego.

Zakładając, że obiekty przemysłowe stanowią „obcy” dla obszarów wiejskich element, podjęto próbę oceny stopnia ich dopasowania do zastanego krajobrazu wiejskiego. Jednym z aspektów jest położenie zakładów w istniejącej strukturze przestrzennej zabudowy wsi. Na badanym obszarze można wyróżnić trzy typy układów:

- 1) integrowane – wkomponowane w zabudowę wiejską, reprezentowane przez niewielkie, często jednoosobowe firmy prowadzące produkcję w zaadaptowanych pomieszczeniach gospodarczych lub mieszkalnych,
- 2) związane – położone na krańcu zabudowy (na początku/końcu) w jej bezpośrednim sąsiedztwie: („Sapo”, „Consay”, „Tripol”),
- 3) izolowane – położone na peryferiach wsi, na terenach niezabudowanych wśród pól i lasów („Stolbryt”, „Witmas”, „Junikost”, Cegielnia).

W kategoriach estetycznych istotne znaczenie ma forma architektoniczna budynków, ich stan techniczny, a także zagospodarowanie otoczenia. Pomijając podmioty na działkach mieszkalnych, zabudowa przemysłowa, w większości przypadków pochodząca sprzed 30 lat lub wcześniejsza, nie odznacza się wyszukanymi formami brył, najczęściej są to murowane parterowe hale, typowe dla przemysłów tradycyjnych, gdzie podstawowe znaczenie mają wartości użytkowe i niskie koszty budowy. Niestety stan techniczny i zagospodarowanie otoczenia też pozostawiają

wiele do życzenia. Na tym tle pozytywnie wyróżniają się firmy: Stolbryt, Junikost, Witmas i piekarnia w Giecznie z urozmaiconymi bryłami pomieszczeń biurowych, zadbanymi estetycznymi elewacjami i uporządkowanym otoczeniem.

W wizualnym odbiorze krajobrazu istotną rolę pełnią budowle towarzyszące, które ze względu na swoją formę i przede wszystkim wysokość stanowią akcenty i dominanty krajobrazowe. Są to widoczne z daleka obiekty, takie jak komin Cegielni, infrastruktura towarzysząca produkcji betonu w zakładzie Junikost czy wysoka żelazna konstrukcja młyna w Bądkowie.

Wnioski

1. Analizowana gmina wiejska Zgierz reprezentuje specyficzny typ obszaru wiejskiego położonego w strefie podmiejskiej dużego miasta, w której zjawisko wypierania działalności rolniczej pod wpływem różnych procesów zachodzi od dłuższego czasu i przebiega na ogół bardzo intensywnie. Jedną z funkcji wkraczających na te tereny jest funkcja przemysłowa. Położenie w ŁOM w bliskim sąsiedztwie ośrodka metropolitalnego i doskonałe położenie w sieci transportowej o zasięgu krajowym (międzynarodowym) i regionalnym jest jednym z czynników ułatwiających rozwój przemysłu. Jego współczesna struktura gałęziowa uwarunkowana jest przede wszystkim lokalnymi zasobami (surowce mineralne, płody rolne, zasoby wodne i leśne) oraz historycznymi tradycjami przemysłowymi na tym obszarze. W strukturze wielkościowej dominują mikro i małe przedsiębiorstwa o charakterze rodzinnym, ale działają też zakłady produkcyjne średniej wielkości.

2. Z uwagi na małą skalę produkcji negatywne oddziaływanie na środowisko przyrodnicze większości firm jest niewielkie. Większe przedsiębiorstwa wpływają przede wszystkim na zanieczyszczenie powietrza, emitując do atmosfery szkodliwe substancje, gazy i pyły, które pośrednio przyczyniają się do zanieczyszczenia gleb i wód. Największe przekształcenia wiążą się z działalnością wydobywczą surowców skalnych powodującą zmiany w rzeźbie terenu w postaci wyrobisk i w konsekwencji wpływającą również na inne elementy środowiska. Badania przeprowadzone w firmach wskazują, że podejmowane są działania w celu zminimalizowania szkodliwego wpływu na środowisko.

3. Przemysł funkcjonujący na terenie badanej gminy zaznacza się jako kreator przekształceń form użytkowania ziemi i zabudowy. Występują tu dwie formy przekształceń działek:

- a) z wykorzystaniem istniejącej zabudowy:
 - na działce siedliskowej – adaptacja części budynku mieszkalnego lub budynku gospodarczego;
 - na działce (po) przemysłowej – zakup ziemi wraz z budynkami i ich ponowne zagospodarowanie;
- b) zagospodarowanie działki poprzez nowe inwestycje budowlane.

Z badań wynika, że dominowała zmiana funkcji budynków, rzadziej powstawała nowa zabudowa przemysłowa. W skali całej gminy i poszczególnych wsi

zasięg przestrzenny zmian był stosunkowo niewielki, biorąc pod uwagę wielkość działek zajętych przez firmy przemysłowe i ich przestrzenne rozmieszczenie. Nie uwzględniając działek siedliskowych, ich wielkość wynosiła od 30 do 70 arów, największa 2 ha.

4. W kategoriach krajobrazowych przeobrażenia wiążą się z wprowadzeniem do tradycyjnego krajobrazu wiejskiego „obcej” zabudowy przemysłowej. Kanwę krajobrazu, na który składają się poszczególne widoki stanowi układ przestrzenny zabudowy wiejskiej i usytuowanie w stosunku do niej zabudowy przemysłowej. W badanej gminie wyróżniono trzy układy: zintegrowany, związany i izolowany. Pierwszy z wymienionych typów najbardziej łagodnie wpisuje się w zastany krajobraz. Natomiast dwa pozostałe wyraźnie zaznaczają się w przestrzeni poszczególnych wsi, zajmując nieproporcjonalnie większe działki z odmiennym typem zabudowy, a wraz z budowlami towarzyszącymi (kominy, wysokie żelazne konstrukcje) stanowią dominanty lub akcenty krajobrazowe. Ważne dla wizualnego odbioru cechy, takie jak forma architektoniczna budynków, ich stan techniczny i zagospodarowanie otoczenia nie wyglądają najlepiej. Obniża to wartości estetyczne krajobrazu dla lokalnych społeczności oraz osób z zewnątrz i z pewnością nie tworzy atmosfery miejsca sukcesu, które przyciągnęłoby potencjalnych inwestorów.

Literatura

- Gminny Program Ochrony Środowiska dla gminy Zgierz. Załącznik nr 1 do Uchwały nr XXII/211/04 Rady Gminy Zgierz z dnia 26 sierpnia 2004*, Wójt Gminy Zgierz, Zgierz,
- Kamińska W., 2004, *Przedsiębiorczość osób fizycznych na obszarach wiejskich w 2003 roku*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 35–45.
- Kłodziński M., 2006, *Rola rolnictwa i pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. Wieś wielofunkcyjna*, [w:] M. Kłodziński, W. Dzun (red.), *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej Akademii Rolniczej w Szczecinie, Warszawa.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, *Przegląd Geograficzny*, 48, 4, s. 601–611.
- Olak E., 2011, *Wpływ przemysłu na rozwój obszarów wiejskich na przykładzie gminy Zgierz*, maszynopis pracy magisterskiej wykonanej w Katedrze Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ promotor: D. Walkiewicz.
- Strategia Rozwoju Gminy Zgierz na lata 2006–2013, Załącznik do uchwały Nr XLII/349/06 Rady Gminy Zgierz z dnia 19 stycznia 2006*, Zgierz
- Walkiewicz D., 2001, *Przemysł* [w:] S. Liszewski S. (red.), *Zarys monografii województwa łódzkiego. Funkcja regionalna Łodzi i jej rola w kształtowaniu województwa*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 251–278.
- Wieloński A., 2000, *Geografia przemysłu*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.

- Wierzbowski M., 2004, *Korzenie gminy Zgierz*, Urząd Gminy Zgierz, Zgierz.
- Wieści gminne, 2010, <http://niedlakopalni.blog.onet.pl/wiesci,gminne,2,ID364552845,n>
- Wójcik M., 2009, *Zmiany funkcji gospodarczych obszarów wiejskich województwa łódzkiego (1999–2007)*, [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 213–230.
- Zgliński W., 2001, *Wizje, koncepcje, strategie obszarów wiejskich i rolnictwa w Polsce*, [w:] J. Bański (red.), *Wieś i rolnictwo u progu Unii Europejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 1, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 85–98.
- Zmiany w środowisku przyszłego Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego*, Wyd. PWN-Wyd. UŁ, Warszawa – Łódź, 316 s.
- Zygma A., Bijak B., Kusztal M., Solle P., 2008, *Między Bzurą a Nerem. Przewodnik turystyczny*, Parzęczew, Zgierz, Wartkowice, Dalików, Łęczycza.

Summary

The article discusses the problem of the role of industry in rural areas in transformation of the villages in the commune of Zgierz located in the suburban area of Łódź. The paper encompasses general characteristics of the industrial sector in the light of local conditions of its development and selected aspects of its influence on the rural space. The impact on the natural environment, changes in forms of land use and the transformation of the rural landscape have been considered.

Contemporary branch structure is primarily determined by the local resources (mineral, agricultural, water and forests) and historical industrial tradition in the area. Industry operating within commune's area is a stimulus for transformations of land use forms and building. Research shows that prevailing change was related to the function of buildings. Changes are also associated with the appearance of 'foreign' industrial building in the traditional rural landscape. Taking into account location of industrial building in relation to the plots in the studied area three systems are distinguished: integrated, connected and insulated.



Tomasz NAPIERAŁA

Uniwersytet Łódzki
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
tomnap1979@gmail.com

Maciej ADAMIAK

Uniwersytet Łódzki,
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
adamiak.maciek@gmail.com

Marek LAWIN

Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego,
90-001 Łódź, ul. Sienkiewicza 67
geograph@geograph.com.pl

Budżet samorządowy jako narzędzie stymulacji rozwoju turystyki w gminach wiejskich województwa łódzkiego

**Municipal budget as an instrument of tourism development
policy in rural municipalities in the Łódzkie Voivodship**

Zarys treści: Głównym celem badań było wskazanie, czy budżet gminy może być wykorzystany jako narzędzie realizacji planów strategicznych dotyczących rozwoju turystyki w gminie. Badania zrealizowano w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego. Realizacja celu głównego możliwa była dzięki pogłębionej analizie uchwał budżetowych i sprawozdań z wykonania budżetów. Rezultatem owej analizy była pełna identyfikacja środków na rozwój turystyki w jednostkach samorządu terytorialnego. Do osiągnięcia celu głównego konieczna była też analiza planów strategicznych określających kierunki rozwoju turystyki. Finalnie, dokonano oceny zgodności pomiędzy zadaniami zaplanowanymi w dokumentacji strategicznej i w budżetach gmin. Pozwoliło to na wskazanie, w jakim stopniu budżety wykorzystywane są do realizacji planów strategicznych gmin. Pośrednio oceniono jakość polityki turystycznej w gminach.

Słowa kluczowe: rozwój turystyki, gmina, strategia, budżet.



Wprowadzenie

Celem artykułu jest weryfikacja możliwości wykorzystania budżetu samorządowego jako narzędzia stymulacji rozwoju turystyki w gminach wiejskich. W swojej pracy autorzy odnieśli się do istniejącego dorobku dotyczącego stymulowania rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym. Realizacja celu możliwa była dzięki badaniom wykonanym w gminach wiejskich województwa łódzkiego. Co ważne, badania nie były reprezentatywne. Miały jedynie zweryfikować trafność zaproponowanej przez autorów metodologii. Autorzy dokonali analizy porównawczej budżetów wybranych gmin oraz lokalnych dokumentów strategicznych, określających zadania z zakresu rozwoju turystyki w tych gminach. Starali się zweryfikować, czy budżet samorządowy jest wykorzystywany jako narzędzie strategicznego (zgodnego z wieloletnimi programami rozwoju) lub wyłącznie operacyjnego (krótkoterminowego, w ramach dostępnych środków finansowych) stymulowania rozwoju turystyki w gminach wiejskich.

Problem identyfikacji wydatków na rozwój turystyki w budżetach gmin

W swoich dotychczasowych pracach autorzy dowodzili, że wskazanie środków na rozwój lub wsparcie turystyki w budżetach samorządu gminnego w Polsce nie jest zadaniem łatwym. Niezależnie od istniejącej klasyfikacji budżetowej, w ramach której można odnotować dział dedykowany turystyce, środki na omawiany cel identyfikowano w działach czy rozdziałach poświęconych kulturze i ochronie dziedzictwa narodowego, kulturze fizycznej czy promocji jednostek samorządu terytorialnego (Adamiaak i Napierała 2012). W swoich pracach autorzy wskazywali też, że brak dokładnego określenia środków przeznaczanych na rozwój turystyki w budżetach gmin uniemożliwia ocenę efektywności wydatkowania owych środków, co w konsekwencji prowadzi do braku możliwości oceny efektywności samorządowej polityki turystycznej (Lawin i Napierała 2012).

Jak wskazano wyżej, środki przeznaczane na rozwój lub wsparcie turystyki są trudne do jednoznacznego zidentyfikowania w budżetach gminnych. Wynika to ze specyfiki definiowania gospodarki turystycznej, niejednorodnej dziedziny gospodarki, powiązanej ściśle z kulturą, sportem, transportem, ochroną środowiska, sektorem finansowym. Istotnym jest więc, aby zjawiska z zakresu gospodarki turystycznej traktować interdyscyplinarnie (Filipek-Bąk 2010). Problem identyfikacji środków na turystykę wynikać może również z faktu, iż ustawa o samorządzie gminnym z 1 stycznia 1999 r. (Dz.U. 1999, Nr 78, poz. 483 z późn. zm.) nie określa zadań własnych gmin w zakresie rozwoju turystyki. Czytelnikom budżetów gminnych trudno jest powiązać oczekiwane efekty działań samorządu gminnego z wydatkami ujawnianymi w rozbudowanej strukturze klasyfikacji budżetowej. Jest to niewątpliwą niedogodność systemu finansowego polskich samorządów. W konsekwencji brakuje widocznego związku wydatków z celami, na realizację których wydatki te powinny być ponoszone. Znacząco utrudnia to możliwość

identyfikacji i analizy środków wydatkowanych m.in. na rozwój i wsparcie gospodarki turystycznej w gminach.

Inwestycje na rzecz rozwoju turystyki można identyfikować praktycznie we wszystkich działach klasyfikacji budżetowej. Autorzy pragną przywołać wyniki badań podjętych przez J. Kosmaczewską (2012), która poszukując wydatków na turystykę w budżecie gminnym, prócz bezpośrednich wydatków na turystykę, analizuje inne działy klasyfikacji budżetowej: transport i łączność, gospodarkę komunalną i ochronę środowiska, bezpieczeństwo publiczne, kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego oraz kulturę fizyczną i sport. Autorzy zgadzają się z twierdzeniem J. Kosmaczewskiej, że wydatki w ramach wymienionych wyżej działów mogą stymulować rozwój turystyki na terenie gminy, zwiększając jej atrakcyjność turystyczną.

Problem wykorzystania budżetu gminnego jako narzędzia stymulującego rozwój turystyki w gminach wiejskich

Rolą samorządu jest wspomaganie i nadzorowanie inwestycji w dziedzinie turystyki. Chodzi m.in. o działania, takie jak: doprowadzenie dróg do atrakcji turystycznych, przygotowanie terenów pod inwestycje turystyczne, zaproponowanie konkurencyjnych warunków inwestowania (ulgi podatkowe, preferencyjne warunki dzierżawy lub wykupu terenu), a także edukacja turystyczna mieszkańców. Wymienione działania powinny znaleźć się w dokumentach strategicznych – gminnych strategiach i planach rozwoju, jak również w dokumentach operacyjnych – budżetach gmin. Wspieranie inwestycji w dziedzinie turystyki jest zadaniem złożonym. Należy realizować je z dużą uwagą, z poszanowaniem wykorzystywanych do tego celu zasobów gminnych (Flieger 2009, Jones i Wormack 2007).

Dzięki możliwościom wynikającym z członkostwa Polski w Unii Europejskiej, szczególnie warto przyrzeć się lansowanej od lat 70. XX w. koncepcji rozwoju oddolnego (Alejziak 2000). Polega ona na efektywnym łąceniu lokalnego rozwoju ze wspomaganie go kapitałem zewnętrznym. Wydaje się więc, że umiejętne programowanie rozwoju turystycznego gmin z wykorzystywaniem środków pomocowych Unii Europejskiej przynosić może korzystne rezultaty nie tylko dla gospodarki turystycznej, ale całej gospodarki lokalnej. Turystyka może bowiem być ważnym czynnikiem aktywizacji gospodarczej gmin, zwłaszcza wiejskich. Dowodów na powyższe twierdzenie dostarczają wyniki badania zrealizowanego przez Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego Uniwersytetu Warszawskiego (za: Alejziak 2000). W badanej populacji gmin 12% zostało zaklasyfikowanych jako turystyczne. Co logiczne, w tej grupie nakłady na turystykę były znacząco wyższe niż w przypadku gmin nieturystycznych: w miastach o 20%, w gminach wiejskich aż o 70%. Potwierdzono znacząco lepszą kondycję finansową gmin turystycznych.

Budżet powinien być wykorzystywany nie tylko jako akt normatywny, ale przede wszystkim jako narzędzie efektywnego zarządzania zasobami gminy. Niestety, dotychczasowa praktyka dowodzi, że władze samorządowe często traktują budżet jako narzędzie wyłącznie operacyjne, funkcjonujące w rocznym cyklu, nie związane ze strategiczną, długofalową polityką gminy (Zajkowska 2005). Opisa-

na wyżej negatywna sytuacja wynika nie tylko z obawy przed wyzwaniem, jakie stawia budżet zadaniowy powiązany w wieloletnią strategią gminy. Przyczyną ułomnego traktowania budżetów może być również niewielka samodzielność finansowa gmin będąca efektem obowiązujących zasad finansowania działalności samorządu (relatywnie niewielkie budżety gmin, dominacja dotacji celowych nad subwencjami).

Problem programowania rozwoju turystyki w gminach wiejskich

Choć 80% gmin wiejskich posiada plan zagospodarowania przestrzennego to jedynie 10% ich powierzchni ten plan obejmuje (Bański 2008). Warto również wskazać za J. Bańskim (2008), że jedynie czterech na dziesięciu mieszkańców wsi utrzymuje się z rolnictwa. Nie oceniając powyższych faktów, należy jednak podkreślić, że mogą być one doskonałą motywacją dla polifunkcyjnego (w tym turystycznego) rozwoju obszarów wiejskich. W związku z tym, w pierwszej kolejności zasadne jest określenie rangi potencjalnej funkcji turystycznej w gminach wiejskich. Jest to niezbędne dla efektywnego wkomponowania rozwoju turystyki w ogólny rozwój społeczno-gospodarczy gmin. Zgodnie z sugestiami J. Kosmaczewskiej (2012) wykorzystać można metodę DEA (z ang. *Data Envelopment Analysis*), bazując na popularnych wskaźnikach funkcji turystycznej.

Mówiąc o rozwoju turystyki w gminie wiejskiej, należy odpowiedzieć na kilka kluczowych pytań: 1) czy do rozwoju gospodarczego gminy konieczna będzie turystyka? 2) czy gmina posiada walory, infrastrukturę i zasoby, aby turystykę rozwijać? 3) czy gmina jest na tyle oryginalna, aby konkurować z innymi istniejącymi lub potencjalnymi ośrodkami turystycznymi? (Alejziak 2000). Tylko pozytywne odpowiedzi uprawniają do rozpoczęcia prac nad programem rozwoju turystyki w gminie. Może być on częścią ogólnego programu rozwoju gminy (np. plan rozwoju lokalnego, strategia gminy) bądź stanowić odrębny program (np. gminna strategia rozwoju turystyki). Programowanie rozwoju turystyki w gminach powinno mieć charakter celowy, kompleksowy, musi też uwzględniać specyfikę lokalną, jak również umożliwiać bardziej racjonalne wydatkowanie środków na rozwój turystyki. Spełnienie powyższych założeń przez program rozwoju turystyki w gminie wymaga odpowiedniego opracowania diagnostycznego, projekcyjnego i argumentacyjnego (Kudłacz 1993).

Metody badań

Klasyfikacja gmin wiejskich województwa łódzkiego

Celem klasyfikacji gmin wiejskich województwa łódzkiego było wyróżnienie typów jednostek samorządowych, charakterystycznych ze względu na wydatki budżetowe przeznaczane na szeroko rozumiany rozwój turystyki. Dzięki klasyfikacji było możliwe dokonanie racjonalnego wyboru gmin do badań szczegółowych. Należy przypomnieć, że celem owych badań była ocena możliwości wykorzystania budżetów w procesie zarządzania strategicznego rozwojem turystyki w gminach.

Do wykonania klasyfikacji wykorzystano metodę Warda (Runge 2006, Zeliaś 1991). Wszystkie 133 gminy wiejskie województwa łódzkiego opisano zmiennymi definiującymi wydatki budżetowe na rozwój turystyki. Uwzględniono wartości z dwóch lat: 2009 i 2012. Należy zaznaczyć, że wybór zakresu czasowego badań uzasadniony był okresem obowiązywania ocenianych planów strategicznych wyznaczających kierunki rozwoju turystyki. Wspomniane zmienne charakteryzujące badane gminy to: 1) wydatki budżetowe ogółem, 2) wydatki budżetowe na turystykę (dział 630 klasyfikacji budżetowej), 3) wydatki budżetowe na promocje jednostek samorządu terytorialnego (rozdział 75075), 4) wydatki budżetowe na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego (dział 921), oraz 5) wydatki budżetowe na kulturę fizyczną (dział 926).

Tabela 1. Średnie wydatki budżetowe w poszczególnych typach gmin wiejskich województwa łódzkiego w 2009 r.

Typ	Liczba gmin	Wydatki budżetowe (zł)				
		ogółem	turystyka	promocja	kultura	sport
I	1	309 051 454	0	350 000	5 845 624	124 130 000
II	4	13 634 548	0	12 150	206 325	35 400
III	94	12 340 574	31 079	18 275	364 482	148 824
IV	25	19 594 926	4 100	30 360	466 944	197 196
V	9	32 129 867	0	31 030	721 949	564 865

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

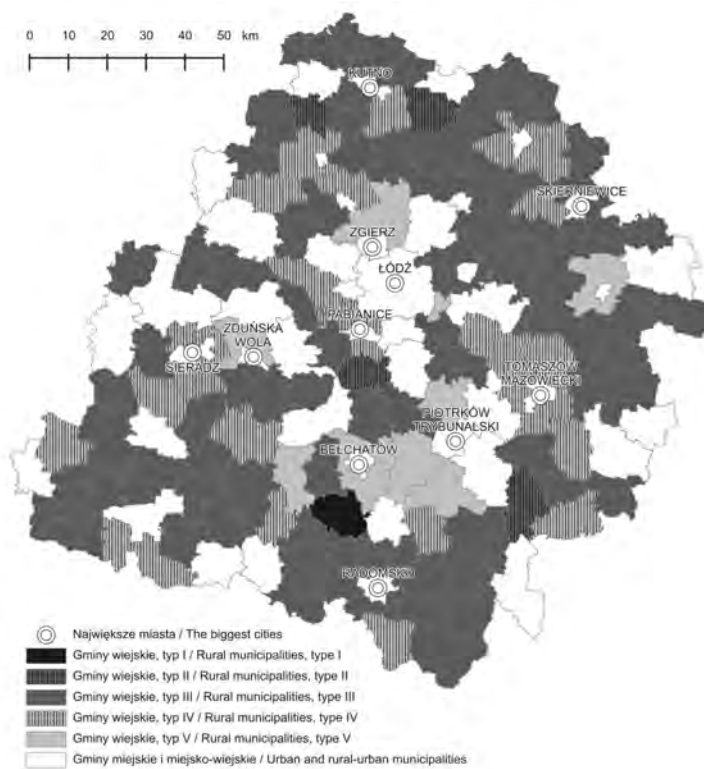
Tabela 2. Średnie wydatki budżetowe w poszczególnych typach gmin wiejskich województwa łódzkiego w 2012 r.

Typ	Liczba gmin	Wydatki budżetowe (zł)				
		ogółem	turystyka	promocja	kultura	sport
I	1	241 675 688	0	406 150	7 348 430	7 755 000
II	4	123 150 069	1 575 375	538 500	4 535 315	6 116 578
III	94	13 401 114	495	32 037	439 033	305 754
IV	25	24 092 354	10 010	46 503	965 027	345 196
V	9	40 620 064	0	68 522	1 263 729	2 099 779

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Dzięki zastosowaniu wskazanej wyżej metody grupowania wyróżniono 5 typów gmin wiejskich w województwie łódzkim, których szczegółowe charakterystyki przedstawiono w tabelach 1 i 2. Należy zaznaczyć, że w typie I znalazła się wyłącznie jedna gmina wiejska – Kleszczów. Jest to gmina, której wielkość budżetu znacząco odbiega od wielkości budżetu przeciętnej gminy wiejskiej w województwie łódzkim. Typ II obejmował kilka gmin, których suma wydatków budżetowych

towych uległa w okresie 2009–2012 radykalnemu zwiększeniu, prawdopodobnie ze względu na bardzo efektywną absorpcję środków europejskich. Typ III obejmował najliczniejszą grupę gmin o niewielkiej sumie wydatków budżetowych. Warto zaznaczyć, że w przypadku omawianych gmin wydatki w działach i rozdziałach związanych z turystyką były bardzo zróżnicowane w czasie. Wynikało to prawdopodobnie z koniunkturalnego podejścia do finansowania badanej działalności. Przy obiektywnie małym i mało elastycznym budżecie gminy dofinansowanie rozwoju turystyki możliwe było wyłącznie w przypadku posiadania przez samorząd wolnych środków. Gminy typu IV i V, poza wielkością wydatków budżetowych ogółem, różniła przede wszystkim wysokość wydatków ujawnianych w dziale 630 klasyfikacji budżetowej, a więc dedykowanych turystyce *sensu stricto*. Przeszczenny rozkład wyróżnionych typów gmin wiejskich przedstawiono na ryc. 1.



Ryc. 1. Klasyfikacja gmin wiejskich w województwie łódzkim ze względu na wydatki budżetowe gmin ponoszone na turystykę w latach 2009 i 2012.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Classification of rural municipalities in the Łódźkie Voivodship by municipal expenditures on tourism development in the years 2009 and 2012.

Source: own calculation based on data from municipalities' Public Information Bulletins.

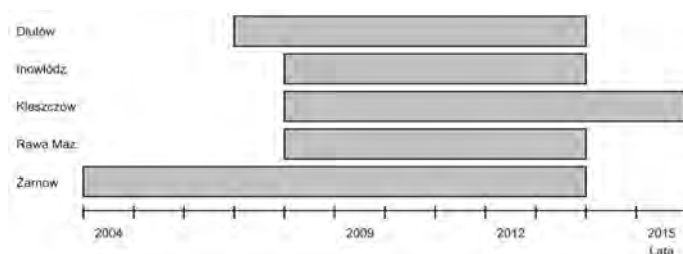
Wybór gmin wiejskich województwa łódzkiego do badań szczegółowych

Dobór gmin do badań szczegółowych miał charakter celowy. Zgodnie z określonym wcześniej celem badań autorzy zamierzali zweryfikować, w jakim stopniu budżet można stosować jako narzędzie wdrażania planów strategicznych dotyczących rozwoju turystyki. Aby weryfikacja była wiarygodna, należało ją przeprowadzić w różnych warunkach. W związku z tym wybrano do badań po jednej z pięciu wyróżnionych uprzednio typów gmin.

Ze względu na różnice w wysokości wydatków budżetowych ogółem oraz w wysokości środków wydatkowanych na szeroko rozumiany rozwój turystyki, do badań wybrano następujące gminy wiejskie: Kleszczów (pow. bełchatowski), Dłutów (pabianicki), Inowłódz (tomaszowski), Żarnów (opoczyński) oraz Rawa Mazowiecka (rawski). Warto przypomnieć, że ze względu na ponadprzeciętną ogólną sumę wydatków budżetowych, Kleszczów jest jedyną gminą w swojej kategorii. W subiektywnym przekonaniu autorów, każda z wybranych gmin charakteryzuje się relatywnie wysokim potencjałem rozwoju turystyki. Dodatkowo, gmina Inowłódz to jeden z najważniejszych obszarów recepcji ruchu turystycznego w województwie łódzkim (Włodarczyk 2012).

Analiza dokumentów strategicznych i finansowych wybranych gmin wiejskich województwa łódzkiego

Badania szczegółowe oparto na dokumentach finansowych i strategicznych udostępnianych przez gminy na stronach internetowych Biuletynu Informacji Publicznej. Założono, że rozwój turystyki powinien być realizowany zgodnie z zapisami gminnych dokumentów o charakterze strategicznym. Szczegółową analizą objęto plany rozwoju lokalnego (PRL), czyli dokumenty powszechnie opracowywane w jednostkach samorządu terytorialnego. Sporządzenie planu rozwoju lokalnego nie było ustawowym obowiązkiem gmin i powiatów, jednakże warunkowało dostęp do środków europejskich: 1) w perspektywie finansowej 2004-2006 – w ramach realizacji dokumentu *Narodowy Plan Rozwoju 2004-2006* (Dz.U. 2004, Nr 149, poz. 1567), a w szczególności Zintegrowanych Programów Operacyjnych Rozwoju Regionalnego opracowanych dla każdego województwa, oraz 2) w perspektywie finansowej 2007-2013 – w ramach wdrażania dokumentu *Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013 wspierające wzrost gospodarczy i zatrudnienie* oraz przygotowanych na szczeblu wojewódzkim Regionalnych Programów Operacyjnych. Warto zaznaczyć, że termin obowiązywania planów rozwoju lokalnego dla wybranych gmin jest różny, jednak we wszystkich przypadkach obejmuje zakres czasowy przeprowadzonych badań, a więc lata 2009-2012 (ryc. 2). Zgromadzono również zasadniczo kompletną dokumentację budżetową dla wszystkich badanych gmin. Braki dokumentacji w 2012 r. są efektem nieprzyjęcia sprawozdań z wykonania budżetów w gminach Inowłódz i Żarnów do momentu rozpoczęcia badań szczegółowych (ryc. 3).

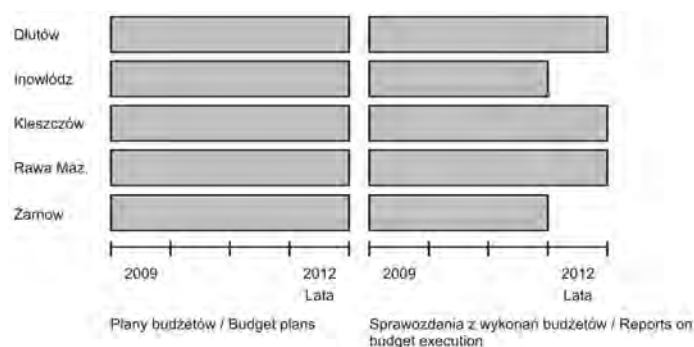


Ryc. 2. Okres obowiązywania planów rozwoju lokalnego w wybranych gminach wiejskich w województwie łódzkim.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Operation period of the local development plans in selected rural municipalities in the Łódź Voivodship

Source: own calculation based on data from municipalities' Public Information Bulletins.



Ryc. 3. Kompletność dokumentacji finansowej w wybranych gminach wiejskich w województwie łódzkim, w latach 2009–2012.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Completeness of budget documents in selected rural municipalities in the Łódź Voivodship, in the years 2009–2012.

Source: own calculation based on data from municipalities' Public Information Bulletins.

Zidentyfikowane zostały wszystkie zadania ujęte w planach rozwoju lokalnego badanych gmin oraz określono związki owych zadań z turystyką. Wskazane zostały również wszystkie (planowane i zrealizowane) zadania związane z turystyką, prezentowane w budżetach gmin. Zadania dotyczące rozwoju turystyki realizowane przez gminy podzielić można na trzy typy: 1) ujęte wyłącznie w planach rozwoju lokalnego, 2) ujęte wyłącznie w budżetach gmin oraz 3) ujęte zarówno w budżetach, jak i w planach rozwoju lokalnego. Taki podział zadań umożliwił kompleksową ocenę wykorzystania budżetów jako narzędzi realizacji planów strategicznych rozwoju turystyki w wybranych gminach województwa łódzkiego.

Wyniki badań

Miejsce turystyki w dokumentach strategicznych wybranych gmin wiejskich województwa łódzkiego

Aby ocenić w gminach wiejskich wybranych do badań szczegółowych (Dłutów, Inowłódz, Kleszczów, Rawa Mazowiecka i Żarnów) realizację zaplanowanych zadań z zakresu turystyki, konieczna była analiza treści planów rozwoju lokalnego. Niestandaryzowany charakter dokumentów znacznie utrudniał przeprowadzenie analizy porównawczej. Dokumenty różnią się prawie wszystkimi elementami: objętością, jakością i szczegółowością treści, liczbą rozdziałów i ich strukturą itp. Przy uwzględnieniu nakreślonych wyżej trudności analizie porównawczej poddano objętość części zawierających jawnie (w tytułach rozdziałów i podrozdziałów) i niejawnie deklarowane treści poświęcone turystyce. Szczegółowe wyniki analizy zaprezentowano w poniższej tabeli.

Tabela 3. Miejsce turystyki w planach rozwoju lokalnego wybranych gmin wiejskich województwa łódzkiego w latach 2009–2012

Wyszczególnienie	Gmina wiejska				
	Dłutów	Inowłódz	Kleszczów	Rawa Mazowiecka	Żarnów
Odsetek liczby wyrazów w rozdziałach/akapitach poświęconych turystyce w planie do liczby wyrazów ogółem w planie: - ogółem - deklaracja jawna - deklaracja niejawnia	4,7 0,7 4,0	19,7 4,3 15,4	3,3 1,0 2,3	3,6 2,5 1,1	10,6 9,6 1,0
Pozycja turystyki (deklaracja jawna) w strukturze części diagnostycznej planu	3, wspólna ze sportem i rekreacją	3, w części ogólnej i w części dot. gospodarki	3	3	2
Liczba poziomów struktury części diagnostycznej planu	3	4	3	3	3
Pozycja turystyki (deklaracja jawna) w strukturze części planistycznej planu	brak	brak	brak	brak	brak
Liczba poziomów struktury części planistycznej planu	4	2	2	2	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Obszerność dokumentów planistycznych jest niezwykle zróżnicowana. Najkrótszy jest plan gminy Żarnów (ponad 16 tys. wyrazów), zaś najdłuższy – gminy Inowłódz (blisko 45 tys. wyrazów). Objętość dokumentów planistycznych nie stanowi oczywiście o ich wartości. Z perspektywy rozwoju turystyki ważny jest

udział treści poświęconych turystyce w strukturze całego dokumentu strategicznego. W badanym zakresie najwyższy wskaźnik osiągnęła gmina Inowłódz. W planie tej gminy poświęcono zagadnieniom turystycznym prawie dwa razy więcej miejsca (blisko 20% ogólnej liczby wyrazów) niż w przypadku drugiej w kolejności gminy Żarnów (ponad 10%). Jednakże w przypadku Żarnowa treść dotycząca turystyki została praktycznie w całości zadeklarowana w sposób jawny. Uznać to należy za niezwykle pozytywne zjawisko. Zaskakuje bardzo duży (ponad 15%) udział niejawnie zadeklarowanych treści dotyczących turystyki w planie gminy Inowłódz. Wartość jest zdecydowanie wyższa niż w dokumentach pozostałych gmin. Olbrzymim zaskoczeniem był całkowity brak jawnie zadeklarowanych treści dotyczących turystyki w części planistycznej wszystkich analizowanych dokumentów. Warto również zaznaczyć, że części planistyczne dokumentów opracowanych dla gmin Inowłódz, Kleszczów i Żarnów były znacząco krótsze od części diagnostycznych. Gmina Inowłódz swój bardzo obszerny plan poświęciła w zasadzie wyłącznie na część diagnostyczną. Część planistyczna stanowiła jedynie 12,7% objętości analizowanego dokumentu.

Wydatki na turystykę w budżetach wybranych gmin wiejskich województwa łódzkiego

W budżetach wybranych gmin województwa łódzkiego zidentyfikowano środki przeznaczone na pojedyncze zadania związane bezpośrednio z turystyką. Wskazano również możliwie najbardziej szczegółowe kategorie wydatków dedykowanych turystyce. Diagnozy dokonano dzięki pogłębionej analizie planów budżetów (bez korekt wprowadzanych w danym roku budżetowym) i sprawozdań z wykonania budżetów. Wyniki badania zaprezentowano w poniższej tabeli.

Zadania finansowane ze środków budżetowych podzielono na operacyjne (ujęte wyłącznie w budżetach) oraz strategiczne (ujęte zarówno w budżetach, jak i w planach rozwoju lokalnego). Warto wskazać, że w przypadku wszystkich gmin, z wyłączeniem Żarnowa, środki przeznaczone na realizację zadań strategicznych były zdecydowanie wyższe od środków wydatkowanych na zadania operacyjne. Powodem tego stanu rzeczy jest to, że wydatki strategiczne miały najczęściej charakter wydatków inwestycyjnych. Kolejnym znamienym faktem jest relatywnie mniejsza wysokość rzeczywistych (w stosunku do zaplanowanych) środków wydatkowanych w budżetach badanych gmin na turystykę. Można domniemywać, że w nowelizacjach budżetów gminnych turystykę traktowano jako źródło oszczędności. Niezależnie czy mowa o wydatkach operacyjnych, czy strategicznych, w każdym przypadku, w każdej gminie redukowano wydatki zaplanowane na turystykę w trakcie realizacji budżetów z okresu 2009–2012.

Zgodność dokumentacji strategicznej z finansową w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego

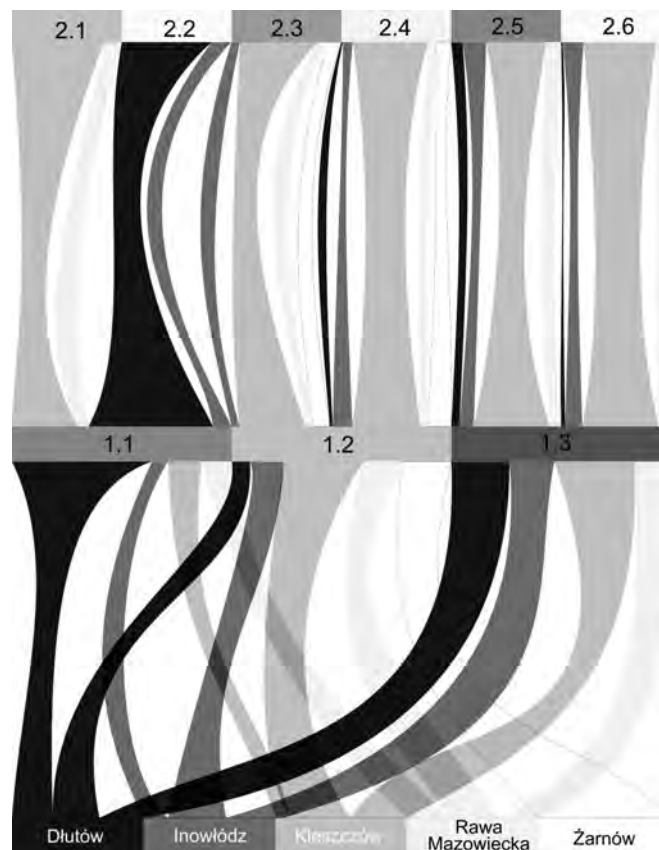
Łączna analiza dokumentacji strategicznej i finansowej przewidywała porównanie liczby oraz wartości zadań z zakresu turystyki podejmowanych przez gminy i wyselekcjonowanych do badania szczegółowego. Wyróżniono trzy kategorie zadań: 1) ujęte tylko w planach rozwoju lokalnego, 2) ujęte tylko w budżetach, oraz 3) znajdujące się w obu rodzajach dokumentacji.

Tabela 4. Planowane i rzeczywiste wydatki na turystykę w budżetach wybranych gmin wiejskich województwa łódzkiego w latach 2009–2012.

Wyszczególnienie	Wydatki budżetowe w gminach wiejskich (zł)				
	Dłutów	Inowłódz	Kleszczów	Rawa Mazowiecka	Żarnów
Wartość zadań ujętych tylko w budżecie, według planu budżetowego	7 439	302 774	4 503 801	197 682	721 160
Wartość zadań ujętych tylko w budżecie, według wykonania budżetu	0	125 530	3 739 981	155 880	246 862
Wartość zadań ujętych w budżecie i w planach rozwoju lokalnego, według planu budżetowego	187 339	4 123 535	118 245 300	2 723 722	0
Wartość zadań ujętych w budżecie i w planach rozwoju lokalnego, według wykonania budżetu	911 586	3 784 733	113 566 900	2 034 715	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Wnioski płynące z analizy dokumentów w wybranych gminach są niezwykle zróżnicowane, co potwierdza trafność i zasadność wcześniej omówionej typologii. Gmina Dłutów deklaruje w planie strategicznym znaczną liczbę zadań, jednak żadne z nich nie jest oszacowane. Brak estymacji wartości wszelkich działań w planach strategicznych uznać należy za zjawisko wysoce negatywne. Z drugiej strony, wydatki deklarowane na turystykę w budżetach gminy Dłutów są mniejsze niż w pozostałych badanych obszarach. Podsumowując, w gminie Dłutów zaplanowano do realizacji wiele zadań dotyczących rozwoju turystyki. Zrealizowano również wiele zadań, jednak całkowicie różnych od zaplanowanych. Zrealizowane zadania opiewały na bardzo niskie kwoty i nie były one istotnymi przedsięwzięciami w skali budżetu gminy. Z bardzo podobną sytuacją mamy do czynienia w gminie Inowłódz, gdzie deklarowane w planach zadania są nieoszacowane albo ich wartość jest relatywnie mała względem ich liczby. W przypadku gmin wiejskich Rawa Mazowiecka i Kleszczów mamy do czynienia ze zgodnością liczby zadań oraz zadeklarowanej ich wartości w dokumentacji strategicznej i finansowej. Stan taki uznać należy za wysoce pozytywny. Wskazane gminy, pomimo niewielkiej liczby przedsięwzięć ujętych w swoich planach strategicznych, przeznaczają na nie relatywnie znaczne środki finansowe. Oprócz tego w ramach dostępnych wolnych środków realizują zadania dodatkowe. Zdaniem autorów jest to przykład bardzo efektywnego finansowania turystyki. Gmina Żarnów w swoim planie rozwoju lokalnego nie ujęła jakichkolwiek zadań z zakresu turystyki. Niewielką liczbę zadań sfinansowała jednak ze środków budżetowych; nie były to jednak środki znaczące. Zdaniem autorów jest to efekt operacyjnego zarządzania rozwojem turystyki w gminie. Turystyka nie jest priorytetowym obszarem rozwoju gminy. Środki wydatkowane na rozwój turystyki są mniejsze, rozdysponowywane są doraźnie.



Ryc. 4. Zgodność dokumentacji strategicznej z dokumentacją finansową w wybranych gminach wiejskich województwa łódzkiego, w latach 2009–2012. 1.1 Zadania ujęte tylko w PRL, 1.2 Zadania ujęte tylko w budżecie, 1.3 Zadania ujęte w PRL i budżecie, 2.1 Wartość zadań ujętych tylko w PRL, 2.2 Brak oszacowania zadań ujętych w PRL, 2.3 Wartość zadań ujętych tylko w budżecie wg wykonania budżetu, 2.4 Wartość zadań ujętych tylko w budżecie wg planu budżetowego, 2.5 Wartość zadań ujętych w PRL i budżecie wg wykonania budżetu, 2.6 Wartość zadań ujętych w PRL i budżecie wg planu budżetowego

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Biuletynów Informacji Publicznej gmin.

Compatibility of budget tasks with strategic plans in selected rural municipalities in the Łódzkie Voivodship in the years 2009–2012. 1.1 Goals defined only in local strategy of development, 1.2 Goals defined only in municipal budget, 1.3 Goals defined both in local strategy of development and in municipal budget, 2.1 Value of goals defined only in local strategy of development, 2.2 Number of unestimated goals defined only in local strategy of development, 2.3 Goals defined only in municipal budget (due to budget execution), 2.4 Goals defined only in municipal budget (due to budget plan), 2.5 Goals defined both in local strategy of development and in municipal budget (due to budget execution), 2.6 Goals defined both in local strategy of development and in municipal budget (due to budget plan).

Source: own calculation based on data from municipalities' Public Information Bulletins.

Powyżej zamieszczono strumieniowy wykres Sankey'a obrazujący ocenę zgodności gminnej dokumentacji strategicznej i finansowej w zakresie rozwoju turystyki. Wykres posiada dwa poziomy: na niższym zobrazowano różne struktury liczby zadań, na wyższym – różne struktury wartości zadań (z wyłączeniem zadań zaplanowanych, a nieoszacowanych).

Wnioski

Efektywność wydatkowania samorządowych środków budżetowych nie jest powiązana z ich wielkością. Efektywnie środki wydatkować mogą zarówno gminy o bardzo dużych, jak i bardzo małych budżetach. Turystyka nie musi być również priorytetowym obszarem rozwoju gminy wiejskiej. Podejście do rozwoju turystyki może mieć charakter operacyjny, a nie strategiczny. Wówczas środki programowane w budżetach gminnych na wsparcie rozwoju turystyki są niskie i mają charakter doraźny. Pożądanym sposobem wsparcia turystyki środkami samorządowymi jest ściśle powiązanie budżetu gminy z planem strategicznym, wyznaczającym główne kierunki rozwoju turystyki w gminie. Dodatkowo, w przypadku ujawnienia wolnych środków w budżecie gminnym możliwe jest finansowanie doraźnych działań wspierających rozwój turystyki.

Autorzy wskazują na możliwość wykorzystania zaprezentowanej i pozytywne zweryfikowanej metodyki badań nad budżetami samorządowymi. Z jednej strony postulują zrealizowanie opisanych badań nad wykorzystaniem budżetów jako narzędzia stymulacji rozwoju turystyki w większym zakresie (przedmiotowym i przestrzennym). Z drugiej strony sugerują włączenie opisanej metodyki do procesu audytu dokumentacji strategicznej wytwarzanej przez samorząd szczebla lokalnego. Ocena racjonalności planowania jest bowiem bardzo ważnym elementem kontroli działalności władz lokalnych.

Literatura

- Adamiak M., Napierała T., 2012, *Finansowanie rozwoju turystyki w województwie łódzkim i hrabstwie Oppland (Norwegia)*, [w:] T. Napierała (red.), *Jakość zarządzania turystyką w województwie łódzkim. Możliwości implementacji dobrych praktyk norweskich*, Seria Wydawnicza Acta Innovations, CBI Pro-Akademia, PAN, Łódź, s. 57–77.
- Alejsiak W., 2000, *Metodologia programowania rozwoju turystyki na szczeblu lokalnym i regionalnym*, [w:] M. Boruszcak (red.), *Polityka samorządu terytorialnego w dziedzinie turystyki* Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Sopocie, s. 36–49.
- Bański J., 2008, *Ład przestrzenny obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływania gospodarki rolnej*, [w:] J.S. Zegar (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 9–33.
- Bąk-Filipek E., 2010, *Finansowanie turystyki w Polsce*, Zeszyty Naukowe Polityki Europejskiej, Finanse i Marketing, 4 (53), Warszawa, s. 204–213.
- Flieger M., 2009, *Ocena gminnych instrumentów wspierania przedsiębiorczości*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 71, 1, Poznań, s. 147–167.

- Jones D., Wormack J., 2007, *Zobaczyć całość*, Lean Enterprise Institute, Wrocław.
- Kosmaczewska J., 2012, *Działania inwestycyjne w okresie spowolnienia gospodarczego na przykładzie podmiotów branży turystycznej i firm kooperujących zlokalizowanych w gminie wiejskiej*, [w:] A. Rapacz (red.), *Wyzwania współczesnej polityki turystycznej: Problemy funkcjonowania rynku turystycznego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 258, Wrocław, s. 58–67.
- Kudłacz T., 1993, *Programowanie rozwoju społeczno-gospodarczego na szczeblu lokalnym*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków.
- Lawin M., Napierała T., 2012, *Efektywność środków wydatkowanych na rzecz rozwoju turystyki przez samorządy gminne województwa łódzkiego*, [w:] A. Rapacz (red.), *Wyzwania współczesnej polityki turystycznej: Problemy funkcjonowania rynku turystycznego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 258, Wrocław, s. 113–126.
- Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013 wspierające wzrost gospodarczy i zatrudnienie (online), Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa (dostęp: 2013-08-23), Dostępny w Internecie: <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/WstepDoFunduszyEuropejskich/Documents/NSRO_maj2007.pdf>.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 czerwca 2004 r. w sprawie przyjęcia Narodowego Planu Rozwoju 2004-2006, Dz.U. 2004, Nr 149, poz. 1567 z późn. zm.
- Runge J., 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej. Elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Ustawa z dnia 1 stycznia 1999 r. o samorządzie gminnym, Dz.U. 1999, Nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Włodarczyk B. (red.), 2012, *Ruch turystyczny w Łodzi i województwie łódzkim w 2011 roku*, Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, Instytut Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zajkowska A., 2005, *Budżet jako narzędzie zarządzania gminą na przykładzie Gminy Kotłaki Kościelne*, Zeszyty Naukowe Politechniki Białostockiej, Ekonomia i Zarządzanie, 10, s. 397–416.
- Zeliaś A. (red.), 1991, *Ekonometria przestrzenna*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

Summary

The main goal of the paper is to verify whether the municipal budget can be implemented as an instrument of local tourism development policy. Presented case study research was conducted in the five selected rural municipalities. Authors analyzed budget plans and reports on budget execution. Furthermore, municipal expenditures on tourism development were clearly identified. The analysis of tourism development local plans and strategies was necessary. Finally, authors assessed compatibility of budget tasks with strategic plans at a local level. Therefore, local tourism policy could be partially evaluated.



Recenzenci / Reviewers 2012-2013

Redakcja wyraża serdeczne podziękowanie wszystkim Recenzentom za ich trud, zaangażowanie i wiedzę włożone w trakcie recenzowania artykułów przysłanych do czasopisma „*Studia Obszarów Wiejskich / Rural Studies*”.

The Editors would like to extend their deepest thanks to all the Reviewers for their special effort, commitment and invaluable contribution in reviewing the papers submitted to 'Studia Obszarów Wiejskich / Rural Studies'.

- Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA (*Polish Academy of Sciences*)
- Ryszard CYMERMAN (*University of Warmia and Mazury*)
- Konrad CZAPIEWSKI (*Polish Academy of Sciences*)
- Wojciech DZIEMIANOWICZ (*University of Warsaw*)
- Ana FIRMINO (*New University of Lisbon*)
- Bożena GAŁCZYŃSKA (*Polish Academy of Sciences*)
- Bronisław GÓRZ (*Pedagogical University of Cracow*)
- Krzysztof JANC (*University of Wrocław*)
- Wojciech JANICKI (*Maria Curie-Skłodowska University*)
- Wioletta KAMIŃSKA (*Jan Kochanowski University*)
- Anna KOŁODZIEJCZAK (*Adam Mickiewicz University*)
- Tomasz KOMORNICKI (*Polish Academy of Sciences*)
- Roman KULIKOWSKI (*Polish Academy of Sciences*)
- Nebojša NOVKOVIĆ (*University of Novi Sad*)
- Andrzej NOWAK (*University of Warmia and Mazury*)
- Alina POTRYKOWSKA (*Polish Academy of Sciences*)
- Roman RUDNICKI (*Nicolaus Copernicus University*)
- Piotr SIŁKA (*Polish Academy of Sciences*)
- Tadeusz SIWEK (*University of Ostrava*)
- Monika STANNY (*Polish Academy of Sciences*)
- Eliahu STERN (*Ben-Gurion University of the Negev*)
- Vladimír SZÉKELY (*Slovak Academy of Sciences*)
- Branka TOŠIĆ (*University of Belgrade*)
- Antonín VAISHAR (*Mendel University of Brno*)
- Marek WIĘCKOWSKI (*Polish Academy of Sciences*)



Informacja dla Autorów

Studia Obszarów Wiejskich to seria wydawana w języku polskim lub/i angielskim. Publikuje oryginalne opracowania naukowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, geografii obszarów wiejskich, geografii rolnictwa i przestrzennego zagospodarowania kraju. Zapraszamy Autorów do nadsyłania wartościowych artykułów. Przestrzeganie poniższych zaleceń formalnych usprawni prace redakcyjne i przyczyni się do szybszej publikacji nadsyłanych materiałów.

Uwagi ogólne. Zgłoszenie przez Autora tekstu do Studiów Obszarów Wiejskich oznacza, że nie jest on przewidziany do druku w innym wydawnictwie. Jest także jednoznaczne **z wyrażeniem zgody na jego rozpowszechnianie przez IGiPZ PAN w formie drukowanej i elektronicznej.**

Podstawowym sposobem przekazania materiałów do druku jest przesłanie tekstu i załączników na płycie CD na adres wskazany przez redakcję. Tekst artykułu powinien być napisany zwięźle, ale jasno, przy użyciu edytora MS WORD. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 6000 słów. Wszystkie załączniki graficzne muszą być dostarczone w formie osobnych plików. Preferowany format dla danych liczbowych to MS EXCEL, a dla załączników graficznych pliki w formacie JPG i TIF.

Nazwiska i imiona oraz afiliacja Autorów

Na początku artykułu umieszczane są imiona i nazwiska autorów. Cyfry arabskie po nazwisku, umieszczane jako indeks górny, określają odp. afiliację. Dane instytucjonalne i adresowe muszą zawierać: nazwę instytucji, adres oraz e-mail.

Tytuł artykułu

Tytuł nie może być dłuższy niż 120 znaków (wliczając spacje). Tytuł powinien być napisany czcionką Times New Roman 14 Bold w języku polskim i poniżej (oddzielony jedną spacją) tytuł w języku angielskim czcionką Times New Roman 12 Bold

Zarys treści

Zarys treści należy umieścić po części tytułowej. Tekst nie powinien przekraczać 200 słów. Zawarte w nim powinny być główne aspekty i kluczowe zagadnienia artykułu.

Słowa kluczowe

Słowa kluczowe są zamieszczane poniżej zarysu treści. Podaje się nie więcej niż 5 słów kluczowych.

Tekst artykułu

Tekst artykułu pisany jest czcionką Times New Roman 12, interlinia 1,5; marginesy boczne 2,5 cm. Śródtytuły pierwszego rzędu piszemy czcionką Times New Roman Bold 12, drugiego rzędu Times New Roman 12.

Rysunki, fotografie

Rysunki i fotografie powinny być zamieszczone w tekście, a ponadto dołączone w postaci osobnych plików posiadających numerację zastosowaną w tekście. Wymagana jest wysoka rozdzielczość rysunków i fotografii (min. 300 dpi, pliki JPG lub TIF). Tytuł, objaśnienia znaków legendy i źródło w języku polskim i angielskim powinny znajdować się poza rysunkiem, w pliku tekstowym.



Tabele

Powinny być opracowane w programie MS Word i zamieszczone w tekście. Każda tabela powinna zawierać zwięzły tytuł (u góry) w języku polskim, kolejny numer i źródło danych (u dołu). Maksymalny rozmiar tabeli nie może być większy od znormalizowanej strony A4 (marginesy 2,5 cm, czcionka Times New Roman 12). Wszystkie skróty powinny być objaśnione.

Cytowania i spis literatury

W tekście opracowania, przy powoływaniu się na literaturę, należy podawać nazwisko autora oraz rok publikacji, np. (Nowak 2004, Kowalski 2005) lub według A. Nowaka (2006), a przy cytowaniu również numer strony, np. według A. Nowaka (2006, s. 6). W powołaniach na więcej prac tego samego autora, które ukazały się w tym samym roku podaje się: (Nowak 1987a, b). W przypadku wspólnej publikacji dwóch autorów podaje się: (Kowalski i Nowak 1999), a trzech i więcej autorów: (Kowalski i in. 2006). W spisie literatury należy podać wszystkich autorów. Konieczna jest pełna zgodność między nazwiskami i rokiem publikacji w tekście i w spisie literatury.

Spis literatury ograniczony do literatury cytowanej, w porządku alfabetycznym, należy zamieścić poniżej tekstu artykułu według poniższego wzoru:

Artykuły w czasopismach:

Sokołowski D., 1992, *Zróżnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym*, Czasopismo Geograficzne, 63, 3-4, s. 295–312.

Rozdziały w pracach zbiorowych:

Ciolek S., Jakubowicz E., Łoboda J., 1998, *Konkurencyjność i przekształcenia strukturalne aglomeracji wrocławskiej w okresie transformacji*, [w:] T. Markowski, T. Marszał (red.), *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, Biuletyn KPZK PAN, 182, Warszawa, s. 67–80.

Serie wydawnicze:

Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce* [w:] J. Bański, E. Rydz (red.) *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–17.

Książki

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Streszczenie

Na końcu opracowania powinno być zamieszczone streszczenie w języku angielskim, jeśli to możliwe – zweryfikowane przez *native-speakera*. Objętość streszczenia: około 250–400 słów.

Ocena artykułów i dopuszczenie ich do druku

Wszystkie artykuły nie spełniające powyższych zasad będą odsyłane do poprawy. Artykuły podlegają ocenie przez dwóch recenzentów. Wynik recenzji będzie miał decydujący wpływ na możliwość opublikowania materiału w „Studiach Obszarów Wiejskich”

Zasady recenzowania

Zasady dotyczące recenzowania zamieszczone są na stronie internetowej czasopisma.

Wersja pierwotna

Wersja papierowa i elektroniczna są tożsame. Jednakże Redakcja wskazuje wersję papierową jako wersję pierwotną czasopisma.

